
ЮРИДИЧНА НАУКА
JURIDICAL SCIENCE

НАУКОВИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЖУРНАЛ
№ 3/2012

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПРАВА

Малютіна І.П. Правовий звичай у системах державного і кримінального права доби Київської Русі: генеза, чинність 7

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Легеза Ю.О. Щодо проблеми визначення сутності держави 21

Нікітіна І.О. Конституційна економіка в Україні: проблеми та перспективи (огляд наукових матеріалів круглого столу «Проблеми конституційної економіки») 28

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

Бичкова С.С. Особи, які беруть участь у справах позовного провадження: склад і класифікація 33

Самбор М.А. Публічний характер договору про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку 42

Харь І.О., Білецька О.О. Особисті немайнові блага: види та способи захисту 52

ПРИРОДООХОРОННЕ ПРАВО

Сироватка С.С. Контроль та аудит у сфері охорони навколишнього природного середовища в Україні 58

ТРУДОВЕ ПРАВО

Дараганова Н.В. Питання реалізації права на судовий захист сторонами індивідуального трудового спору 65

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

Бондаренко Н.С. Порівняльно-правова характеристика адміністративних стягнень за жорстоке поводження з тваринами (за законодавством України та окремих країн СНД) 74

Гаркуша В.В. Форми адміністративно-правової діяльності працівників ДАІ щодо контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів 80

Рябець Т.А. Аналіз відповідності адміністративно-правового регулювання сучасному розвитку суспільних відносин у лісокористуванні 87

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

<i>Ковалевська Є.С.</i> Генезис кримінальної відповідальності за знищення або пошкодження військового майна	95
<i>Лопашук Д.І.</i> Наукові підходи до розуміння об'єкта складу злочину, зокрема вбивства, вчиненого на замовлення	109
<i>Салій П.І.</i> Об'єкт складу злочину порушення недоторканості житла	114

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

<i>Александренко О.В., Зарубей В.В.</i> Проблеми вивчення діяльності щодо перешкоджання встановленню об'єктивної істини у кримінальній справі	127
<i>Матвійчук В.К., Закревський А.В.</i> Тактика та методика участі адвоката-захисника у судовому слідстві та судових дебатах у кримінальних справах	135

ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД

<i>Александренко О.В., Бояров В.І.</i> Основні напрями прокурорського нагляду за розслідуванням серійних вбивств на сексуальному ґрунті	141
---	-----

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

<i>Бережний А.М.</i> З історичного досвіду зародження і функціонування юридичної служби в військових формуваннях України (Запорізька Січ)	148
---	-----

ФІЛОСОФІЯ І ПРАВО

<i>Присухін С.І.</i> Соціальне насильство: підхід Йоана Павла II	155
--	-----

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

<i>Гвоздецький В.Д.</i> Корупція – як соціальне, психологічне і моральне явище	161
--	-----

ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА

JURIDICAL SCIENCE

НАУЧНЫЙ ЮРИДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
№ 3/2012

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ПРАВА

Малютина И.П. Правовой обычай в системах государственного и уголовного права эпохи Киевской Руси: генезис, сила 7

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Лебеза Ю.О. О проблеме определения сущности государства 21

Никитина И.О. Конституционная экономика в Украине: проблемы и перспективы (обзор научных материалов круглого стола «Проблемы конституционной экономики») 28

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

Бычкова С.С. Лица, участвующие в делах искового производства: состав и классификация 33

Самбор Н.А. Публичный характер договора о предоставлении услуг подвижной (мобильной) связи 42

Харь И.А., Билецкая Е.А. Личные неимущественные блага: виды и способы защиты 52

ПРИРОДООХРАННОЕ ПРАВО

Сыворотка С.С. Контроль и аудит в сфере охраны окружающей среды в Украине 58

ТРУДОВОЕ ПРАВО

Дараганова Н.В. Вопрос реализации права на судебную защиту сторонами индивидуального трудового спора 65

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО

Бондаренко Н.С. Сравнительно-правовая характеристика административных взысканий за жестокое обращение с животными (по законодательству Украины и отдельных стран СНГ) 74

Гаркуша В.В. Формы административно-правовой деятельности сотрудников ГАИ при осуществлении контроля правомерности эксплуатации транспортных средств 80

Рябец Т.А. Анализ соответствия административно-правового регулирования современному развитию общественных отношений в лесопользовании 87

УГОЛОВНОЕ ПРАВО

- Ковалевская Е.С.* Генезис уголовной ответственности за уничтожение и повреждение военного имущества 95
- Лопашук Д.И.* Научные подходы к пониманию объекта состава преступления, в частности, убийства, совершенного на заказ 109
- Салий П.И.* Объект преступления нарушения неприкосновенности жилья 114

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА

- Александренко Е.В., Зарубей В.В.* Проблемы изучения деятельности по воспрепятствованию установления объективной истины по уголовному делу 127
- Матвейчук В.К., Закревский А.В.* Тактика и методика участия адвоката-защитника в судебном следствии и судебных прениях по уголовным делам 135

ПРОКУРОРСКИЙ НАДЗОР

- Александренко Е.В., Бояров В.И.* Основные направления прокурорского надзора за расследованием серийных убийств на сексуальной почве 141

ВОЕННОЕ ПРАВО

- Бережной А.Н.* Из исторического опыта зарождения и функционирования юридической службы в военных формированиях Украины (Запорожская Сечь) 148

ФИЛОСОФИЯ И ПРАВО

- Присухин С.И.* Социальное насилие: подход Иоанна Павла II 155

СОЦИОЛОГИЯ ПРАВА

- Гвоздецкий В.Д.* Коррупция – как социальное, психологическое и моральное явление 161

JURIDICAL SCIENCE

SCIENTIFIC JURIDICAL JOURNAL
№ 3/2012

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF LAW

Maliutina I.P. Convention law in the systems of public and criminal law in the period of Kievan Russ: genesis and efficacy 7

CONSTITUTIONAL LAW

Legeza I.O. About the issue of the state nature definition 21

Nikitina I.O. The constitutional economy in Ukraine: problems and perspectives (A review of the scientific materials of the round-table «Problems of the constitutional economy») 28

CIVIL LAW

Bychkova S.S. Persons involved in the of plaintiff process cases: composition and classification 33

Sambor M. A. Public character of a movable (mobile) communication services contract 42

Khar I.O., Biletska O.O. Personal non-property rights: types and advocacy methods 52

NATURAL RESOURCES LAW

Syrovatka S.S. Control and audit in the area of environmental protection in Ukraine 58

LABOUR LAW

Daraganova N. V. Issues of realization of the right for judicial defence by the parties of individual labour disputes 65

ADMINISTRATIVE LAW

Bondarenko N.S. Legal comparative characteristics of administrative penalties for animal cruelty (under the legislation of Ukraine and some of the CIS countries) 74

Garkusha V. V. Forms of administrative and legal activity of the State Motor Vehicle Inspectorate officers to control the legitimacy of vehicle operation 80

Riabets T.A. Analysis of compliance of the administrative and legal regulation with the contemporary development of social relationships in forest management 87

CRIMINAL LAW

- Kovalevskaya Y.S.** Genesis of criminal liability for destruction and damage of military property 95
- Lopashchuk D.I.** Academic approaches to understanding the corpus delicti object, of a contract murder in particular 109
- Salii P.I.** Object of crime: violation of inviolability of dwelling 114

LAW OF CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS

- Aleksandrenko O.V., Zarubei V.V.** Problems of research regarding the prevention of the objective truth ascertainment in criminal cases 127
- Matviychuk V.K., Zakrevsky A.V.** Tactics and methods of a defence attorney participation in the trial proceedings and court debates in criminal cases 135

PROCURACY SUPERVISION

- Aleksandrenko O.V., Boiarov V.I.** Basic frameworks of the Directorate of Public Prosecutions over investigation of serial sexual murders 141

MILITARY LAW

- Berezhniy A.N.** From historical experience of origin and functioning of legal service in the soldiery formings of Ukraine. (Zaporozhia Cut) 148

PHILOSOPHY AND LAW

- Prysykhin S.I.** The social violence: the method developed by John Paul II 155

SOCIOLOGY AND LAW

- Gvozdetskyi V.D.** Corruption as a social, psychological and moral phenomenon 161

**ПРАВОВИЙ ЗВИЧАЙ У СИСТЕМАХ ДЕРЖАВНОГО
І КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ:
ГЕНЕЗА, ЧИННІСТЬ**

І.П. Малютіна

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії
та історії держави і права
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Дослідження ролі правового звичаю у системах державного і кримінального права доби Київської Русі вимагає з'ясування місця звичаєвого права у системі норм і джерел тогочасного права. Для розкриття означеної проблеми необхідно з'ясувати відмінність усного права від звичаєвого права, чинність правових звичаїв та їх співвідношення з нормами християнської моралі, зрозуміти принцип взаємодії правового звичаю з традиційною культурою.

Аналіз досліджень та публікацій. Питання правового регулювання у добу Київської Русі вивчалися багатьма дослідниками, зокрема: Д.Я. Самоквасовим, М.Д. Іванишевим, В.М. Лешковим, О.О. Малиновським, М.М. Ясинським, С.В. Пахманом, Р.М. Лашенком, П.П. Цитовичем, І.Д. Беляєвим, М.Ф. Котляром, Б.Д. Трековим, М.М. Жовтобрюхом, В.І. Сергеевичем, А.Є. Пресняковим, С.В. Юшковим, В.Є. Рубаником, О.П. Івановською, М.В. Гримич, І.В. Музикою, Н.Є. Толкачовою та ін. Проте зазначена проблематика й досі не втрачає своєї актуальності.

Мета статті. З'ясувати історію досліджень і узагальнити виклад питань щодо відмінності усного права від звичаєвого, а також чинності правових звичаїв у державному і кримінальному праві в означений період історії державотворення; проілюструвати співвідношення правових звичаїв з нормами християнської моралі та традиційною культурою.

Основні результати дослідження. Система права Київської Русі складалась з кількох груп джерел, до яких дослідники традиційно відносять, крім правових звичаїв, судові рішення (судові прецеденти); нормативні договори міжнародного характеру; договори князів з народом, які укладались при запрошенні князя «на стіл» між князем та віче тощо), нормативні акти князів (устава, уроки, грамоти), рішення та постанови народних зборів (віче), нормативні збірки («Закон Руський», «Руська Правда»), релігійні норми (збірки церковного та канонічного права). На думку М.М. Жовтобрюха, звичаєве право є автономною складовою «системи права загалом» і в цьому значенні виступає як особлива форма права, в основу якої покладено основні ідеї і принципи природного права [1, с. 66]. Проте досить поширеним є твердження, що звичаєве право виникло задовго до появи держави, як система загальнообов'язкових приписів (табу, обрядів, про-

цесуальних процедур), спрямованих на забезпечення виживання та існування людини (спільноти), виконання яких забезпечувалось силою примусу всієї спільноти (роду, племені). Для з'ясування місця і ролі звичаєвого права у системі права Київської Русі необхідно розглянути проблеми співвідношення звичаєвого і позитивного (встановленого державою) права.

У науковій літературі існують різні позиції щодо цього питання. Багато хто з авторів, переважно етнологів, ототожнює звичаєве право з природним. Такі вчені, як: М.С. Грушевський, Ю.І. Семенов, А.І. Ковлер, Ю.Г. Алексеев, вважають, що звичаєве право є дієвим ще у первісній общині. Інші вчені, зокрема М.Ю. Тихомиров, стверджують, що звичаєве право з'являється з утворенням держави у вигляді санкціонованої державою «системи норм (правил поведінки), що ґрунтуються на звичаї і регулюють суспільні відносини в даній державі, в певній місцевості, або в етнічній чи соціальній групі» [2, с. 365]. Відмінний погляд стосовно співвідношення звичаєвого і позитивного права у Київській Русі має Ю.І. Семенов, який вважає, що звичаєве право остаточно формується з розпадом первісного суспільства і пізніше (після становлення феодальної держави у східних слов'ян) зберігається як право селянських общин [3]. Слід визнати слушною і пропозицію М.Б. Свердлова щодо необхідності розмежування таких понять, як усне і звичаєве право. Як зазначає вчений, подібне ототожнення є глибоко помилковим, оскільки і в основі найдавнішої «Руської Правди», по суті, знаходимо норми усного права давньоруської держави – «Закону Руського», які тривалий час формувалися і розвивалися власне в умовах держави, отже і усні, і письмові джерела права Київської Русі містили як норми звичаєвого, так і норми позитивного права [4, с. 82]. Більш того, норми звичаєвого права відчували на собі вплив не лише внутрішніх факторів правотворчої діяльності органів влади, а і зовнішніх – правових звичаїв та позитивного права народів, які оселялися на території Київської Русі і, згодом, асимілювалися (кельти, берендеї...), або ж держав, культурний вплив яких відчувало населення Київської Русі (держави Північного Причорномор'я, Візантія, Хазарський каганат...). Такий погляд має право на існування, оскільки незаперечним є факт поширення (рецепції) норм римського права в тогочасному політичному середовищі. Тобто норми права найбільш розвинутих у цивілізаційному аспекті народів адаптувалися та санкціонувалися в разі виникнення потреби регулювання аналогічних правовідносин, стаючи складовою системою права сусідніх народів, що досягали певного ступеня розвитку суспільства.

Не менш важливою проблемою є чинність звичаєвого права. Позиція вчених щодо цього питання є суперечливою. Науковці вирізняють два основні підходи. Відповідно до першого – чинність звичаєвого права визначається державою. Згідно з другим – чинність забезпечується спільнотою (племенем, громадою, суспільством), яка визнає певні звичаї як право, у значенні загальнообов'язкових норм поведінки. У цьому випадку реалізація звичаю не є державним примусом. Він може існувати завдяки авторитету суспільної думки паралельно нормам, які встановлюються державою. На практиці ж мали місце обидва випадки визнання чинними норм звичаєвого права, тому у Київській Русі спостерігався певний дуалізм у системі права, де однаковий ступінь обов'язковості мали як правові звичаї, тобто норми, загальнообов'язковість яких забезпечувалась авторитетом суспільної думки, так і норми, забезпечені державним примусом. Дослідникам

слід пам'ятати застереження О.О.Малиновського про майже повну відсутність прямих документальних свідчень стосовно дієвості звичаєвого права. Як підкреслював вчений, «його не формулювали і не записували, а коли було треба, вживали. Треба розпізнати його в діях, що відбувалися згідно з ним. Тільки як нечастий випадок дійшли до наших часів пам'ятки давнього звичаєвого права в формі норм або правил. Здебільшого ж до нашого часу доходили пам'ятки побутові, себто пам'ятки про дії, і, обізнавшись з цими діями, ми самі повинні зробити висновок, які були норми звичаєвого права» [5, с. 4]. Отже, дослідженням звичаєвого права притаманні загалом незвичні для юридичних праць без документальності, широке використання різного роду презумпцій, довільних трактувань і припущень, апіорне прийняття «на віру» висновків попередніх дослідників. Відповідно до наведених положень і застережень слід зазначити, що правові звичаї у Київській Русі регулювали міжнародні (міжплемінні) та міждержавні відносини, владні, військові, шлюбно-сімейні відносини та відносини власності, договірні й трудові, відносини у царинах суду та судочинства. Крім того, правовими звичаями, поряд з нормами права, встановленими державою, визначався і статус людини як такої, так і статус конкретного чоловіка чи жінки; іноземців та представників різних груп населення (жертв, військових, рабів тощо). Виключно нормами звичаєвого права регулювались такі інститути як «помста» та «кровна помста». Описи правових звичаїв містять літописи, фольклор (міфи, легенди, казки, прислів'я, приказки тощо) [6]. Досить чіткі уявлення про правові звичаї доби Київської Русі у сфері міжнародних та міждержавних відносин, військових та договірних відносин дають візантійський історик Прокопій Кесарійський та константинопольський патріарх Никифор. Зокрема, це невизнання інституту рабства, недоторканність представників іншої сторони під час переговорів, вірність укладеній угоди, присяга, як гарантія дотримання домовленості, право полонених, право нападу без оголошення війни, право жінок на участь у військових діях [7, с. 348].

Суттєва група звичаєвих норм стосується організації і діяльності публічної влади, її органів та їхньої компетенції. Найстарішим органом публічної влади, який зберіг своє значення у часи Київської Русі, було віче, яке сягає своїм корінням механізмів первісної демократії – родових і племінних сходів та народних зібрань. Як дієва частина державної влади, віче складало певну ієрархічну систему. Найбільш важливі рішення, які мали значення для всієї держави-землі, приймалися на віче політичного центру землі (стольного граду). Рішення повідомлялись «меншим» містам, підпорядкованим центру, а також більш значним поселенням. Рішення стольного міста було обов'язковим для «менших» міст. Мешканці стольного міста вважали себе природними представниками всього населення «землі» [8, с. 8]. Спосіб прийняття рішень на віче нагадує механізм їх прийняття народними зборами грецьких міст-республік Північного Причорномор'я. На голосування виносилось попереднє рішення, яке приймалось чи то відхилялось віче. Постійно ж діючим виконавчо-розпорядчим органом було мале віче – рада (свєть) або «господа» у Новгороді. Рада складалась з ремісничо-купецької верхівки і бояр (кращих мужів) [9, с. 127]. За свідченнями літописів, саме рада приймала попереднє рішення, яке потім виносилось на велике віче [6, с. 160]. Так, наприклад, було у випадку з запрошенням на київський стіл Володимира Мономаха – Ізяслава. Віче, власне, лише ратифікувало рішення ради [10, с. 175-189].

Реальне співвідношення впливу великого і малого віче на державні процеси визначалось розстановкою політичних сил. Велике віче не завжди погоджувалось з рішеннями, яке пропонувало мале віче. Зокрема, така ситуація склалась у 1068, 1113, 1146, 1147, 1157 рр. у Києві, у 1132 р. у Новгороді, коли обурення народних низів під час проведення віче переросло у повстання [6, с. 276]. Як правило, якщо віче було спрямовано проти правлячої верхівки, воно збиралось не у спеціально встановленому місці (Софійський майдан у Києві), а в інших частинах міста. У Києві – це торговий майдан на Подолі, торжище (теперішня Контрактова площа), на березі річки Почайни біля Туровської божниці (в районі теперішньої вулиці Борисоглібської). Це так звані чорні віча. Представництво ж верховної влади було багато в чому пов'язано з функціонуванням вічового інституту, як установи безпосереднього волевиявлення народу [8, с. 116]. Така влада органічно належала віче з часів родоплемінної демократії. Віче ж здавна скликалось за потребою, право ж збирати віче мали: князь, митрополит, єпископ, бояри та городяни (у тому числі і з міських низів). Традиційно до компетенції віче належало: закликання князя на престол чи позбавлення престолу, прийняття правових актів (у Новгородській, Псковській республіках та у В'ятській землі виключно віче належала вища законодавча та судова влада), вирішення питань війни і миру, формування народних ополчень і обрання їхніх ватажків, укладання міжнародних угод, призначення (обрання) чи відкликання посадових осіб, встановлення податків, розгляд особливо важливих судових справ; господарські справи та проблеми забезпечення водою чи то харчами при облозі міста. Щодо юридичної сили рішень віче також немає одностайної думки дослідників. Але незаперечним є те, що навіть для найсильніших князів рішення віче мали беззаперечний і обов'язковий характер. Насамперед це рішення про запрошення на стіл та зміщення князів зі стола (1097 р. віче припинило усабицю між Володимиром Мономахом і Святополком II (Ізяславичем), а 1149 р. – між Ізяславом II (Мстиславичем) і Юрієм Довгоруком). Правовими засадами діяльності віче були норми звичаєвого права, пізніше – релігійно-християнські норми, а також договори («ряди») народу з князями, що відомі як в усній, так і в письмовій формах. Питання місця і ролі віче в системі органів влади Київської Русі досі викликає найгостріші суперечки, пов'язані з протилежними оцінками дослідників, яких умовно можна поділити на дві групи. Одна група авторів, до якої належать В.І. Сергєєвич, М.В. Довнар-Запольський, М.С. Грушевський та Р.М. Лащенко, вважали, що інститут віче насамперед втілював де-факто верховенство народу і був органом народовладдя, що стояв над князем. Зокрема, Р.М. Лащенко зазначає, що таке надзвичайно важливе питання для всього народу, як прийняття православної християнської віри, було вирішено при Володимирі Великому на Київському віче [11, с. 98]. Схожої точки зору дотримувались історики Б.Д. Греков, М.М. Тихомиров, І.Я. Фроянов, які вважали, що віче було інститутом феодальної демократії, до якого мали доступ міські низи. Інша група авторів – С.В. Юшков, В.Т. Пашуто, В.Л. Янін, П.П. Толочко та ін. відводили віче роль вузькокласового органу, виконавця волі феодалів. Загалом переконливішим є погляд на віче, як на інститут народовладдя, через який кожен суспільний стан міг у разі потреби безпосередньо брати участь у вирішенні державних справ відповідно до своїх інтересів. Віче, як форма реалізації демократії, що узаконювала волевиявлення народу, який мав можливість

реальної участі в управлінні справами суспільства і держави, а також і на відповідні соціально-економічні, політичні вияви, тобто здійснював повновладдя (народний суверенітет). Зокрема, саме таку оцінку віче дає візантійський юрист і історик Прокопій Кесарійський, який писав, що склавинами та антами не править хтось один, але здавна управляє ними народне зібрання, і всі справи, добрі чи лихі, вони вирішують спільно. Але за часів загальної небезпеки вони обирали царя, авторитет якого визнавав весь народ [12]. Слушною видається думка, висловлена В.І. Сергєєвичем [13, с. 104-105], Р.М. Лашенком [11, с. 104], О.М. Мироненком [14, с. 12] та ін. щодо договірного характеру відносин між князем і народом [13, с. 104-105]. Головним суб'єктом договору було віче. Князь повинен був дотримуватись умов договору («ряду»), обумовлених народом на віче. Саме договір визначав статус князя і межі здійснення княжої влади [11].

Отже, на певних етапах існування Київської Русі норми звичаєвого права регулювали відносини і у сфері князівської влади, що бере свій початок від родоплемінних виборних військових ватажків (вождів) з кола найбільш сильних та авторитетних воїнів, які наділялись військовою і суддівською владою. Інколи племінні ватажки виконували ще й функції жерців. Поступово з вождів складалась місцева родоплемінна аристократія – князі, посади яких з часом перестають бути виборними і передаються у спадок. Традиційно представники аристократичних родів починають обіймати керівні посади у племенах слов'ян. Інститут влади вочевидь складався з трьох елементів: релігійної, військової та судової влади, що і закріплювали, регламентували правові звичаї [10, с. 175-176]. За часів язичництва за наказом князів встановлювали ідолів, будували капища тощо. З прийняттям християнства князі ж регулювали найважливіші питання церковного життя (устава та грамоти князів). За свідченнями руських літописів князів кликали, щоб вони «судили поправду» [6]. Князям належало і право представництва у зовнішніх стосунках племен, незважаючи на те, що влада князя спершу була підконтрольною раді старійшин і народному зібранню, тільки пізніше цей інститут розвинувся і набував самостійного значення. Варто пригадати, що правовим звичаєм регулювалось і питання зайняття князями столів. Діяло ж і так зване «право сильного». Через відсутність громадських установ, які визначали б права конкретних осіб і охороняли їх, охорона прав у давні часи була справою не повністю приватною. За найдавнішим правом той, хто від природи був поставлений у менш сприятливі умови, щоб захистити свою особу, мав право лише на стільки, на скільки це подобалось «сильному» [13, с. 7]. Це ще до цивілізаційна стадія права, суть якої полягає в тому, що право належить просто «сильному», тобто втілює в собі ієрархічні засади, що і виступають у вигляді стабілізуючого фактора у виживанні спільноти первісних людей. На думку С.С. Алексеєва, на праві «сильного» засновувались такі інститути до цивілізаційного і ранньо-цивілізаційного життя, як інститут «вожаків», «старшинство», «ієрархія підпорядкованості». Проявом «права сильного» є право війни, тобто застосування засобів фізичного знищення конкурента [19, с. 297-298]. Очевидно, що саме з огляду на «права сильного» слід аналізувати і причини існування так званих київських дуумвіратів, які не були якоюсь особливою формою правління, а органічно вирішували проблему двох найсильніших (найкращих) претендентів на київський стіл, адже престолоспадкування у Київській Русі регулювалося саме «правом

сильного», а не системою родового сюзеренітету, як вважають О.Є. Пресняков, В.Л. Комаровим, О.В. Назаренко, О.П. Толочко, заснованою на старійшинстві великого Київського князя відносно «менших» князів-родичів. Теорія ж «родового сюзеренітету» викликає багато запитань. Зокрема, якщо припустити, що такий інститут дійсно існував, то поділ столів «меншим» князям мав відбуватись за волею великого київського князя без волі місцевих віче. Але насправді саме віче, особливо Новгородське, не завжди рахувались з волею великого князя [12]. Вагомим аргументом проти системи родового сюзеренітету є також криваві усобиці, які відбувались після смерті Святослава та Володимира, що свідчить про відсутність певної системи престолоспадкування і доводить той факт, що київський стіл займає найсильніший та найавторитетніший і у військовому, і у політичному відношенні князь. Такого погляду дотримувався М.П. Василенко, який вважав, що в Київській Русі не існувало визначеного порядку зайняття княжих столів. Тому між князями відбувались постійні міжусобиці, які припинились тільки після посилення Московського князівства, в якому було встановлено спадково-заповідальний порядок наслідування престолу [16, с. 36; 17, с. 44-47]. Викликає сумніви й ототожнення дослідниками понять родового сюзеренітету і принципу принципату. Принципат був відомий багатьом народам на різних етапах розвитку держави і зовсім не є поняттям, тотожним родовому сюзеренітету [18, с. 108]. Для існування родового сюзеренітету у період з X по XI ст. не вистачає двох речей – монархічної влади великого київського князя та його права розпоряджатись землею. Тому, думка О.О. Малиновського про те, що інститут князівської влади у давнину розумівся як частина вічевої влади, адже віче у повному складі являло собою поєднання народу, бояр і князя – є слушною [8, с. 5].

Найбільш яскраво правовий звичай відображено у діяльності верві – сільської територіальної общини, що наділена правом місцевого самоврядування та судовими функціями. Основним джерелом відомостей про верв є «Руська Правда», згідно з положеннями якої верв була територіальною самоуправною громадою (об'єднувала жителів одного або кількох поселень). Верви належали на праві спільної власності орні землі, борті, ліси, випаси, риболовні угіддя тощо. Відносини між членами общини будувались за принципом кругової поруки і спільного землекористування. Практикувалась спільна відповідальність за несплату данини та за вчинені на території верви злочини. Члени общини спільно несли покладені на них князівською владою зобов'язання. Існують різні погляди на питання щодо походження і статусу верви. Зокрема, С.В. Юшков стверджує, що верв (мир) – це сусідська община, яка перебуває на стадії розкладу, викликаного насамперед відділенням ремісництва від землеробства [19, с. 140]. Але немає підстав вважати верв лише пережитком родового ладу, спільнотою, побудованою на родових стосунках, оскільки верв об'єднувала на період створення «Руської Правди» декілька селянських родин. На думку В.М. Пешкова, верв була союзом осіб, пов'язаних землею, союзом майновим, у певному сенсі географічною общиною, тобто у сучасному розумінні – територіальною громадою [20, с. 76]. В науковій літературі вже понад століття триває дискусія щодо структури верви та статусу її членів. У пам'ятках права періоду Київської Русі зустрічаються три взаємопов'язані, але не тотожні поняття: верв, село, дворище [21, с. 6]. Спірною ж є версія, що об'єднання кількох вервей відповідало поняттю волость (П.П.Єфименко, М.Ф. Вла-

димирський-Буданов). Значимість же верві впливає і з особливості географічного положення Київської Русі, яка весь час опинялась на шляхах «великих переселень» народів, а тому перебувала під постійною загрозою ворожих набігів як і великий військовий табір, в якому верві набагато більше нагадували військові поселення, ніж родові общини. Мілітарний характер держави часів Київської Русі підкреслює і М.С. Грушевський [22, с. 29]. Так і за свідченнями літописів, а також і героїчних епосів-билин – ратаї (селяни) виходили на сільськогосподарські роботи, маючи при собі зброю. Навколо осель будувались оборонні споруди (частокони, стіни, рови тощо). Общинники складали частину народного ополчення. Не виключено, що багаті общини могли наймати (або приймати до общини) професійних військових для охорони поселень [6]. Імовірно, що саме загроза військового вторгнення була тим фактором, який зумовлював тривале існування колективної власності на землю, оскільки у військовій за характером державі встановлення дрібної єдиноособної приватної власності на землю могло б вагомо послабити як економічні, так і організаційні підвалини обороноздатності країни. В.М. Пешков вказує на те, що верв по суті була першим громадянським суспільством у Давній Русі. Верв надавала своїм членам певні права і накладала на них певні обов'язки. Члени верви користувались правом захисту своїх інтересів і своєї особи з боку верви. Зокрема, верв могла викупити свого члена з кабали, полону чи рабства [20, с. 76]. Як форма самоорганізації суспільства, верв встановлювала не тільки права і обов'язки своїх членів, а і регламентувала їхні взаємини з іншими групами населення (купцями, ремісниками тощо) у періоди до розвитку міст і появи централізованого державного апарату (князя та його дружини). Зокрема, брала участь у визначенні місць, де проводились торжища, в спільній охороні шляхів, переправ тощо [21]. Органом управління верви були так звані вервні збори (копні збори), до компетенції яких належали питання місцевого самоврядування. Судові функції виконував вервний (копний) суд, який у період існування Київської Русі розглядав чи не всі категорії справ стосовно членів общини та злочини, що були вчинені на території общин.

Оскільки суд у додержавний період був прерогативою виключно общини, тривалий час правовий звичай залишався основним джерелом права у сфері судочинства, зокрема, досить показовою є система тогочасних судових доказів, що надає нам «Руська Правда». Як підкреслює С.В. Пахман, будь-який позов визнавався безсумнівно справедливим, особливо, якщо наводились ознаки правопорушення. Така довіра показань позивача пояснюється традиційною довірою до членів родової общини [23]. Адже неправдиве звинувачення тягнуло за собою безчестя і ганьбу як для самого позивача, так і для усього роду. Заснованою на правовому звичаї, як видно з норм «Руської Правди», є і система доказів. Зокрема, доказами визнавались: 1) власне зізнання; 2) присяга (рота, клятва); 3) свідки (видоки і послухи); 4) суд Божий (поєдинок, ордалії); 5) зовнішні ознаки; 6) звід. За звичаєм у давньоруському праві, як і у праві багатьох народів, власне зізнання було основним доказом, після якого розгляд справи вважався завершеним. Присяга була двох видів. Перший вид полягав у підкріпленні істинності певного показання призиванням імені Бога, тобто закликання Бога у свідки (клятвою). Цей вид присяги був відомий ще з язичницьких часів, коли клялися Перуном. Така клятва називалась «рота». Пізніше, з прийняттям християнства, з'явилася при-

сяга на хресті та на священних текстах (Біблії, Євангелії тощо) [23]. Як зазначає В.І.Сергєєвич, розрізняли присягу додаткову й очищувальну. У «Руській Правді» йдеться про обидві. Перша надавалась позивачу за відсутності інших доказів чи то у незначних позовах. Друга – надавалась відповідачу, також за відсутності інших доказів, якщо він заслуговував на довіру. Відмова від присяги вела до звинувачення. Відомі позови, за яких кожна сторона повинна була підтвердити свої твердження присягою. Відмова ж від присяги вказувала на безперечну винну. Якщо ж присягнули обидві сторони, справа вирішувалась поєдинком [13, с. 424-425], що був різновидом суду Божого («судитися мечем»). Винуватим вважався той, хто програв бій. Іншим різновидом суду Божого були ордалії – випробування вогнем, залізом і мечем, а з появою християнства – випробування хрестом. «Руська Правда» передбачала випробування водою і залізом, коли позов був наклепний, чи то в разі недостатності доказів (наприклад, коли свідок – холоп, або ж показання свідка не мало безумовної сили, а обвинувачений не зміг його спростувати) [13, с. 275-280].

Одним з найдавніших був звичай «кровної помсти», який передбачав участь у ньому єдинокровних осіб – родичів. Помста для роду чи то племені в уявленнях тогочасних людей виступала як основа самозбереження людини та виживання спільноти (роду, племені), тобто поставала з природних законів боротьби за існування. Помста була наслідком не тільки вбивства, а і будь-яких правопорушень; застосовувалась як до чужаків, так і стосовно близьких родичів. Однаковою мірою мстилися як за жінок, так і за чоловіків [13, с. 66]. Зокрема, у ст. 1 «Руської Правди», на думку В.І. Сергєєвича, укладач записав те, що відбувалось у тогочасному суспільстві і було відголоском судової практики. Брат мститься за брата, син за батька, батько за сина, дядько за племінника [13, с. 264]. Але ця ж стаття містить і альтернативну норму: «аще не будеть кто мьсти [тобто, якщо хто не має бажання мститись], то 40 гриве» за голову». Втім, вже у розширеній редакції у випадку вбивства княжих мужів та тіунів винагорода за голову «аще не будеть кто мьстя» збільшена до 80 грн. Більшість дослідників приписують цю зміну синам Ярослава [19]. Послідовно виступав проти «кровної помсти», як варварського звичаю, Володимир Мономах. У своєму «Повчанні дітям» принцип «не мститись» розглядає чи не як принцип законодавства та основу відносин між князями. Заперечення кровної помсти ґрунтується на сприйнятті Мономахом смертної кари як такої, що суперечить християнським нормам співжиття: «Ні правого, винного не вбивайте і не повелівайте вбити його; як хто буде достоїн навіть смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської» [24, с. 457]. Оскільки у редакціях «Руської Правди» часів Володимира Мономаха норма, яка б безпосередньо передбач кровну помсту, відсутня, дослідники зробили висновок, що держава перестає надавати чинність цій практиці. Втім, це не зовсім так. Зокрема, у ст. 40 Розширеної редакції зазначається: «Аще убиють кого у клети или у которое татбы, то убиють во пса место...». В даному випадку вбивство слід розглядати не як необхідну оборону, а як помсту, адже далеко не в усіх випадках виникає необхідність оборонятись від злодія, ввійманого на місці злочину [13, с. 264]. Отже, право вирішувати, як вчиняти зі злочинцем, надавалося потерпілому. Така версія заслуговує на увагу, адже відомо, що в досліджувану добу, злодія, якого затримують і протримують до ранку – мають вести до князя, а якщо злодія люди бачили

з'язаним перед тим, як його вбито, то вбивця платить віру 12 грн. Тобто мова йде про регламентування строків помсти – до ранку, і дій потерпілої сторони – зв'язану людину вбивати не можна. Це впливає з давніх звичаїв, які надавали право у поєдинку вижити найсильнішому (відголоски «права сили»). Така суворіша міра покарання за посягання на майно пояснюється традиційними поглядами на майно (житло, харчові продукти, худобу), як на основні засоби існування, в разі втрати яких вижити було б досить важко. Аналогічну історію має і чинність правового звичаю, який передбачав смертну кару за вбивство. У Розширеній редакції «Руської Правди» звичай карати смертю за вбивство не санкціонується синами Ярослава, тобто втрачає чинність. Зокрема, у ст. 2 говориться про заміну цього виду відповідальності викупом, суму якого встановлено уставом синів Ярослава, прийнятим на князівському з'їзді: «По Ярославе же паки совкупишесе сынове его: Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи их: Коснячко, Перенег, Никифор и отложиша убиение за голову, но кунами ся викупати; а ино все, яко же Ярослав судил, такоже и сынове его уставиша» [4, с. 48]. Такий крок пояснюється впливом християнської моралі на норми суспільного життя, а також особистою позицією князів. М.Б. Свердлов вважає, що ст. 2 Короткої редакції містить таку думку: «якщо хто за себе не може мститись, то взяти за нього князю за обіду три гривні» [4, с. 49]. Тобто в ній йде мова про розмір публічного штрафу, який встановлювався одночасно з винагородою постраждалому, чи то його родичам. Цей публічний штраф – «віра» – був відомий з найдавніших часів серед усіх індоєвропейських народів. Кровна помста, на думку вченого, була обмежена викупом ще за часів «військової демократії», тому він вважає недоведеною точку зору, що обмеження кровної помсти почалось під впливом держави, християнства, візантійського права [4, с. 51]. Серед науковців поширена думка, що штраф на користь князя існував ще до Володимира Великого, а звичай заміни кровної помсти особистим викупом (головщиною) був ще давнішим. Зокрема, помста порівняно з викупом є давнішим інститутом, певний час вони співіснували, а пізніше викуп помалу витіснив помсту [13, с. 280-281]. Спираючись на версії дослідників, слушним є твердження про те, що право матеріальної компенсації поряд з правом особистої помсти існували вже в період розкладу родоплемінного ладу і мали однакову чинність у Київській Русі [25, с. 91]. Розмір викупу (головщини) правовий звичай не визначав твердою сумою. Спочатку він складав усе майно злочинця, яке було в його особистій власності. Майно ж родичів залишалось недоторканим, як і частка дружини, що належала їй за законом. Пізніше в часи Київської Русі розмір головщини почав визначатись потерпілою стороною, критерієм виступала ціна вільної людини [25]. Отже, покарання у часи Київської Русі мало переважно приватний характер і здійснювалось не державою, а потерпілим і його родичами. Публічне покарання з'являється набагато пізніше за сплату викупу та помсту. Помсту власне важко назвати видом покарання, адже норми, зафіксовані у ранніх редакціях «Руської Правди», свідчать, що за вбивство, поранення, побої передбачалась помста, а не покарання, встановлені державою. Цікавою є ст. 19 Розширеної редакції, в якій зазначено, що, якщо на території верви знайдуть останки незнайомої людини, тобто якщо немає, кому мститись членам верви, то верв звільняється від відповідальності, навіть коли злочинець відомий. Це свідчить саме про приватний характер тогочасного кримінального права [23].

З посиленням держави і розвитком феодалних відносин кримінальне право поступово починає набувати публічного характеру. Зокрема, в уставній грамоті московського князя Івана Калити наведена вище норма має вже дещо інший зміст: «А същут у них на посаде убитого мертвого человека или водою приплывет, а не познает его никто, и истца ему и душегуба нет, и крестьяном (верви) в том віры нет и продажи нет» [13, с. 288]. Отже, слід розуміти зміст норми так: верв звільняється від штрафу і головщини, оскільки немає представника потерпілої сторони «істца» і вбивця не встановлений. З одного боку, це свідчить про залишки звичаїв помсти і головщини, а з другого боку – слова «душегуба нет» (тобто вбивця не встановлений) свідчать, що кримінальне право починає набувати публічного характеру, тому що коли б він був встановлений і належав би до членів верви, то остання б сплачувала штраф на користь держави. У дещо пізнішій Уставній Двінській грамоті 1398 р. вже міститься: «А не найдут душегубца, и они дадут наместником 10 руб., а вина противу того» [13, с. 289]. Тобто на користь намісника сплачується штраф, навіть коли вбивцю не знайдено. Крім штрафу сплачується ще й «вина» – винагорода суддям. Разом з тим у ст.ст. 23 і 24 Розширеної редакції «аще кто ударит мечем, не вынез его, или рукоятю, то 12 грн продажи за обиду; аже ли вынез меч, а не утнет, то гривна кун» не йде мова про помсту. Більш достовірним є те припущення, що в даному випадку мовиться про відповідь на образу. Ці норми аналогічні тогочасним кодексам воїнської честі, відповідно до яких честь мала більшу цінність, ніж життя та здоров'я, що видно зі ст.ст. 25, 27, 28 тієї ж редакції, в яких йдеться про те, якщо хто відрубає палець, – штраф гривні і потерпілому гривна кун. Якщо ж хто вдарить мечем у піхвах, або рукояткою, то 12 грн за образу, те ж за побиття батоном, чашею, рогом. Всі перераховані дії вважались образою для воїна» [25].

Важливою є роль правового звичаю і у системі покарань, а чи не найтяжчими з яких були потік і розграбування. Цей вид покарання запозичений з греко-римської системи права, і ототожнював розграбування з конфіскацією майна, а потім – з позбавленням волі. Ці види покарань широко застосовувались у римському праві, де кримінальне покарання на той час мало вже публічний характер ідея якого в свою чергу також була запозичена з візантійського права. І.Б. Усенко, В.М. Чисніков вважають, що «витоки «поток» і пограбування» сягають первісно-общинного ладу, коли злісних порушників громадського порядку разом з дружиною і дітьми виганяли з общини, позбавляли «вогню і води», а їхнє майно передавалося у розпорядження общини [26, с.700]. Стихії «води» і «вогню» глибоко шанувались слов'янами. Головні боги слов'янського пантеону – покровителі і охоронці роду, сім'ї Род, Лада, Радигост, Родомисл – уособлювали вогонь, а Лель-Леля, Діванна (Дана) – воду. «Поток» – це вода, що плине, тече; у свідомості багатьох народів у давнину вона ототожнювалась з життям, долею. Отже, віддання «на поток» символізувало в свідомості людей родоплемінного суспільства виведення з-під опіки роду – племені, та вручення долі богам, які мали карати чи то милувати злочинця. Схожі уявлення були і у давніх греків: виганяючи правопорушників, вірили, що богині помсти Ерінії переслідують і карають злочинців та клятвopушників. Відповідними ж божествами у давніх слов'ян були дочки богині Мокоші: Среча (Доля) і Несреча (Недоля), остання насилала кари (невдачі і неприємності) на людей, які творили «безчинства і беззаконня», тобто

порушували правила співжиття. Ще й до наших часів зустрічається вислів – зречення: «більше ти мені не син» (або не дочка, або не батько, або не мати тощо), що фактично символізує розірвання кровних зв'язків [27]. За давніми правовими звичаями вбивства людей, не пов'язаних кровними зв'язками з населенням, яке жило на певній території (верв, плем'я), не вважались злочином і не карались. Так само безкарними були і вбивства чужаків – іноземців, військовополонених, скоморохів (бродячих акторів), рабів (своїх чи чужих, якщо вони провинились) [22]. Правовими звичаями регулювався також такий інститут, як тілесна недоторканність особи. Тілесні ушкодження поділялись на категорії: рани, завдані зброєю, криваві рани, сині рани (синці), втрата членів, пальців, ока, а також забиття, завдані батогом, тілесно, мечем (неоголеним), палицею або іншим предметом. Зокрема, відповідальність за згадані ушкодження передбачена нормами «Руської Правди». Слід зазначити, що порушення тілесної недоторканності жінок каралось а чи не суворіше ніж чоловіків. Таку ж саму важливу роль і у давньому суспільстві відігравав інститут «честі». Образою вважались певні дії (погроза мечем, штовхання, смикання за бороду, виривання волосся з голови і обличчя, зривання одягу та головних уборів), а також слова, які вважали лайливими, непристойними, або такими, що принижують гідність людини. Вже в «Руській Правді» образа словом не зустрічається, але це досить тяжкий злочин за уставами Володимира і Ярослава, що дає підстави припустити, що і образа словом була відома давньому суспільству. Відомі були давньоруському праву і майнові злочини: користування без дозволу чужою річчю («аже кто всяд на чужь конь не прошав»), псування чужого майна (в т.ч. худоби), знищення чужого майна (підпал, потрава, наїзд тощо), крадіжка, розбій і пограбування. Пограбування і розбій розглядались як злочини того ж ступеня тяжкості, що і крадіжка. Погляд же на пограбування, як на більш тяжкий злочин порівняно з крадіжкою, склався очевидно під впливом норм християнської моралі [13]. Пограбування і розбій у давньому праві розрізняли лише за суб'єктами. Розбій вчиняли «професійні» злочинці, для яких пограбування було родом діяльності (ремеслом). Пограбування ж чинили всі інші. Спосіб здійснення злочину (таємне заволодіння майном чи відкритий напад з метою заволодіння майном) значення не мав. Третя крадіжка, незалежно від ціни украденого, за звичаєм каралась смертю; ця норма широко використовувалась общинними судами [23].

Значний вплив звичаєвого права знаходимо і у розумінні інституту правопорушення, що мав назву «обіда» – діяння, наслідком якого є заподіяна шкода, тобто вчинене «зло». Причому характер правопорушення (кримінальне, цивільне, адміністративне) значення не мав. Не мало також значення навмисно винне це діяння, чи воно вчинене без вини правопорушника. «Зло» мало бути покаране незалежно від того, хто (людина, тварина або будь-який інший об'єкт матеріального світу) його заподіяв. Такий підхід до розуміння правопорушення пояснюється особливостями світогляду населення, яке, як і більшість народів на тому ж ступені розвитку цивілізації, вважало людину невід'ємною частиною природи і всесвіту, яка у боротьбі за виживання мала доводити конкурентам свій фізичний і розумовий пріоритет, аби не втратити свою «нішу» у системі світобудови, а також серед собі подібних всередині людського суспільства [16]. З розвитком свідомості «зло» набуває конкретизації: з навколишнього світу вирізняються конкретні суб'єкти –

«носії зла» – правопорушники. Зло давньослов'янською мовою – «лихо», тому правопорушники відповідно отримують назву «лихі» люди, тобто ті, що творять зло, або скеровуються силами зла [27]. Як свідчать письмові джерела того часу (літописи, грамоти, договори, листування), розрізнялись поняття «лихі люди» і «лихі діяння». Лихими людьми вважались особи, для яких злочинні діяння були ремеслом або способом життя, тобто розбійники, злодії. Лихе ж діяння могла вчинити будь-яка людина не будучи при цьому «лихою». Ця відмінність передбачала і різну міру покарань, тобто значення мала особа злочинця, а не тільки тяжкість злочину [23]. Аналіз норм, які містяться у «Руській Правді», доводить, що зміна поглядів на правопорушення, як на діяння, що порушує приписи певних норм, відбувалась досить повільно, як і формування уявлень про такі ознаки правопорушення, як його суб'єктивна та об'єктивна сторона: Зокрема, ознаки, які покладалися в основу кваліфікації діяння як ненавмисного, або навмисного, були ще досить недосконаліми. Наприклад, у нормах «Руської Правди» будь-яке вбивство, вчинене під час розбійного нападу, вважалося навмисним, а на пиру – випадковим, хоча насправді могло бути і навпаки. Підходи до розуміння правопорушення почали змінюватись під впливом догматів християнської релігії, адже у розумінні церкви злочин – це насамперед порушення релігійних норм та церковних приписів. Вперше такий погляд на правопорушення з'являється в церковних статутах (уставах) Володимира та Ярослава, в яких злочин трактується як «гріх», а злочинець є людиною, яка «позбулася страху Божого». Таким чином, поступово акцент зі шкоди переноситься на невідповідність певним правилам поведінки, правопорушення ж набуває суто формального характеру [13, с. 254-262].

Висновки. У період Київської Русі правові звичаї регулювали певні відносини у сферах державного і кримінального права, співіснуючи з нормами права, встановленими державою [31]. Саме тому важко погодитись з висновками М.С. Грушевського про те, що зі створенням Руської держави (Київської Русі) князівське право і законодавство впливало на право і судову практику цілого простору держави, скасовуючи місцеве звичаєве право [32, с. 139]. Існування системи норм, встановлених державою, не виключало дії звичаєвого права як комплексу юридичних звичаїв певної місцевості, які застосовувались протягом усього означеного періоду. Зрештою стає зрозумілим, чому «Руська Правда» не містить багатьох норм, про фактичне існування яких відомо з інших джерел, насамперед таких як міжнародні договори. Імовірно і те, що «Руська Правда» є кодексом, в якому поряд з запровадженням нових норм (зокрема, тих, що регулювали інститут закупництва, коректували шкалу штрафів), було здійснено кодифікацію найважливіших правових звичаїв. Необхідність такої кодифікації, здійсненої державою, обумовлювалась двома причинами: зміною суспільних відносин і відмінностями у правових звичаях різних місцевостей давньоруської держави. Отже, можемо допустити, що у перших редакціях «Руської Правди» доволі яскраво виражений і закріплений общинний характер життя суспільства, а «Руська Правда» по суті є кодексом общинного звичаєвого права. У подальших редакціях спостерігається адаптація старих звичаєвих норм до нових умов життя суспільства. Здійснює це держава досить обережно, зберігаючи стару термінологію і форму викладення правничого матеріалу, але наповнюючи її новим значенням. Такий підхід є виваженим і чи не єдиною можливим, оскільки суспільна свідомість змінюється вкрай повільно [33, с. 169].

Отже, звичаєве право у добу Київської Русі було складовою частиною системи права загалом і в цьому значенні виступало як специфічна, особлива форма права, що посідала своє місце серед інших форм права. Надалі ж звичаєве право – як цілісна система і комплекс норм, зберігається переважно у селянських общинах (вервах). На практиці мало місце надання чинності нормам звичаєвого права як державою, так і спільнотою (племенем, громадою, суспільством), яка визнавала певні звичаї як право, тобто загальнообов'язкові норми поведінки. У цьому випадку його реалізація забезпечувалася не державним примусом, а авторитетом суспільної думки. І саме звичай став для правової культури ефективною формою самовивання у складних політичних та соціально-економічних умовах у межах іноетнічних держав в подальшу історичну добу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Жовтобрюх М.М.* Звичаєве право: сутність, генеза, чинність: дис...канд.: юрид. наук зі спец. : 12.00.12. – філософія права. – К., 2002. – 234 с.
2. *Тихомиров М.Ю.* Юридическая энциклопедия. – М., 1995. – 167 с.
3. *Семенов Ю.И.* Обычное право в доклассовом обществе: возникновение, сущность и эволюция. – М., 1997. – 488 с.
4. *Свердлов М.Б.* От Закона Русского к Русской Правде. – М., 1988. – 340 с.
5. *Малиновський О.О.* Програма й план робіт Комісії для виучування звичаєвого права України при Всеукраїнській Академії Наук // Праці. – Вип. 3. – К., 1928. – 49 с.
6. Полное собрание русских летописей. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – Л., 1926-1928. – 579 с.; Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – 938 с.
7. Прокопий Кессарийский. Готская война. // Свод. – Т.1. – 450 с.
8. *Малиновський О.О.* Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни. Нариси з історії права. – К., 1929. – 170 с.
9. «Вече» // История государства и права. Словарь – справочник / Под ред. М.Ч. Сизикова. – М., 1977. – 560 с.
10. *Мартышин О.В.* Вольный Новгород: общественно-политический строй и право феодальной республики. – М., 1992. – 358 с.
11. *Лашенко Р.М.* Лекції по історії українського права. – К., 1998. – 290 с.
12. *Белоновский В.Н., Белоновский А.В.* Представительство и выборы в России с древнейших времен до XVII века. – М., 1999. – 272 с.
13. *Сергеевич В.И.* Лекции и исследования по древней истории русского права. – М., 2004. – 505 с.
14. *Мироненко О.М.* Історія Конституції України. – К., 1997. – 450 с.
15. *Алексеев С.С.* Право : азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М., 1999. – 398 с.
16. *Василенко М.П.* До історії малоросійської історіографії і малоросійського суспільного ладу. – К., 1894. – 640 с.
17. *Дювернуа Н.* Источники права и суд в Древней России: Опыт по истории русского гражданского права. – СПб., 2004. – 270 с.
18. *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. – К., 1980. – 170 с.
19. *Юшков С.В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949. – 340 с.
20. *Пешков В.Н.* Русский народ и государство. История русского общественного права // Антологія української юридичної думки. – В 10-ти т. – Т. 2.: Історія держави і права України: Руська Правда. – К., 2002. – 245 с.

21. Ясинский М.Н. «Село» и «вервь» Русской Правды. – К., 1906. – 150 с.
22. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. XI-XIII вік. – К., 1992. – 570 с.
23. Пахман С.В. Обычное гражданское право в России. – СПб., 1877. – Т. 1. – 253 с.
24. Літопис руський. [пер. з давньоруського Л. Є. Махновця]. – К., 1989. – 160 с.
25. Ивашишев Н.Д. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою виурою. – К., 1840. – 145 с.
26. Усенко І.Б., Чисніков В.М. «Потік і розграбування» // Юридична енциклопедія. – Т. 4. – К., 2002. – 750 с.
27. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу // Українські традиції. Упор. О. В. Ковалевський. – Х., 2003 – 350 с.
28. Соловьев С.М. История России с древнейших времен // Сочинения в восемнадцати книгах. – Т. 1. – М., 1988. – 470 с.
29. Зеленин Д.К. Тотемы – деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. – М.-Л., 1937. – 236 с.
30. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. – Т. 1. – К., 1995. – 651 с.
31. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – К., 1906. – 512 с.
32. Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа. – 2-е изд. – К., 1991. – 539 с.
33. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М., 1984. – 369 с.

Малютина І.П. Правовий звичай у системах державного і кримінального права доби Київської Русі: генеза, чинність

Стаття присвячена дослідженню ролі, генези і чинності правового звичаю у системах державного і кримінального права доби Київської Русі. З'ясовуються питання дієвості правових звичаїв, співвідношення норм правових звичаїв з нормами християнської моралі, взаємодії правового звичаю з традиційною культурою.

Ключові слова: звичаєве право, влада, віче, верв, покарання, помста, гріх.

Малютина И.П. Правовой обычай в системах государственного и уголовного права эпохи Киевской Руси: генезис, сила

Статья посвящена исследованию роли, генезиса и силы правового обычая в системах государственного и уголовного права эпохи Киевской Руси. Выясняются вопросы действительности правовых обычаев, соотношения норм правовых обычаев с нормами христианской морали, взаимодействия правового обычая с традиционной культурой.

Ключевые слова: обычное право, власть, вече, вервь, наказание, месть, грех.

Maliutina I.P. Convention law in the systems of public and criminal law in the period of Kievan Russ: genesis and efficacy

The article is devoted to the research of the role, genesis and efficacy of the convention law in the systems of public and criminal law in the period of Kievan Russ. Issues of the convention law efficacy, relationships between the norms of convention law and Christian ethics, conventional law and traditional culture have been investigated

Key words: convention law, power, veche, punishment, revenge, sin.

Стаття надійшла до редакції 08.02.2012.

ЩОДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ДЕРЖАВИ

Ю.О. Легеза

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового та аграрного права
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ*

Постановка проблеми. Держава залишається за своєю сутністю єдиною формою організації суспільних відносин, яка за тисячоліття свого існування довела свою спроможність організувати діяльність по забезпеченню інтересів як окремих осіб, так і всього соціуму в цілому. Чи модифікаційні та трансформаційні процеси, які постійно відбуваються у державі, змінюють її сутність? Безперечно, відбувається постійне переосмислення сутності держави, її функції, робляться спроби прогнозування її розвитку: це й ідеї розбудови світової федерації [1, с. 326], та ідеї абсолютного заперечення формування світової держави і права в умовах глобалізації [2, с. 3-12].

Процес реформування української держави обумовлює необхідність поглибленого вивчення існуючих у сучасному світі державних реалій, які досі не отримали комплексної теоретико-правової оцінки. Актуальність визначення сутності держави пояснюється об'єктивними соціально-економічними та політичними причинами. Реформування української держави неможливо без врахування досвіду розбудови зарубіжних держав. У сучасному світі, що перебуває у процесі глобалізації, відбувається розвиток держави як способу існування суспільства є найбільш вагомою політичною організацією. Це веде до необхідності визначення методологічних шляхів дослідження функціональної сутності сучасної держави для прогнозування шляхів її розвитку та подальшого становлення.

Отже, актуалізація цієї наукової проблематики пов'язана з тим, що сьгодні процеси глобалізації суттєво впливають на функції держави, на вибір пріоритетів в її діяльності. У літературі досить обґрунтовано акцентується увага на тому, що під впливом процесів світової інтеграції змінюються характер і зміст державної діяльності [3, с. 130-131]. В умовах глобалізації в сучасній державі не тільки модернізуються існуючі, але й виникають нові функції. Глобалізація суттєво впливає на зміст і реалізацію зовнішніх функцій держави.

М. В. Черноголовкін справедливо підкреслював, що функції держави, які відображають її сутність, характеризують її діяльність, при цьому дана характеристика розкриває як політичну природу, так і предметний зміст її діяльності [4, с. 7-8]. На підтримку такої позиції В. Д. Ткаченко зазначав, що поняття «основний напрямок діяльності» дозволяє виокремити функції із множини різних проявів державної діяльності як найбільш широкі і загальні за обсягом. Відповідно фун-

кціями визнаються такі напрямки діяльності, які мають своїм об'єктом широке коло схожих суспільних відносин в окремих сферах суспільного життя (політика, економіка, соціальна сфера та ін.); є комплексними за своїм змістом і структурою; є одним із вирішальних напрямків впливу держави на суспільні відносини всередині країни або за її межами; здійснюються всіма або багатьма ланками державного апарату [5, с. 75-76].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Для теорії держави і права категорія «функції держави» є фундаментальною проблемою у загальній теорії держави і права, при цьому воно відрізняється складністю, оскільки пов'язані з ним питання традиційно характеризуються певною невизначеністю, що породжує жваві наукові дискусії. Так чи інакше будь-який аспект теорії та практики державотворення виявить певний зв'язок з питанням про функції держави. Наприкінці радянської епохи теорія функцій держави вважалася однією з найбільш розроблених в юридичній науці [4; 7; 8; 9; 10], що обумовило певну втрату інтересу до неї з боку науковців.

Однак демократичні перетворення серед. 80-х – поч. 90-х рр. сприяли поновленню уваги до цієї проблеми, при цьому особлива увага повинна бути приділена необхідності визначення сутності держави як результату реалізації її функцій.

Метою цієї статті є спроба автора на основі методологічного аналізу різних інтерпретацій понять «функції держави» та «сутність держави» запропонувати власний підхід до розуміння цієї загальнотеоретичної категорії, який би відповідав сучасним потребам розвитку вітчизняної юридичної науки.

Основні результати дослідження. У літературі питання визначення сутності функцій держави є одним із центральних. Так, В.М. Корельський, В.Д. Перевалов та інші автори зазначають, що сутність держави визначається змістом її призначення та функціонування [11, с. 121]. Так само В.В. Лазарев характеризує функції держави як головні напрямки її діяльності, які виражають сутність та соціальне призначення держави у суспільстві [12, с. 333].

Сучасне державознавство певною мірою отожднює сутність держави із завданнями та функціями її діяльності. В такому аспекті завдання держави визначають зміст її діяльності, а функції – засоби її реалізації [5, с. 75-76; 13, с. 82; 14, с. 7].

Професор Ф.М. Раянов визначає сутність держави як спрямованість її соціального призначення: тобто інтерпретація інтересів суспільних сил у діяльності політичної влади, що функціонує (домінує) у державі [15, с. 154]. І надалі професор Ф.М. Раянов підкреслює, що держава повинна відображати інтереси всього суспільства та обслуговувати весь соціум, оптимально ним керуючи [15, с. 160].

Такою, що заслуговує на увагу, є думка професора Р.А. Ромашова, який відзначає, практично будь-яка держава реалізує свою загально соціальну сутність в умовах надзвичайних ситуацій (війна, стихійне лихо тощо). У ситуаціях подібного роду об'єднання всіх членів суспільства обумовлено необхідністю подолання небезпеки [16, с. 45]. Ця думка є певною мірою похідною, зокрема, від положень, проголошених ще Томасом Гоббсом, який визначав, що головною метою існування держави є забезпечення безпеки заради «щасливого життя народу» [17, с. 124].

Професор М. І. Байтин поглиблює розуміння сутності держави, і визначає її як «знаряддя соціального компромісу», яке відповідає рівню розвитку демок-

ратії, характеризується ідеологічним плюралізмом, гласністю, багатопартійністю, вільними виборами, розподілом влад, верховенства закону, охороною прав та свобод особи, наявністю авторитетного та незалежного суду тощо [18, с. 312].

Багато мислителів намагалися зрозуміти, що є таке держава, чому вона виникла, яка її природа і сутність. Марк Туллій Цицерон визначав державу як «благо народу» [19, с. 12]; грецький філософ Платон міркував про державу «ідеальну та справедливу» [20, с. 79]; соціалістичний утопіст Т. Мор стверджував, що «держава – це змова багатих проти бідних», заперечуючи взагалі необхідність її існування [21, с. 56]; І. Кант вважав, що держава – це множинність людей, підвладних правовим законам [22, с. 400]; Г. Гегель обґрунтовано доводив, що держава реалізується через досягнення загального інтересу, який є уособленням конкретної свободи окремого індивідуума та сім'ї [22, с. 428-429].

Питання функцій держави є предметом активним теоретичних пошуків вчених починаючи з кінця ХІХ ст. і звичайно, що активізується у сучасних умовах розбудови держави в умовах євроінтеграційного процесу. Наприклад, Мішель Кроз'є у трактаті «Современное государство – скромное государство. Другая стратегия изменения» (1991 р.) відзначає головною функцією «скромної» держави є прагнення насамперед допомогти всім соціальним системам, які складають суспільство, знайти найкращі шляхи регулювання, при цьому головним ресурсом у реформуванні держави є людський ресурс – саме розвиток людини, прагнення держави до формування правової ментальності окремого громадянина дозволяє реформувати державу [23, с. 705-710].

Функції держави з класових позицій (як тривалий час зазначалось у соціалістичній юридичній літературі) реалізуються в охороні інтересів пануючого класу в економіці, в охороні пануючої форми власності, у боротьбі з класовими супротивниками тощо; якщо підходити до розгляду держави з позицій цивілізаційного підходу, то сутність держави є кардинально іншою і на державу покладається виконання більш різноманітних функцій – економічної, політичної, соціальної, ідеологічної, екологічної. Так, наприклад, у демократичному та правовому суспільстві економічна функція держави за сутністю виключає політико-адміністративні форми та методи впливу на економіку країни, на поведінку суб'єктів економічних відносин. Вони регулюються державою саме економічними методами насамперед шляхом розробки довгострокової державної програми з розвитку економіки.

У функціях безпосередньо відображається сутність держави, функціональність є найбільш суттєвою стороною будь-якої організації, в тому числі і держави [24, с. 25]. Як зазначає В. Сердюк, перед кожним суспільством і державою стоять конкретизовані в певній формі завдання і функції, які вони змушені вирішувати і виконувати залежно від потреб, інтересів, цілей, можливостей усього суспільства, пануючого класу або всієї нації [25, с. 21]. Тому питання про функції держави дозволяє охарактеризувати державу з точки зору багатоаспектності її діяльності.

Зміст функцій держави окремі вчені схильні розглядати через розуміння її предметно-політичної діяльності. Так, наприклад В.С. Петров, пропонує розглядати зміст діяльності держави в певних напрямках (функціях), а Л.І. Каск розглядає функції держави як такі сторони змісту її діяльності, які характеризують

його класове та загальносоціальне призначення, при цьому підкреслюється особливий зв'язок функцій держави у забезпеченні соціального регулювання, яке все ж таки насамперед спрямоване на задоволення інтересів управлінської еліти країни [9, с. 3]. На підтримку останньої тези виступає Т.Н. Радько, зазначаючи, що у сучасних державах загальносоціальні та класові задачі достатньо тісно взаємопов'язані і не завжди протирічать одна одній [26, с. 10].

Наведені думки науковців містять суперечливі погляди на характер зв'язків між функціями, сутністю та діяльністю держави. В першому випадку функція та діяльність держави визначають її сутність. В другому – функція та діяльність визначаються через сутність держави в цілому. Обидва ці підходи характеризуються однобічністю і не можуть об'єктивно характеризувати глибинні зв'язки сутності, функції та діяльності.

Саме об'єктивне встановлення даних зв'язків має сприяти формулюванню визначень функцій держави взагалі [27, с. 45]. Як стверджує Н. Черноголовкін, до визначення поняття функцій держави можна наблизитися з двох боків: від сутності держави та від її діяльності, однак ні в якому разі не можна допустити однобічного підходу [4, с. 28].

Тобто для поняття «функції держави» характерним має бути саме двосторонній зв'язок: з одного боку – з її сутністю, а з іншого – з її практичною діяльністю.

Необхідно підкреслити, що функції держави слід відокремлювати від функцій органів державної влади, при чому останні розглядаються лише як частини механізму держави, однак без усвідомлення необхідності реалізацій функцій держави у діяльності апарату державної влади. Функції держави реалізуються у конкретних видах діяльності держави. Так, професор Р.А. Ромашов зазначає, що функції держави реалізуються у правотворчій, виконавчо-розпорядчій та правоохоронній діяльності [16, с. 61].

Головною проблемою методології вивчення функціональної сутності держави є недостатність наукових досліджень, обґрунтованих поглядів, які визначають не стільки процесу реалізації функцій держави, а скільки розуміння, взагалі, навіщо держава повинна виконувати функції регулювання суспільних відносин, межі впливу державних інституцій на здійснення громадянами прав та реалізацію законних інтересів. Як зазначав Гегель, що «осмислюючи ідею держави, необхідно мати на увазі не особливі держави, не особливі ідеї, а ідею для себе» [22, с. 428].

Інакше кажучи, можна не розглядати, на якому етапі трансформацій індивіда в людину виявляється необхідність існування держави. Для розумного рівня важливо знати, наскільки людина усвідомлює державність як ідею держави і як вона використовує ідеальне начало держави в процесі своєї життєдіяльності.

Висновки. На сьогодні сутнісне дослідження держави, в тому числі через розуміння функціонального призначення держави (адже функції – це так би мовити «внутрішні вектори» діяльності державних інституцій), є достатньо актуальною проблемою. Адже щоб розкрити таке явище як держава, необхідно усвідомити державу не як об'єктивне явище, яке не залежить від проявів людської діяльності і людського фактору, а навпаки – усвідомити і, нарешті, визначитись з позицією, що держава – це щось суб'єктивне, щось таке, що неможливо матеріалізувати.

Так, звичайно, держава функціонує в оточенні об'єктивних факторів (відокремленої території, визначеного населення країни, природні ресурси, майнові

цінності, результати науково-технічного розвитку), однак при цьому ці об'єктивні чинники не повинні змінювати сутність держави.

Сутність держави (як її внутрішній зміст) реалізується у змісті її функцій (наприклад, у визначенні сфер діяльності органів публічної влади та адміністрації), в економічній системі (у вирішенні питання типології та форми держави через визначення економіко-правового підґрунтя, на якому базується здійснення функцій державно-публічного управління суспільством та виробництвом), у соціально-політичних взаємозв'язках між громадянами, державними органами та іноземними державами на внутрішньому та міжнародному рівні (наприклад, у вирішенні спрямованості державної політики на задоволення інтересів певних соціальних груп).

Вивчення сутності держави дозволяє встановити приналежність державної влади, її суб'єкта, відповісти на питання, хто здійснює державну владу. Сутність держави визначається рівнем розвитку суспільного та державного життя, цілями та задачами держави. Рівень розвитку держави виявляється у її демократичному або недемократичному характері, у функціях, які виробляються та виконуються державною владою для забезпечення реалізації інтересів суспільства або певних його груп.

При цьому реалізація ідеї правової та соціальної держави можлива лише за умови, що приватні інтереси окремої соціальної групи не видаються за публічні інтереси і не називаються «соціальною справедливістю». Сьогодні сутність держави й досі розуміється через її участь у суспільно-правовому регулюванні у вигляді діяльності органів публічної адміністрації, у вигляді рівноправного учасника у виробничих або майнових відносинах. І доки держава буде певною мірою обожнюватись з іншими суб'єктами, доти для держави збереження державного майна, державних фінансів, пільг та привілеїв посадових або службових осіб органів державної влади буде її головним завданням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Тункин Г.И.* Теория международного права: Монография / Г.И. Тункин / Под общ.ред. Л.Н. Шестакова. – М. : Зерцало, 2009. – 416 с.
2. *Марченко М.Н.* Миф о формировании мирового государства и права в условиях глобализации / М.Н. Марченко // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2003. – № 2. – С. 3-18.
3. *Тодыка О.Ю.* Народовластие в условиях глобализации : Монография / О.Ю. Тодыка; под ред. А.В. Петришина. – Харьков : Право, 2005. – 334 с.
4. *Черноголовкин Н.В.* Теория функций социалистического государства: [монография] / Н. В. Черноголовкин. – М. : Юрид. лит., 1970. – 215 с.
5. Загальна теорія держави і права: підручник / За ред. М.В. Цвіка, О. В. Петришин. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
6. *Байтин М.И.* Сущность и основные функции социалистического государства / М.И. Байтин. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1979. – 302 с.
7. *Глебов А.П.* Понятие и структура функций социалистического государства / А. П. Глебов. – Воронеж : Мысль, 1974. – 37 с.
8. *Денисов А.И.* Советское государство: возникновение, развитие, сущность и функции / А.И. Денисов – М. : Моск. гос. ун-т, 1967. – 427 с.
9. *Каск Л.И.* Функции и структура государства / Л.И. Каск. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1969. – 65 с.

10. *Тененбаум В.Л.* Государство: система категорий / В.Л. Тененбаум. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1971. – 212 с.
11. Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М. : Инфра-М, 2002. – 616 с.
12. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – 3-е изд., пе-рераб. и доп. – М. : Юристь, 2001. – 520 с.
13. *Скакун О.Ф.* Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник. [пер. с украинского] / Скакун О.Ф. – Харьков; Эспада, 2007. – 840 с.
14. *Кудря В.С.* Функции правового государства, находящегося в становлении (на примере Российской Федерации) : дис...к.ю.н. / В.С.Кудря. – М. : МГИУ, 2005. -20 с.
15. *Раянов Ф.М.* Проблемы теории государства и права (юриспруденции) [учебный курс] / Раянов Ф.М. / Под ред. проф. А.И. Бобылева. – М. : Право и государство, 2003. – 304 с.
16. *Ромашов Р.А.* Теория государства и права / Р.А.Ромашов. – СПб. : Питер, 2008. – 256 с.
17. *Гоббс Томас.* Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної і цивільної / [наук.ред. Т. Польська], [пер.з англ. Р. Димерець]. – К. : Дух і Літера, 2000. – 600 с.
18. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). – Саратов : СГАП, 2001. – 416 с.
19. *Цицерон М.Т.* Диалоги. О государстве. О законах / М.Т.Цицерон. – М., 1994. – 224 с.
20. *Платон.* Собрание сочинений: В 4 т. / Платон. – М., 1994. – Т.3. – 654 с.
21. Утопический социализм: Хрестоматия / Общ.ред. А.И.Володина. – М. : Политиздат, 1982. – 512 с.
22. Історія вчень про державу і право: хрестоматія для юрид. вицзакл. і ф-тів / авт.-укл. Г.Г.Демиденко; за заг. ред. О.В.Петришина. – 4-те вид., доп. і змін. – Х. : Право, 2011. – 958 с.
23. Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т.2. Зарубежная политическая мысль XX в. / Руководитель проекта – Г.Ю. Семигин. – М: Мысль, 1997. – 989 с.
24. *Сетров М.И.* Основы функциональной теории организации. Философский очерк / М.И. Сетров. - Л. : Наука, 1972. – 164 с.
25. *Сердюк В.* Еволюція функцій держави в процесі розвитку суспільства / В. Сердюк // Юридична Україна. – 2006. – № 12. – С. 21-27.
26. *Радько Т.Н.* Теория государства и права в схемах и определениях / Радько Т.Н./ . – М.: Проспект, 2011 – 176 с.
27. Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина І. Актуальні проблеми теорії держави / [С.М. Тимченко, С.К. Бостан, С.М. Легуша та ін.]. – 2-е вид., стереотипне. – К. : КНТ, 2008. – 288 с.

Легеза Ю.О. Щодо проблеми визначення сутності держави

У статті аналізуються проблеми визначення сутності держави, характеризуються методологічні підходи до розуміння функцій держави, робиться спроба систематизувати теоретико-правові погляди на розуміння функціонального призначення сучасної держави в умовах світових глобалізаційних процесів.

Ключові слова: держава, сутність, функції держави.

Легеза Ю.О. О проблеме определения сущности государства

В статье анализируются проблемы определения сущности государства, характеризуются методологические подходы к пониманию функций государства, систематизируются теоретико-правовые взгляды на понимание функционального предназначения современного государства в условиях мировых глобализационных процессов.

Ключевые слова: государство, сущность, функции государства.

Legeza I.O. About the issue of the state nature definition

The article analyses the problems of defining a state nature, methodological approaches to understanding the state's functions are characterised, an attempt is made to offer a systemic approach to the theoretical and legal understanding of the functional assignment of the contemporary state in the context of the world global processes.

Key words: state, nature, the state's functions.

Стаття надійшла до редакції 16.01.2012 р.

КОНСТИТУЦІЙНА ЕКОНОМІКА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ (ОГЛЯД НАУКОВИХ МАТЕРІАЛІВ КРУГЛОГО СТОЛУ «ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ»)

І.О. Нікітіна

помічник судді

Конституційного Суду України;

здобувач кафедри конституційного права УжНУ

Постановка проблеми. Сьогодні загальноновизнаним є те, що правові явища і процеси не можуть бути глибоко і всебічно вивчені поза їх зв'язком із суспільством як соціальною системою, тобто поза соціальними зв'язками.

Отже, право слід аналізувати, як соціальний феномен, зокрема, досліджуючи його економічну перспективу. Такий підхід дає змогу інтерпретувати право у більш широкому соціальному контексті, послідовно шукати співвідношення між правовим розвитком і більш широкими соціальними та економічними змінами, допомагає зрозуміти зворотній зв'язок економіки та правового регулювання, як одного з факторів економічного ладу та розвитку держави. Ще К. Кульчар зазначав, що «в наш час вже ні одна галузь науки не є автономною і ні одну галузь науки не можна культивувати без міждисциплінарного підходу» [2]. Така міждисциплінарність уже довгий час є однією з найпродуктивніших форм пізнання.

Одним із кроків на шляху до такого синтетичного розуміння права та економіки стало проведення 2 липня 2010 р. круглого столу «Конституційні основи правового забезпечення економіки України (проблеми конституційної економіки)» (далі – *Круглий стіл*), матеріали якого згодом вийшли окремою збіркою статей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На пострадянському просторі перші розробки питань зв'язку конституційної системи та економіки держави зробили російські вчені, зокрема, спробували дати визначення конституційної економіки, як наукового напрямку, що вивчає принципи оптимального співвідношення економічної доцільності з досягнутим рівнем конституційного розвитку, відображеного у нормах конституційного права, що регламентують економічну та політичну діяльність в державі [3].

Як справедливо зауважив суддя Конституційного Суду РФ Бондар М.С. у вітальному слові учасникам Круглого столу, питання конституціоналізації економічного розвитку надзвичайно актуальні для сучасних держав, у тому числі й України. Тому матеріали даної збірки є цікавими не тільки суто науковому загалу, але й несуть, безперечно, важливе значення для юристів-практиків, так само як і для фахівців в економічній галузі.

Мета статті. В той же час, для вітчизняної наукової думки конституційна економіка є новим та малознайомим напрямом, а отже – є необхідність її популяризації в наукових колах. У зв'язку з цим є доцільним більш докладно зупинитися на тезах окремих статей, що увійшли до збірки матеріалів Круглого столу.

Основні результати дослідження. У роботі Круглого столу взяли участь представники органів державної влади, наукових установ, громадських органі-

зацій тощо. Предметом їх дискусії стали в першу чергу теоретичні та практичні аспекти конституційного регулювання, гарантування та охорони економічних і соціальних відносин в Україні.

Аналіз визначеної Круглим столом тематики відбувся за такими актуальними напрямками:

- конституційний лад України та економічний конституціоналізм;
- методологія структурно-функціональних відносин економіки та система конституціоналізму;
- вплив конституційної економіки на розвиток держави;
- проблеми конституціоналізації економічних відносин;
- конституційні основи публічного економічного порядку в Україні та інше.

У виступі професора Донецького національного технічного університету Дементьєва В.В. було дано аналіз одному з наріжних питань економічної політики будь-якої держави – розподіленню повноважень між центром та регіонами. Послідовно досліджуючи взаємовідносини центру та регіонів, а також теоретичні та практичні моделі такого розподілу, автор переконливо доводить, що в сучасних політичних, адміністративних та економічних умовах він можливий лише під впливом зовнішніх факторів (наприклад, вступу до Євросоюзу).

Безперечному зв'язку соціального та економічного у питаннях правового регулювання комунальної власності в нашій державі присвячено дослідження старшого наукового співробітника Інституту економіко-правових досліджень НАН України Р. Джабраїлова. Піддаючи критиці суто цивільно-правовий підхід до розуміння відносин відчуження комунальної власності, автор звертає увагу і на господарську-правову природу даних відносин, зокрема, те, що комунальна власність має задовольняти суспільні потреби територіальної громади. З метою забезпечення цих інтересів та для унеможливлення сваволі органів державної влади та місцевого самоврядування в процесі приватизації пропонується на конституційному рівні закріпити положення про обов'язковість та пріоритетність використання комунальної власності для задоволення громадських потреб.

Одним із методологічних та технологічних інструментів подолання описаних вище негативних явищ є доктрина економічного конституціоналізму, яка сьогодні є маловідомою в Україні. Даній доктрині та ступеню її розробки в сучасній юридичній думці присвячено роботу судді Конституційного Суду України В.М. Кампа. Автор відзначає безперечну роль у розробці даної доктрини та впровадженні її в життя конституційної науки, проте для цього останній необхідно відійти від панування правового нормативізму до правового реалізму, течії, що визнає зв'язок правового регулювання з явищами матеріального світу [4]. У статті запропоновано і ряд практичних кроків: наприклад, посилення конституційної ідеології в економіці, зокрема, обґрунтування програм розвитку різних галузей економіки не тільки на підставі вимог законодавчих актів, але й безпосередньо приписами Основного Закону України, в тому числі принципами правової держави та верховенства права. Більш того, одним із першочергових завдань конституційної та економічної доктрин є розробка «економічної конституції», яка б серед іншого визначила економічні засади діяльності органів державної влади.

З описаною вище проблематикою безпосередньо пов'язана робота, презентована В.М. Кампом та заступником директора Інституту економіко-правових

досліджень НАН України В.А. Устименком та присвячена проблемним питанням теорії та практики конституційної економіки в Україні. Принципи даного напрямку юридичної та економічної думки автори виводять із Конституції України, відзначаючи безпосередній вплив на економічну систему держави принципів правової держави та верховенства права. Таким чином, Конституційний Суд України, який відповідно до ст. 147 Основного Закону України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, стає одним із ключових суб'єктів втілення в життя конституційної економіки. Суди загальної юрисдикції, як органи державної влади, що захищають конституційні права і свободи осіб (у тому числі й економічні), також відіграють не останню роль у даному процесі.

На важливість конституційної економіки, як теоретичної науки та методу пізнання вказує і директор Центру законодавчих ініціатив при Донецькій обласній раді Р.А. Коваленко у своєму дослідженні, присвяченому зв'язку економіки держави та її правової системи, зокрема, взаємному впливу економічної системи та конституції.

Правовому регулюванню економічних відносин було присвячено і доповідь проректора з наукової роботи Луганського державного університету внутрішніх справ О.І. Левченкова. Автор піддає критиці застарілі, ще радянські, методи у такому регулюванні, його відірваність від реальних суспільних процесів, нормативізм тощо. В якості останнього він наводить приклади, коли при наявності правової норми в реальних суспільних відносинах фактично відсутня сфера її правового регулювання або коли норма права в силу об'єктивних обставин не може бути втілена в життя. Зазначене, на думку автора, унеможливує одну з найважливіших функцій права – шляхом правового регулювання забезпечувати розвиток суспільних відносин, в тому числі і в економічній сфері.

Досліджуючи визначення економічного конституціоналізму з позицій різних наукових шкіл, доцент Київського університету права НАН України М.В. Савчин¹ вказує на його безперечний зв'язок з конкретно-історичним типом суспільства, відповідно до чого формується певна модель економічної системи, гарантована відповідними правовими засобами. Автором також надано класифікацію джерел конституційного права та економічного конституціоналізму, до якого входять не тільки вітчизняні Конституція та закони, а також акти Конституційного Суду України, міжнародні договори, обов'язковість яких визнана Україною, прецедентне право Європейського суду з прав людини тощо. Крім того, у публікації надано аналіз складових принципів верховенства права та правової держави у контексті економічного конституціоналізму.

На підставі цього робиться висновок, що економічний конституціоналізм відображає стан економічної свободи, баланс інтересів учасників відносин у конкретному суспільстві, якому притаманна певна структура, інститути та правила, щодо яких склалися консенсус і публічна влада демонструє політичну волю до їхньої демократичної легітимації на засадах верховенства права, справедливості.

Ще одному важливому чиннику як економічного зростання, так і якісного правового регулювання – освіті – присвячено доповідь доцента Національної академії управління В.В. Ковтунця. Шляхом аналізу положень Конституції (ст.ст. 23,

---

¹ Нині – керуючий справами Рівненського інституту Київського університету права НАН України.

53, 92 тощо) та профільних законів України «Про повну загальну середню освіту» та «Про вищу освіту» автор доводить, що сьогодні законодавство про освіту не повною мірою відповідає конституційним вимогам, наприклад, не регулює низку важливих питань, які відповідно до вимог Основного Закону України мали б унормуватися саме законами.

У роботі наукового співробітника Національного інституту стратегічних досліджень Р.А. Усенка викладено окремі концептуальні засади розробки законодавчих актів, пов'язаних з проведенням адміністративної та податкової реформ. Зокрема, зазначається, що Конституція України, яка гарантує у статті 3 пріоритет прав та свобод людини, має бути покладена в основу економічних та адміністративних перетворень, оскільки тільки в такому випадку може бути забезпечено підпорядкування державних інститутів проблемам реалізації та захисту прав людини.

В.А. Устименко у своїй доповіді, присвяченій конституційним основам публічного економічного порядку, аналізує визначені Конституцією України межі втручання держави в економічні відносини, в тому числі, у право власності та право на підприємницьку діяльність (ст.ст. 41 та 42 Основного Закону України відповідно).

Загалом же за результатами роботи Круглого столу було схвалено такі висновки та рекомендації:

1. Не дивлячись на прогресивне визначення Конституцією України основоположних засад економічної системи держави, розвиток економічних реалій в країні засвідчує відсутність конституційного механізму ефективного реформування економічних відносин.

2. На сучасному етапі вітчизняної науки саме економічний конституціоналізм покликаний забезпечити ефективне впровадження в економічне життя України положень Конституції. Він також дає конкретну можливість забезпечення легітимності втручання публічної влади в економічну свободу з метою забезпечення суспільного блага, наслідком чого є баланс інтересів, справедливість розподілу суспільних благ та конкурентне середовище.

3. На сьогодні першочерговим завданням доктрини економічного конституціоналізму є розробка питань щодо «економічної конституції», яка серед іншого визначила б й економічні засади діяльності органів державної влади.

4. Відкритим й досі залишається питання щодо ролі судової практики як одного з джерел права. Однак, у правовому регулюванні економічних відносин акти судових органів, особливо Конституційного Суду України, відіграють не менш важливу роль ніж традиційні джерела права, зокрема, коли йдеться про реалізацію принципу верховенства права.

5. Одним із перших кроків на шляху впровадження доктрини економічного конституціоналізму має стати програмний документ, який би орієнтував законодавця та органи державної влади і місцевого самоврядування у реалізації конституційних засад розвитку та реформування економічної системи. Серед іншого, даний документ має передбачати проведення конституційного аудиту чинних нормативно-правових актів з питань розвитку та реформування економічної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституційні основи правового забезпечення економіки України (проблеми конституційної економіки): збірник наукових матеріалів «круглого столу» (м. Донецьк, 2

липня 2010 року) / [наук. ред. В.К. Мамутов]; НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. Донецьк – К. : Юго-Восток, 2011. – 121 с.

2. Докладніше, див.: Кульчар К. Основы социологии права. – М. : Прогресс, 1981. – 256 с.

3. Баренбойм П.Д., Гаджиев Г.А., Лафитский В.И., Мау В.А. Конституционная экономика: Учебник для юрид. и эконом. вузов. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2006. – С. 10.

4. Докладніше про доктрину правового реалізму див.: Кампо В. М. Проблеми становлення і розвитку реалістичної школи конституційного права в Україні // Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку: Матеріали виступів учасників «круглого столу» / За ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Право, 2009. – С. 14-20.

Нікітіна І.О. Конституційна економіка в Україні: проблеми та перспективи (огляд наукових матеріалів круглого столу «Проблеми конституційної економіки»)

У статті дано аналіз збірки наукових матеріалів круглого столу «Конституційні основи правового забезпечення економіки України (проблеми конституційної економіки)», присвячених питанням економічного конституціоналізму, зокрема, взаємозв'язку Конституції держави та її економічної системи.

Ключові слова: економічний конституціоналізм, Конституція України, економічна система держави.

Никитина И.О. Конституционная экономика в Украине: проблемы и перспективы (обзор научных материалов круглого стола «Проблемы конституционной экономики»)

В статье дан анализ сборника научных материалов круглого стола «Конституционные основы правового обеспечения экономики Украины (проблемы конституционной экономики)», посвященных вопросам экономического конституционализма, в частности, взаимосвязи Конституции государства и его экономической системы.

Ключевые слова: экономический конституционализм, Конституция Украины, экономическая система государства.

Nikitina I.O. The constitutional economy in Ukraine: problems and perspectives (A review of the scientific materials of the round-table «Problems of the constitutional economy»)

The article analyses the academic digest materials of the round-table «Constitutional framework of the legal regulation of the economy of Ukraine (the problems of the constitutional economy)» related to the issues of the economic constitutionalism, in particular, the relationship between the state Constitution and its economic system.

Key words: economic constitutionalism, the Constitution of Ukraine, economic system of a state.

Стаття надійшла до редакції 09.02.2012.

ОСОБИ, ЯКІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У СПРАВАХ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: СКЛАД І КЛАСИФІКАЦІЯ

С.С. Бичкова

*доктор юридичних наук, доцент,
заступник начальника кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ*

Постановка проблеми. Основним і найбільш поширеним видом цивільного судочинства є позовне провадження, головною особливістю якого є наявність позову, тобто належним чином процесуально оформленої матеріально-правової вимоги позивача до відповідача про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що пред'являється через суд у порядку цивільного судочинства. Правила позовного провадження найбільш повно визначені у цивільному процесуальному законодавстві та є, зазвичай, загальними, тобто вони застосовуються для розгляду і вирішення всіх цивільних справ [10, с. 292].

Порівняно з іншими видами цивільного судочинства, позовне провадження характеризується специфікою суб'єктного складу. Склад осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, формують різні за своєю юридичною природою суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин, які мають спрямовану на розв'язання матеріально-правового спору між сторонами спільну юридичну заінтересованість у вирішенні справи. Крім того, саме від їх процесуальних дій залежить виникнення, розвиток і припинення цивільного судочинства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Хоча ЦПК України (ст. 26) і містить вичерпний перелік осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, відповідний аспект ще й досі залишається дискусійним у юридичній літературі. Так, серед процесуалістів (зокрема, наукові дослідження у відповідному аспекті проводилися С.Н. Абрамовим, Д.Р. Джаліловим, В.М. Івакіним, Н.О. Чечиною, М.С. Шакар'ян та ін.) немає єдиного розуміння того, чи слід відносити до кола осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, представників. Неоднозначно у науці цивільного процесуального права розв'язується і питання участі у відповідному виді цивільного судочинства органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Проблемні аспекти має і класифікація окресленого виду суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин.

Мета статті. Виходячи з викладеного, метою цієї наукової статті є дослідження позитивного права та наукових поглядів щодо проблемних аспектів складу осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, з подальшим розробленням висновків і науково-обґрунтованих пропозицій для оптимізації цивільного процесуального законодавства України.

Основні результати дослідження. У ч. 2 ст. 26 ЦПК України серед осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, називаються сторони, треті особи та їхні представники. Крім того, у справах позовного провадження можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (ч. 3 ст. 26 ЦПК України).

Сторони є основними учасниками цивільних справ, що розглядаються у порядку позовного провадження. У цивільному процесі беруть участь дві сторони: позивач та відповідач.

Позивач – це особа, на захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів якої відкрито позовне провадження у цивільній справі. Водночас відповідач – особа, яка, на думку позивача, порушила, не визнала або оспорила його права, свободи чи інтереси і тому притягується до участі у цивільній справі для відповіді за пред'явленими позовними вимогами.

Слід зазначити, що під час провадження у цивільній справі може з'ясуватися, що ніхто прав, свобод та інтересів позивача не порушував, не оспорював і всі їх визнають. Крім того, чи дійсно порушував, не визнавав або оспорював права, свободи та інтереси позивача саме відповідач, також встановлюється судом при розгляді цивільної справи.

Ухвалене судом за результатами розгляду спору між позивачем і відповідачем рішення може вплинути на правове становище інших осіб, зачепити їх свободи чи інтереси, порушити їх права або стати підставою для пред'явлення до них регресного позову. Для недопущення зазначеного у справах позовного провадження можуть брати участь треті особи – суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин, які вступають у цивільну справу для захисту своїх суб'єктивних прав, свобод чи інтересів.

Законодавець виділяє два види третіх осіб у цивільному процесі: треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, та треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору.

Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, – особи, які, пред'являючи самостійні позовні вимоги, вступають у відкрите провадження у цивільній справі для захисту своїх суб'єктивних прав, свобод чи інтересів, оскільки вважають, що спірні блага належать саме їм, а не позивачу або відповідачу.

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, – особи, які вступають у справу для захисту власних суб'єктивних інтересів, оскільки майбутнє рішення суду може вплинути на їхні права та обов'язки стосовно однієї зі сторін.

Сторони і треті особи можуть брати участь у цивільній справі як особисто, так і через представника.

Представник сторони (третьої особи) – це суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин, який у межах наданих йому повноважень здійснює процесуальну діяльність у суді від імені та в інтересах іншої особи, яку він представляє.

Не зважаючи на наявність імперативної норми закону щодо належності представника до складу осіб, які беруть участь у справах позовного провадження (ч. 1 ст. 26 ЦПК України), в юридичній літературі ще й досі триває дискусія з приводу того, чи доцільно відносити представників до складу зазначеної групи учасників цивільного процесу.

Низка науковців піддає сумніву законодавче віднесення представників до складу осіб, які беруть участь у справі, з огляду на те, що перші не переслідують самостійного юридичного інтересу у справі, виконуючи процесуальні дії виключно від імені та в інтересах осіб, яких вони представляють [2, с. 9; 3, с. 12].

Інші процесуалісти, навпаки, поділяють думку щодо необхідності віднесення представників до складу осіб, які беруть участь у справі, обґрунтовуючи відповідну позицію, здебільшого, аргументами наявності у представників заінтересованості у справі, а також самостійних, хоча і похідних від сторін, прав та обов'язків суб'єктів цивільного процесу, що дозволяють їм самостійно впливати на виникнення, розвиток та припинення цивільного судочинства [1, с. 107; 4, с. 23].

Окремі науковці пропонують й інші, альтернативні варіанти. Так, В.Н. Щеглов вважає за доцільне віднести представників до самостійної групи учасників цивільного процесу, яку вчений іменує: «Особи, які захищають права та інтереси інших осіб від імені останніх» [12, с. 33].

Вбачається, спір щодо віднесення представників до класифікаційної групи осіб, які беруть участь у справах, у тому числі позовного провадження, має, здебільшого, доктринальний характер. На наше переконання, визначений цивільним процесуальним законодавством України правовий статус представника (ч. 1 ст. 26, частини 1, 2 ст. 27, ст. 44 ЦПК України) надає останньому можливість не тільки самостійно здійснювати своє волевиявлення у межах, визначених законом або особою, інтереси якої він представляє, впливаючи, таким чином, на хід цивільного судочинства, але й підтверджує наявність у представника юридичної заінтересованості (процесуального характеру) у вирішенні цивільної справи. Виходячи з викладеного, ми беззаперечно відносимо представника до складу осіб, які беруть участь у справах позовного провадження.

Крім того, деякі вчені у контексті даної проблеми піддають критиці структуру норм цивільного процесуального законодавства України. Зокрема, на думку С.Я. Фурси та Є.І. Фурси, законодавець неправильно закріпив у ч. 1 ст. 26 ЦПК України серед низки осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, представників сторін та третіх осіб, «оскільки представництво – це загальний інститут цивільного процесу та представники не специфічні суб'єкти лише позовного провадження, оскільки вони можуть брати участь не лише у позовному, а й в наказному та окремому провадженнях». Тому цих суб'єктів, на їх думку, слід виключити із ч. 1 ст. 26 ЦПК України [9, с. 119].

Відповідна пропозиція та її аргументація видаються нам слушними. Дійсно, відповідно до ч. 1, 2 ст. 26 ЦПК України, представники можуть брати участь у справах як позовного, так наказного й окремого проваджень. У зв'язку із цим, зазначених суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин як осіб, які беруть участь у справі, доцільно розмістити в окремій правовій нормі.

При цьому, вбачається, цивільне процесуальне законодавство у відповідному аспекті слід оптимізувати ще й у іншому напрямку. Так, поряд із сторонами, третіми особами, представниками сторін і третіх осіб, у всіх цивільних справах позовного провадження також можуть брати участь органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, – суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин, які у визначених законом випадках беруть участь у цивільному процесі, сприяючи виконанню вимог закону про спра-

ведливий, неупереджений та своєчасний розгляд цивільних справ, а також ухваленню судових рішень, що ґрунтуються на законі, з метою захисту прав, свобод та інтересів інших осіб, або державних чи суспільних інтересів.

Відповідно до ч. 1 ст. 45 ЦПК України у випадках, встановлених законом, такими органами та особами є: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи.

Через свою юридичну природу зазначені органи та особи мають право або зобов'язані брати участь у справах позовного провадження як особисто, так і через представника. Наприклад, відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» Уповноважений Верховної Ради України з прав людини має право особисто або через свого представника брати участь у судовому процесі у випадках і порядку, встановлених законом.

Окремі органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (органи державної влади, органи місцевого самоврядування та юридичні особи) завжди беруть участь у справах позовного провадження через представника.

Поширення дії інституту цивільного процесуального представництва, у тому числі на вказаних органів та осіб дозволяє акцентувати ще на одній недосконалості правових норм, що регламентують склад осіб, які беруть участь у справі. Видається, представників мають право або повинні мати не тільки сторони та треті особи у справах позовного провадження, як це визначено у ч. 1 ст. 26 ЦПК України, але й органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб.

Враховуючи викладене, пропонуємо виключити представників зі змісту ч. 1, 2 ст. 26 ЦПК України, доповнивши цю статтю ч. 4 такого змісту: «Особами, які беруть участь у справі, також є представники».

Разом з тим, щодо законодавчої регламентації участі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб у справах позовного провадження, В. М. Кравчук та О. І. Угриновська звертають увагу правничої громадськості на суперечність між назвою та змістом ст. 26 ЦПК України. На їх погляд, назва статті «Склад осіб, які беруть участь у справі» дає підстави думати, що всі, хто в ній зазначені, належать до осіб, які беруть участь у справі, у тому числі й органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. З іншого боку, продовжують автори, ч. 1 ст. 26 ЦПК України містить вичерпний перелік осіб, які беруть участь у справах позовного провадження. Тому можна припустити, що інші суб'єкти до осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, не належать. Крім того, у ч. 3 ст. 26 ЦПК України також не зазначено, чи є органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, особами, які беруть участь у справі [6, с. 95].

Ми не підтримуємо наведену позицію. На наше думку, назва ст. 26 ЦПК України «Склад осіб, які беруть участь у справі» правильно дозволяє бути впевненими у тому, що всі особи, зазначені у відповідній нормі, належить до складу осіб, які беруть участь у справі, у тому числі й органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Відсутність указаних органів та осіб у переліку осіб, які беруть участь у справах саме позовного

провадження, закріпленого у ч. 1 ст. 26 ЦПК України (до речі, як наказного, так і окремого у ч. 2 ст. 26 ЦПК України), є виправданою з точки зору юридичної техніки. Адже, навіщо додатково зазначати відповідних суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин у переліку осіб, які беруть участь у кожному виді цивільного судочинства, якщо ці органи та особи можуть брати участь у кожному з них. Вбачається, саме у зв'язку із цим, керуючись правилами юридичної техніки, законодавець розмістив відповідних осіб, які беруть участь у справах, в окремій правовій нормі – ч. 3 ст. 26 ЦПК України. Крім того, не можна погодитися з В.М. Кравчуком та О.І. Угриновською у тому, що у ч. 3 ст. 26 ЦПК України не зазначено, чи є органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, особами, які беруть участь у справі. Цитування відповідної норми (ч. 3 ст. 26 ЦПК України) дозволяє стверджувати протилежне: «У справах можуть також брати участь (підкреслено нами. – С. Б.) органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб».

Таким чином, склад осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, формують:

- 1) сторони (позивач і відповідач);
- 2) треті особи (як ті, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, так і ті, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору);
- 3) органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб;
- 4) представники сторін, третіх осіб, а також органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб.

В юридичній літературі всіх осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, прийнято класифікувати на групи. При цьому процесуалісти, зазвичай, як критерій для такої класифікації пропонують вважати характер юридичної заінтересованості особи у справі.

Так, М.С. Шакарян залежно від характеру юридичної заінтересованості у справі, поділяє всіх осіб, які беруть у ній участь, на дві групи, а саме на: 1) осіб, які мають особисту (суб'єктивну) заінтересованість як матеріально-правову, так і процесуальну, тобто такі особи заінтересовані в тому, щоб суд ухвалив сприятливе для них рішення (сторони і треті особи); 2) осіб, які мають суспільну, державну чи іншу заінтересованість, яка має виключно процесуальний характер, оскільки ці особи прагнуть ухвалення рішення, яке захистило б іншу особу (органи державної влади, органи місцевого самоврядування, організації та громадяни тощо) [5, с. 88].

Окремі процесуалісти у межах зазначеної класифікації пропонують виокремлювати й третю групу, до якої, на їх погляд, слід відносити осіб, які здійснюють прокурорський нагляд у цивільному судочинстві (прокурора) [2, с. 9].

На думку Г.Л. Осокіної, за характером юридичної заінтересованості у справі осіб, які беруть у ній участь, доцільно класифікувати на: 1) осіб, які мають матеріальну заінтересованість у справі і захищають у цивільному процесі свої суб'єктивні права та законні інтереси (сторони); 2) осіб, які мають тільки процесуальний інтерес, адже беруть участь у справі з метою отримання судового акту на користь іншої особи, тобто такі особи захищають у цивільному процесі чужі суб'єктивні права та законні інтереси.

Осіб, які захищають у судовому процесі чужі суб'єктивні права та законні інтереси, у свою чергу, вважає вчена, доцільно класифікувати на: 1) осіб, які за-

хищають чужі суб'єктивні права та законні інтереси від власного імені (органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб); 2) осіб, які захищають чужі суб'єктивні права та законні інтереси від чужого імені (представники сторін та третіх осіб) [7, с. 62].

Тотожну класифікацію осіб, які беруть участь у справі, правничій громадськості пропонують В.М. Кравчук та О.І. Угриновська [6, с. 94].

Ю. С. Червоний класифікує осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, за процесуальною метою на осіб, які беруть участь у справі з метою захисту: 1) своїх прав, свобод та інтересів, що охороняються законом (сторони та треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору); 2) своїх прав, свобод і таких, що охороняються законом, інтересів інших осіб, державних і суспільних інтересів (прокурор, треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, процесуальні представники, органи державної влади та місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації та окремі громадяни) [8, с. 75].

На погляд М.Й. Штефана, осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, безвідносно до жодного критерію доцільно класифікувати на:

1) осіб, які беруть участь у справі з метою захисту своїх прав і охоронюваних законом інтересів (сторони та треті особи);

2) осіб, які беруть участь у справі з метою захисту прав інших осіб, державних і громадських інтересів (представники сторін і третіх осіб, органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб) [11, с. 86].

Ми погоджуємося з позицією більшості науковців, що критерієм для класифікації осіб, які беруть участь у справах, у тому числі позовного провадження, має бути характер юридичної заінтересованості особи у результатах вирішення справи, яка може мати матеріально-правовий та процесуальний характер.

Виходячи з викладеного, осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, за характером юридичної заінтересованості у справі доцільно класифікувати на:

1) осіб, які мають як матеріально-правову, так і процесуальну заінтересованість у вирішенні справи (сторони; треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору);

2) осіб, які мають тільки процесуальну заінтересованість у вирішенні справи (треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору; органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб; представники).

При цьому ми заперечуємо необхідність у межах наведеної класифікації виокремлювати третю групу суб'єктів – осіб, які здійснюють прокурорський нагляд у цивільному судочинстві (прокурора). Системний аналіз ст. 121 Конституції України, ст. 1, п.п. 3, 4 ч. 1 ст. 5, ч. 2 ст. 20, ст. 36-1 Закону України «Про прокуратуру», ч.ч. 1-2 ст. 45 ЦПК України, п.п. 1, 3 наказу Генеральної прокуратури України № 6гн від 29 листопада 2006 р. «Про організацію представництва прокурором у суді інтересів громадянина або держави та їх захисту при виконанні судових рішень» дозволяє стверджувати: сучасне законодавство України не передбачає здійснення прокурором функції нагляду за дотриманням законів під час цивільного судочинства.

Правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, неоднаковий, оскільки вони мають різні процесуальні права і на них покладаються різні процесуальні обов'язки. У зв'язку з цим, осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, також можна класифікувати за цивільним процесуальним правовим статусом на:

- 1) сторін;
- 2) третіх осіб;
- 3) органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб;
- 4) представників сторін, третіх осіб, а також органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб.

Слід зауважити, що склад осіб, які беруть участь у конкретній цивільній справі, залежить від її категорії і матеріально-правових особливостей. Тому в одній справі позовного провадження не обов'язково будуть брати участь усі зазначені у цивільному процесуальному законодавстві особи.

Висновки:

1. Визначений цивільним процесуальним законодавством України правовий статус представника (ч. 1 ст. 26, ч.ч. 1, 2 ст. 27, ст. 44 ЦПК України) дозволяє беззаперечно відносити його до складу осіб, які беруть участь у справах позовного провадження.

2. Необхідно виключити термін «представники» із змісту правових норм, закріплених у ч.ч. 1, 2 ст. 26 ЦПК України, доповнивши, водночас, відповідну статтю частиною 4 у такій редакції: «Особами, які беруть участь у справі, також є представники».

3. Відсутність органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, у переліку осіб, які беруть участь у справах позовного провадження (ч. 1 ст. 26 ЦПК України), є виправданою з точки зору юридичної техніки.

4. Осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, доцільно класифікувати: 1) за характером юридичної заінтересованості у справі на осіб, які мають: а) як матеріально-правову, так і процесуальну заінтересованість у вирішенні справи (сторони; треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору); б) тільки процесуальну заінтересованість у вирішенні справи (треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору; органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб; представники); 2) за цивільним процесуальним правовим статусом на: а) сторін; б) третіх осіб; в) органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб; г) представників.

Усі інші проблеми, пов'язані з дослідженням складу осіб, які беруть участь у справах позовного провадження (зокрема, виокремлення їх ознак та формулювання дефініції), які існують у теорії і на практиці, виходять за межі цієї статті і становлять перспективні напрямки подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Гапеев В.Н.* Участники гражданского и арбитражного процесса (сравнительный анализ правового положения) / В. Н. Гапеев ; отв. ред. Е. И. Филиппов. – Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1988. – 124 с.

2. *Джалилов Д.Р.* Лица, участвующие в гражданских делах искового производства / Д.Р. Джалилов. – Душанбе : Изд-во «ИРФОН», 1965. – 68 с.
3. *Ивакин В.Н.* Представительство в советском гражданском процессе. Вопросы теории и практики : дис...канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / В. Н. Ивакин. – М., 1981. – 24 с.
4. *Ильинская И.М.* Судебное представительство в гражданском процессе / И.М. Ильинская, Л.Ф. Лесницкая. – М. : Юрид. лит., 1964. – 164 с.
5. Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации / [С.А. Алехина, А.Т. Боннер, В.В. Блажеев и др.] ; отв. ред. М.С. Шакарян. – М. : ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2003. – 752 с.
6. *Кравчук В.М.* Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України / В.М. Кравчук, О.І. Угриновська. – К. : Істина, 2006. – 944 с.
7. *Осокина Г.Л.* Гражданский процесс. Общая часть : Учеб. пособие / Г. Л. Осокина. – М. : Юристъ, 2004. – 669 с.
8. Цивільний процес України : Підручник / [Ю.С. Червоний, Г.С. Волосатий, В.О. Ермолаєва та ін.] ; за ред. Ю.С. Червоного. – К. : Істина, 2007. – 392 с.
9. Цивільний процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар : У 2 т. / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, С.В. Щербак / За заг. ред. С.Я. Фурси. – К. : Вид. Фурса С.Я. : КНТ, 2006. – Т. 1. – 912 с. – (Серія «Процесуальні науки»).
10. Цивільний процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар / [С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, В.І. Бірюков та ін.] ; за заг. ред. С.С. Бичкової. – [2-ге вид., допов. і переробл.]. – К. : Атіка, 2010. – 896 с.
11. *Штефан М.Й.* Цивільне процесуальне право України : Академічний курс : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / М.Й. Штефан. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2005. – 624 с.
12. *Щеглов В.Н.* Субъекты судебного гражданского процесса : Лекции для студентов / В.Н. Щеглов. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1979. – 130 с.

Бичкова С.С. Особи, які беруть участь у справах позовного провадження: склад і класифікація

Наукова стаття присвячена дослідженню та теоретичному обґрунтуванню складу осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, класифікації суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, що входять до відповідної групи учасників цивільного процесу. У результаті наукової розвідки розроблено пропозиції щодо оптимізації цивільного процесуального законодавства України.

Ключові слова: особи, які беруть участь у справах позовного провадження; склад осіб, які беруть участь у справах позовного провадження; класифікація осіб, які беруть участь у справах позовного провадження.

Бычкова С.С. Лица, участвующие в делах искового производства: состав и классификация

Научная статья посвящена исследованию и теоретическому обоснованию состава лиц, участвующих в делах искового производства, классификации субъектов гражданских процессуальных правоотношений, входящих в соответствующую группу участников гражданского процесса. В результате научной разведки разработаны предложения по оптимизации гражданского процессуального законодательства Украины.

Ключевые слова: лица, участвующие в делах искового производства; состав лиц, участвующих в делах искового производства; классификация лиц, участвующих в делах искового производства.

Bychkova S.S. Persons involved in the of plaint process cases: composition and classification

The article is devoted to investigation and theoretical justification of the membership of those involved in the plaint process cases, classification of civil procedure subjects relationships, related to a specific group of civil process participants. Based on the research made proposals as to the optimization of the civil procedure legislation of Ukraine are developed.

Key words: *persons involved in the plaint process cases; membership of those involved in the plaint process cases; classification of persons involved in the plaint process cases.*

Стаття надійшла до редакції 23.01.2012.

ПУБЛІЧНИЙ ХАРАКТЕР ДОГОВОРУ ПРО НАДАННЯ ПОСЛУГ РУХОМОГО (МОБІЛЬНОГО) ЗВ'ЯЗКУ

М.А. Самбор

*кандидат юридичних наук,
лауреат Всеукраїнського фонду юридичної
науки академіка права В.В.Сташиса,
лауреат Міжнародної премії академіка П.П.Михайленка
Міжнародної академії фундаментальних основ буття,
заступник начальника штабу Прилуцького МВ
(з обслуговування м. Прилук та Прилуцького району)
УМВС України в Чернігівській області*

Постановка проблеми. Договори займають істотну роль у житті будь-якої особи. З їх укладенням та виконанням пов'язано цілий ряд суспільних відносин, які забезпечують не лише фізичне існування особи, а й соціальний її розвиток, входження та реалізацію своїх можливостей у сфері економічних відносин, зумовлених виробництвом, передачею, набуттям та використанням результатів останнього. Ураховуючи різнобарвність суспільних відносин, не меншою кількісною стороною характеризуються договори, адже останні знаходять і займають своє чільне місце у таких відносинах. Одним із таких договорів є договори про надання послуг – певних нематеріальних благ, які надаються однією особою (виконавцем) і споживаються іншою особою (замовником) у процесі вчинення виконавцем певних дій або здійснення певної діяльності [7, с. 268]. Поряд з цим існує безліч різноманітних послуг, які надаються. Ринок послуг перебуває у постійному русі, і зумовлюється це тим, що учасник відносин постійно потребує нових послуг, які мають забезпечити його комфортне існування, ефективну працю та якісний результат роботи. Цей ринок послуг зазначає трансформацій під впливом розвитку технологій, ціллю яких є полегшення існування людини, її об'єднань.

Забезпечення узгодженості дій людей, їх організацій зумовлюється наявністю механізмів підтримки зв'язку між цими учасниками відносин. Такий зв'язком колись організовувався посильними, кур'єрами, згодом виникає та розвивається поштовий зв'язок, на зміну якого (у швидкісному режимі) приходять телефонний зв'язок, у межах якого розвивається специфічні технології, пов'язані із забезпеченням швидкого обміну інформацією не лише у статичному відношенні (коли телефонні апарати знаходяться у визначеному місці), а й у динаміці, під час постійного переміщення абонентів. Таким чином, ринок послуг зв'язку заповнюється технологіями рухомого (мобільного) зв'язку. Останнім часом рухомий (мобільний) зв'язок полонив практично кожного громадянина. Ми вже не уявляємо життя без можливостей, які надають нам оператори рухомого (мобільного) зв'язку, а це доступ практично до будь-кого у будь-якому місці. Оскільки право прагне до нормативного урегулювання всіх існуючих суспільних відносин та створення проєкції нормативно-правової конструкції на прогнзовані суспільні відносини, тому завданням правового регулювання постають прогалини, пов'язані із урегулюванням суспільних відносин учасників, які надають та споживають послуги рухомого (мобільного) зв'язку.

Цілий ряд новел, які законодавець вводить у обіг, пов'язаний із організацією договірних відносин у сфері надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку потребують ґрунтовного теоретичного обґрунтування. Серед таких новел є введення у цивільний обіг терміну «публічний договір» та поєднання його із сферою надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасна українська юридична думка, чомусь залишає поза увагою питання правового регулювання надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку, хоча останні набувають все більшого та більшого поширення у нашому житті. Практично не уявляється життя сучасної людини без засобів мобільного спілкування, негайним обміном думками, ідеями, пропозиціями тощо. Безперечно вести мову про те, що дане питання абсолютно не досліджено складно. Окремим питанням аналізу договорів про надання інформаційних послуг присвятила свої дослідження О. Казанська, теоретико-методологічні засади інформаційного права вивчав у межах дисертаційного дослідження О.Г. Марценюк, темою свого дисертаційного дослідження О.А. Богущкий обрав договори про надання телекомунікаційних послуг, С.О. Орлов досліджував питання кримінально-правової охорони інформації у телекомунікаційних мережах тощо. Так чи інакше до проблем договорів з надання послуг, а відтак, у тому числі й договорів про надання телекомунікаційних послуг торкалися А.С. Довгерт, Н.С. Кузнецова, В.В. Луць, О.В. Сукманова тощо.

Метою статті є дослідження публічного характеру договору про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку.

Основні результати дослідження. У відповідності до ст. 633 Цивільного кодексу України [10] (далі – ЦК України) публічним є договір, в якому одна сторона – підприємець взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо). Умови публічного договору встановлюються однаковими для всіх споживачів, крім тих, кому за законом надані відповідні пільги. Підприємець не має права надавати переваги одному споживачеві перед іншим щодо укладення публічного договору, якщо інше не встановлено законом. Підприємець не має права відмовитися від укладення публічного договору за наявності у нього можливостей надання споживачеві відповідних товарів (робіт, послуг). Таким чином, насамперед слід визначитися, що стало підґрунтям до визначення договору як публічного.

Відомо, що першочергово розподіл права на публічне та приватне зумовлено використанням методу правового регулювання, а саме, коли для права публічного характерним є метод імперативного регулювання суспільних відносин, а для приватного права – диспозитивний, який характеризує свободу волевиявлення та вступу у ті чи інші правовідносини особою, незалежно від бажань інших, у тому числі органів влади та управління.

Публічне право – це правова сфера, пов'язана з державною владою і заснована на відносинах влади і підкорення, вона має один загальнодержавний юридичний центр. Звідси і метод правового регулювання як заснований на владі та підкоренні. Приватне право – це правова сфера, побудована на децентралізації, свободі окремих суб'єктів. Тому в приватному праві панують відносини «по го-

ризонталі», засновані на рівності суб'єктів [2, с. 4-5]. Таким чином, публічне право напряду пов'язано із виконанням своїх обов'язків та реалізацією прав державною владою, тоді як приватне право характеризує учасників їх рівністю у право-відносинах.

Як зазначив Ю.О.Тихомиров: «Для діяльності громадянина в публічно-правовій сфері характерно здійснення прав і свобод шляхом самореалізації через публічні інститути. На відміну від норм приватного права, які надають громадянину можливість самому реалізувати своє право у допустимих легальних формах, тут завжди виникають двосторонні відносини. Однією стороною завжди виступає суб'єкт владних відносин, на якого законом покладено обов'язок сприяти здійсненню прав, свобод громадян та бути гарантом» [1, с. 119].

Сенс поділу права на публічне і приватне полягає не у тому, щоб в одних нормах і галузях права (наприклад, у конституційному або кримінальному праві) виразити окремо тільки «корисне в громадському відношенні» (суспільну користь, благо, інтерес, волю тощо), а в інших нормах і галузях права (наприклад, у цивільному, сімейному або підприємницькому праві) виразити окремо тільки «корисне у приватному відношенні» (приватну користь, благо, інтерес, волю), а, навпроти, в тому, щоб у всіх нормах (і галузях) права належним чином врахувати і виразити правове значення і суспільної користі, і приватної користі (суспільних і приватних благ, інтересів, волі) в їх взаємоузгодженій єдності [3, с. 433]. Зрештою, сприйняття у цивільному праві публічного договору, виходячи із легального його визначення, закріпленого у ч. 1 ст. 633 ЦК України, можна зрозуміти, що присутність інститутів публічної влади полягає у тому, що останні вчиняють дії, пов'язані із реєстрацією суб'єктів підприємницької діяльності, видачі відповідних документів дозвільного характеру, у тому числі ліцензування певних видів господарської діяльності.

Підкреслюючи розширення свободи волевиявлення сторін при укладенні договорів у певних сферах економічних відносин, зокрема, тих, які в умовах командно-адміністративної системи формувались на основі планових приписів, необхідно відзначити також протилежну тенденцію, яка властива сучасному договірному праву зарубіжних країн. Йдеться про те, що з метою захисту інтересів слабкої сторони договору та забезпечення збалансованого розвитку майнового обороту запроваджується ряд обмежень дії принципу свободи договору, що проявляється, зокрема, в інтенсивному розвитку антимонопольного законодавства, законодавства про захист прав споживачів, державному регулюванні ціноутворення, регулювання якості товарів, робіт і послуг тощо [4, с. 9]. У цьому абсолютно очевидно проявлявся публічний інтерес – інтерес держави і суспільства, що полягав в тому, щоб зберегти, по можливості, рівень цін, що вільно складаються [5]. Таким чином, відбувається регулювання економічних відносин, які розвиваються у межах цивільних правовідносин суб'єктів, з тим, аби забезпечити загальноприйняті принципи цивільного обороту.

З точки зору формального моменту, публічне і приватне право розрізняються дивлячись по тому, кому належить ініціатива захисту порушеного права, іншими словами, звертається увага не на те, що захищається, а на те, як захищається, не на зміст інтересів, що охороняються, а на порядок їх охорони. Якщо цей захист збуджується тільки на вимогу особи, чиє право було порушене, то ми маємо справу з приватним правом. Якщо ж порушення викликає ініціативу з

боку самої держави, навіть нерідко окрім і проти волі потерпілої особи, то перед нами область публічного права [6]. Г.Ф. Шершеневич вказує на те, що окрім прямого регулювання суспільних відносин нормами публічного та приватного права, для розуміння цих двох частин одного цілого, слід урахувати те, що входження норм публічного права у приватне право може бути зумовлено забезпеченням сталості норм приватного права, гарантування прав, свобод та інтересів учасників цивільних правовідносин шляхом самостійного втручання владних інститутів у приватноправові відносини з метою забезпечення принципів свободи, рівності, справедливості, підтримання загального стану законності та правопорядку.

Отже, говорити про те, що виключно за рахунок розуміння поділу права на публічне і приватне можна пояснити виникнення публічного договору у цивільному праві, на наш погляд, неможливо. Так, виходячи зі сказаного входження та розуміння публічного договору з розуміння публічного права можливо лише у тому, що для публічного договору необхідною умовою є участь суб'єкта підприємницької діяльності, виникнення якого пов'язано із публічно-правовою сферою, у межах якої здійснюється його державна реєстрація, отримання відповідних документів дозвільного характеру, сертифікація, специфікація робіт, послуг, а також речей, які виготовляються (надаються) цим суб'єктом іншим учасникам відносин за даним договором. Власне, в укладенні та виконанні публічного договору інститути влади практично не беруть участі.

Дія принципу свободи договору зумовлює те, що більшість договорів, які укладаються в умовах ринкової економіки, є вільними, тобто такими, укладення яких залежить виключно від розсуду сторін. У разі, якщо укладення договору є обов'язковим для сторін (сторони), йдеться про обов'язків договір, який обмежує договірну свободу осіб. Серед обов'язкових договорів особливе місце належить публічним договорам. Сенс виокремлення публічних договорів полягає у тому, що до них застосовуються такі спеціальні правила, які не поширюються на вільні договори. По-перше, умови такого договору є однаковими для всіх споживачів, крім тих, кому за законом надані відповідні пільги. По-друге, підприємець не має права надавати переваги одному споживачеві перед іншим щодо укладення договору, якщо інше не встановлено законом. По-третє, підприємець, за наявності у нього можливостей надання споживачеві відповідних товарів (робіт, послуг), не має права відмовитися від укладення публічного договору, а у разі його необґрунтованої відмови – він має відшкодувати збитки, завдані нею споживачеві. Необґрунтованою слід вважати відмову у випадках, коли суб'єкт підприємницької діяльності не може довести відсутність у нього зазначеної можливості. По-четверте, при укладенні та виконанні публічного договору сторони (як суб'єкт підприємницької діяльності, так і його контрагент) повинні виконувати обов'язкові для них правила, встановлені актами цивільного законодавства у формі, наприклад, типових умов окремих видів публічних договорів [7, с. 89-90].

Так, М.І. Панченко у навчальному посібнику з цивільного права України фактично процитував ст. 633 ЦК України у частині, що стосується розуміння поняття «публічний договір», при цьому не розкривши власне суть на змістовну відмінність такого публічного договору [8]

Власне у ч. 2-4 ст. 633 ЦК України законодавець окреслив обов'язкові ознаки цього договору (окрім суб'єктивного його складу) до цих ознак відносяться:

1) умови публічного договору, які встановлюються однаковими для всіх споживачів, крім тих, кому за законом надані відповідні пільги; 2) неприпустимість надання переваги одному споживачеві перед іншим щодо укладення публічного договору, якщо інше не встановлено законом; 3) відсутність права у суб'єкта підприємницької діяльності відмовитися від укладення публічного договору за наявності у нього можливостей надання споживачеві відповідних товарів (робіт, послуг).

Розглянемо договір надання послуг. Загальні положення про договір про надання послуг визначені у гл. 63 ЦК України. Згідно ст. 901 ЦК України за договором про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором. Поряд з цим ч. 2 ст. 901 ЦК України містить застереження про те, що положення гл. 63 ЦК України застосовується до всіх договорів про надання послуг, якщо це не суперечить суті зобов'язання. Власне гл. 63 ЦК України не визначає видів послуг, що підкреслює широке коло видів послуг, які можуть пропонуватися, бути затребуваними та даватися під час реалізації прав, свобод та інтересів учасників правовідносин щодо задоволення потреб останніх. Відсутність вичерпного переліку таких послуг вказує насамперед на диспозитивний метод правового регулювання цивільних правовідносин, коли власне сторони визначають взаємні права та обов'язки, а також вказують на об'єкт правовідносин, з приводу якого вступають у договірні правовідносини.

Одним із видів послуг є надання послуг зв'язку, а саме рухомого (мобільного) зв'язку за допомогою телекомунікаційних мереж загального користування, тобто телекомунікаційних мереж, доступ до якої відкрито для всіх споживачів (п. 52 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 р. [13]).

З одного боку договір про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку є по найменованому договором, оскільки передбачений актами цивільного законодавства, у тому числі безпосередньо ЦК України [7, с. 13], але з іншого, а саме виходячи із Книги п'ятої навряд чи можна назвати його по найменованому договором, оскільки норми ЦК України не містять у собі згадки про договір про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку, та й взагалі договору про надання послуг зв'язку. Складно відносити положення Закону України «Про телекомунікації» виключно до акту цивільного законодавства, адже норми останнього містять у собі як норми, що відносяться до приватного права, так і норми, які свідчать про їх приналежність до права публічного. Все ж таки, оскільки мається спеціальний нормативно-правовий акт, який визначає порядок та умови укладення договорів про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку будемо вважати останній саме найменованим договором.

Загалом, глава про договір про надання послуг не містить вказівок про визнання окремих їх видів публічними договорами.

Відтак, для з'ясування публічного характеру слід провести порівняльно-правовий аналіз публічного договору та договору про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку. Так, ч. 1 ст. 633 ЦК України містить пряму вказівку на те, що до публічних договорів відносяться договори про надання послуг зв'язку. Однак, чи слід розцінювати таку вказівку як імператив, який свідчить про те, що

всі договори про надання послуг зв'язку є публічними, чи лише окремі з них відносяться до публічних договорів, скажімо послуги надання поштового зв'язку, де маємо переважно монополію в особі Укрпошти (яка, до речі, заснована на державній власності, тобто можна говорити про юридичну особу публічного права).

Цікавим є співвідношення загальних положень про договір, де й розкривається зміст публічного договору зі спеціальними нормами, які регулюють окремі види договірних зобов'язань. Так, ч. 1 ст. 633 ЦК України відносить до публічних договорів роздрібну торгівлю, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо. Аналізуючи положення § 2 глави 54 ЦК України побачимо, що норми ст. 633 ЦК України кореспондуються з положеннями ч. 2 ст. 698 ЦК України, яка вказує на те, що дійсно договір роздрібної купівлі-продажу є публічним. Відповідно ч. 2 ст. 915 ЦК України підтверджує те, що спеціальні норми про договірні відносини у повній мірі відповідають загальним засадам договірних відносин, викладених, зокрема у ч. 1 ст. 633 ЦК України, а саме те, що договір перевезення транспортом загального користування є публічним договором. Це підтверджує й ч. 2 ст. 1058, де вказується, що договір банківського вкладу, в якому вкладником є фізична особа, є публічним договором. Хоча доктринальні погляди на публічність договору банківського вкладу розходяться. Л.В. Панова зазначає, що договір банківського вкладу ч. 2 ст. 1058 ЦК України віднесений до публічних договорів. Отже, банк не має права відмовити фізичним особам у прийнятті внеску за наявності можливості зробити таку послугу. Публічний характер договору виключає надання переваги будь-яким вкладникам – фізичним особам, крім тих, кому за законом надані відповідні пільги. Банк може диференціювати свої процентні ставки залежно від строку дії договору, суми вкладу та умов їх повернення. У цьому випадку допустимим є встановлення різних процентних ставок по вкладам юридичних і фізичних осіб [7, с. 375]. Одночасно А.Е. Шерстобитов вказує, що цей договір не можна визнати публічним, оскільки банк не може забезпечити однакові умови обслуговування всім клієнтам із-за встановлених законом і банківськими правилами відмінностей в правовому режимі рахунків [8].

Що стосується договорів про надання послуг, а саме гл. 63 ЦК України не містить вказівок на те, що договори про послуги є договорами публічними. Безперечно це можна пояснити лише тим, що тільки окремі договори про надання послуг можуть бути публічними, договори, які становлять незначну частку у видовому розмаїтті договорів про надання послуг.

У частині надання послуг медичного обслуговування та віднесення таких договорів до публічних слід поглянути на норми, викладені у Положенні про Міністерство охорони здоров'я України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 2 листопада 2006 р. № 1542 [11], де у абз. 3 п. 3 основними завданнями МОЗ є організація надання державними та комунальними закладами охорони здоров'я безоплатної медичної допомоги населенню. Тобто можна стверджувати, що невід'ємною обов'язковою умовою, яка відносить договір про надання послуг медичного обслуговування до публічних договорів саме те, що суб'єкт медичної діяльності в особі державних та комунальних закладів охорони здоров'я зобов'язані надавати всім, хто до них звернувся за медичною допомогою.

Що стосується договорів про надання послуг готельного обслуговування, проаналізувавши норми, які містяться у Законі України «Про туризм» від 15 вересня 1995 р. [12], зокрема ст.ст. 17-25, не можна зробити висновок про те, що даний договір слід відносити до публічних, оскільки ані у дефініції про договір на готельне обслуговування, ані обов'язки суб'єкта туристичної галузі не містять обов'язку надавати послуги готельного проживання всім, хто до нього звернеться.

На підставі проведеного аналізу можна зробити висновок про те, що не завжди норми ЦК України та інших законодавчих актів вказують на те, що договори певного виду належать саме до договорів публічних. Також не всі договори зазначають зобов'язання всіх суб'єктів підприємницької діяльності у визначеній сфері укладати в обов'язковому порядку договори про надання аналізованих послуг усім, хто до них звернеться. Невід'ємним елементом є лише суб'єкт, який надає дані послуги – суб'єкт підприємницької діяльності, який отримав усі відповідні документи дозвільного характеру та здійснює підприємницьку діяльність у межах чинного законодавства.

П. 15. ч. 1 ст. 1 Закону України «Про телекомунікації» вказує на те, що загальнодоступні (універсальні) телекомунікаційні послуги – мінімальний набір визначених цим Законом послуг нормованої якості, доступний усім споживачам на всій території України. Це лише одна, але, мабуть, основна вказівка на те, що договір про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку слід відносити до публічних договорів.

Наступною ознакою, на наш погляд, яка свідчить про те, що договір про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку слід відносити саме до договору публічного – це публічне пропонування послуг рухомого зв'язку оператором. У такий спосіб оператор виступає у ролі оферента, який адресує пропозиції укладати договір невизначеному колу осіб.

Іншою ознакою, яка відносить, на наш погляд, договір про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку до публічних договорів, це гарантування з боку інститутів публічної (державної) влади реалізації прав, свобод та інтересів споживачів за цим договором. Адже у відповідності до ст. 18 Закону України «Про телекомунікації» національна комісія з питань регулювання зв'язку, як інститут, державної виконавчої влади, забезпечує державний нагляд за додержанням суб'єктами ринку законодавства про телекомунікації; забезпечує контроль за якістю телекомунікаційних послуг та задоволенням попиту споживачів. Згідно ст. 21 Закону України «Про телекомунікації» національна комісія з питань регулювання зв'язку здійснює діяльність щодо захисту прав споживачів.

Публічність договору про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку виражається у тому, що нормативно-правові акти визначають основні права та обов'язки учасників даного виду договірних зобов'язань. Це підкреслює соціальну значимість договору про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку. Крім цього, позитивне законодавство регламентує особливі умови надання послуг за даним видом договору.

Як і у сфері дії інших публічних договорів, Уряд РФ має право видавати правила, обов'язкові для сторін цього договору [8]. Договір про надання послуг зв'язку, що укладається з громадянами, є публічним договором. Умови такого договору повинні відповідати правилам надання послуг зв'язку [8]. Отже, норма-

тивне регулювання є однією з істотних ознак, які свідчать про віднесення договору про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язу до публічних договорів.

У цьому контексті не слід забувати про те, що саме нормативно-правовими актами встановлюються вимоги до обладнання телекомунікаційних мереж мобільного зв'язку, терміналів мобільного зв'язку, зокрема їх санітарних, радіаційних та інших вимог до радіоелектронного випромінення тощо. Таким чином, у приватноправових відносинах превалює публічний інтерес над інтересом приватним, хоча останній (як інтерес споживача) співпадає із публічним інтересом.

Висновки. Спираючись на вищесказане, наголосимо, що договір про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку слід, на наш погляд, відносити до договорів публічних, на користь чого, на нашу думку, очевидно можна навести такі аргументи: 1) обов'язковість того, що стороною, яка надає послуги є суб'єкт підприємницької діяльності; 2) такий суб'єкт отримав державну реєстрацію та відповідні дозвільні документи, у тому числі ліцензію; 3) послуга, яка надається за цим договором є суспільно затребуваною, характеризується масовістю; 4) можливість укладення договору надається кожному, хто виявляє бажання приєднатися до абонентів відповідного оператора телекомунікаційної мережі рухомого (мобільного) зв'язку; 5) визначення загальнообов'язкових умов, порядку, суб'єктивних прав та обов'язків учасників даного договору; 6) існування державного контролю за захистом прав, свобод та інтересів споживачів, який (контроль) є незалежним від наявності звернень споживачів (постраждалої сторони); 7) державне (загальносуспільне) регулювання загальнокорисних елементів, пов'язаних із наданням даного виду послуг, а саме встановлення санітарних, радіаційних тощо правил, які є обов'язковими умовами для сторін договору; 8) наявність нормативно-правових актів, які визначають права та обов'язки сторін договору про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку, а також істотні умови договору; 9) обов'язковість надання послуг усім бажачим на загальних умовах, крім випадків, встановлених законом; 10) неможливість відмови у наданні послуг конкретним абонентам, що може бути зумовлено власним розсудом суб'єкта підприємницької діяльності за відсутності незалежних від нього причин; 11) як правило, наявність публічної пропозиції в укладенні договору шляхом публічної оферти невизначеному колу осіб; 12) визначення у публічно-правових актах питання про участь суб'єкта підприємницької діяльності у надання даного виду послуг, використання відповідних технічних пристроїв у наданні відповідних послуг; 13) забезпечення публічного контролю за якістю надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку спеціально уповноваженими органами влади, де прослідковується система підпорядкованості у відносинах; 14) наявність пакету загальнодоступних послуг телекомунікаційних мереж; 15) існування загальних тарифів та загальнодоступних і загальноприйнятих способів оплати послуг рухомого (мобільного) зв'язку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Гималитдинова Г.С.* Работа депутата представительного органа муниципально-образованного образования с обращениями граждан / Г.С. Гималитдинова // Актуальные проблемы совершенствования законодательства и правоприменения: материалы международной научно-практической конференции (г. Уфа, 21 февраля 2011 г.): в 3 ч. / Под общ. ред. А.В. Рагулина, М.С. Шайхуллина. – Уфа : Евразийский научно-исследовательский институт проблем права, 2011. – С. 118-121.

2. Шевченко Я. Поняття приватного права як ядра правопорядку, заснованого на ринковій організації економіки/ Я.Шевченко// Право України. – 2009. – № 8. – С. 4-7.

3. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства: Учебник для юридических вузов и факультетов / В.С. Нерсисянц. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА О М, 1999. – 552 с.

4. Луць В. Тенденції розвитку договірного права України в сучасних умовах/ В.Луць// Право України. – 2009. – № 8. – С. 8-11.

5. Брагинский М.И. Договорное право. В 5 кн. – Кн. 3 – Договоры о выполнении работ и оказании услуг/ М.И.Брагинский, В.В.Витрянский. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа. – <http://www.alleng.ru/d/jur/jur132.htm>. – Дата доступа 26.01.2012 року.

6. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. – Москва, издание Бр. Башмаковых, 1912 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа. – www.rus-lib.net/book/479545/all. – Дата доступа 9 червня 2011 року.

7. Цивільне право України: підручник: у 2 т./ [Баранова Л.М., Борисова В.І., Жилінкова І.В. та ін.]; за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатеевої, В.Л.Яроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – Т. 2. – 552 с.

8. Гражданское право: В 4 т. / [Витрянский В.В., Ем В.С., Зенин И.А.]; под ред. Е.А.Суханова. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – Т. 4: Обязательственное право: учебник. [3-е изд., перераб. и доп.] – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://knigi.tr200.ru/f.php?f=%E3%EE%F1%EF%EE%E4%E0%F0%F1%FC%EF2%EE%E2%ED%EE&p=0> – Дата доступа 26 жовтня 2011 року.

9. Панченко М.І. Цивільне право України: навч. посіб./ М.І. Панченко. – К.: Знання, 2005. – 583 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uareferats.com/index.php/book/details/52>. – Дата доступа 26 жовтня 2011 року.

10. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua>. – Дата доступа 19.01.2012 року

11. Постанова Кабінету Міністрів України від 2 листопада 2006 р. № 1542 «Про затвердження Положення про Міністерство охорони здоров'я України». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа. – <http://zakon2.rada.gov.ua>. – Дата доступа 19.01.2012 року

12. Закон України «Про туризм» від 15 вересня 1995 року. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua>. – Дата доступа 19.01.2012 року.

13. Закону України «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 року. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua>. – Дата доступа 19.01.2012 року.

Самбор М.А. Публічний характер договору про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку

У статті досліджуються питання, пов'язані із віднесенням договору про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку до публічних договорів. Аналізуються ознаки публічного та приватного права, які визначають публічну ознаку договору про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку. Здійснюється порівняльно-правове дослідження договору про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку з іншими публічними договорами. На підставі такого порівняння пропонуються змістовні ознаки, які дають підстави відносити договір про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку до публічних договорів.

Ключові слова: публічне право, приватне право, договір, договір про надання послуг, договір про надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку, публічний договір.

Самбор Н.А. Публічний характер договора о предоставлении услуг подвижной (мобильной) связи

В статье исследуются вопросы, связанные с отнесением договора о предоставлении услуг подвижной (мобильной) связи к публичным договорам. Анализируются признаки публичного и частного права, которые определяют публичный признак договора о предостав-

лени услуг подвижной (мобильной) связи. Осуществляется сравнительно-правовое исследование договора о предоставлении услуг подвижной (мобильной) связи с другими публичными договорами. На основании такого сравнения предлагаются содержательные признаки, которые дают основания относить договор о предоставлении услуг подвижной (мобильной) связи к публичным договорам.

Ключевые слова: публичное право, частное право, договор, договор о предоставлении услуг, договор о предоставлении услуг подвижной (мобильной) связи, публичный договор.

Sambor M. A. Public character of a movable (mobile) communication services contract

The issues related to referring the movable (mobile) communication services contract to public agreements are investigated in the article. The attributes of public and private law that determine the public character of a movable (mobile) communication services contract are analysed. Comparative legal research of the above contract in relation to other public agreements is carried out. Based on the comparison, meaningful features enabling to define the movable (mobile) communication services contract as public are offered.

Key words: public law, private law, agreement, services contract, movable (mobile) communication services contract, public agreement.

Стаття надійшла до редакції 31.01.2012.

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ БЛАГА: ВИДИ ТА СПОСОБИ ЗАХИСТУ

І.О. Харь

кандидат юридичних наук

заступник завідувача

кафедри кримінального права та процесу

ВНЗ «Національна академія управління»

О.О. Білецька

студентка

ВНЗ «Національна академія управління»

Постановка проблеми. Проблема особистих немайнових прав особи, громадянина є однією з найважливіших у цивілістиці. Кожна особа у правовій державі має відчувати свою правову та соціальну захищеність; повага до особистості є в такому суспільстві нормою повсякденного життя, тому тема даної статті посідає досить вагоме місце в законодавстві України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науково-теоретичною базою статті послужили праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, серед яких: М.Л. Апринич, В.І. Бобрик, Д.В. Боброва, С.Н. Братусь, С.Б. Булеца, А.С. Довгерт, О.В. Дзера, І.О. Дзера, Н.Д. Єгоров, В.А. Жакенов, О.С. Йоффе, О.М. Калітенко, В.М. Коссак, Л.О. Красавчикова, Л.В. Красицька, М.Н. Малєїна, Л.В. Малюга, О.А. Мірошніченко, Л.В. Пастухова, С.К. Теуш, Н.В. Устименко, К.А. Флейшиц, С.І. Чернооченко, Я.Н. Шевченко, К.Б. Ярошенко та інші.

Водночас незважаючи на таку кількість наукових робіт, і до сьогодні існує ціла низка загальнотеоретичних та практичних питань, пов'язаних із розумінням поняття, змісту та структури особистих немайнових прав фізичних осіб, особливостей їх здійснення та цивільно-правового захисту.

Мета статті полягає у визначенні правової природи особистих немайнових прав і їх місця в цивільному праві, видів та способів захисту, у проведенні комплексного аналізу системи особистих немайнових прав.

Основні результати дослідження. Особисті немайнові блага – це блага, що позбавлені майнового змісту, нерозривно пов'язані із суб'єктом цивільного права, визнані суспільством, а тому охороняються цивільним законодавством. Будучи приналежними певному суб'єкту цивільних відносин, і таким чином, потрапляючи у сферу цивільно-правового регулювання, вони стають об'єктом цивільних прав.

Особисті немайнові права можна визначити як права специфічні. Специфіка їх полягає в тому, що вони не несуть у собі економічного змісту, не мають грошової оцінки. Це впливає з їх назви – немайнові права.

Індивідуалізація особистості – ще одна важлива ознака особистих немайнових прав. Це дає змогу відрізнити суб'єктів права від інших, визначаючи їх своєрідність, самобутність, а іноді й неповторність. При індивідуалізації немайнові права мають переваги над майновими. Особисті немайнові правовідносини займають вище місце, ніж хрестоматійні для цивільного права майнові відноси-

ни і це підкреслює важливість даного виду відносин у цивільно-правовій системі. Аналізуючи ст. 269 ЦК України, слід зазначити, що особисті немайнові права – це юридично гарантовані можливості, які довічно належать кожній фізичній особі за законом і характеризуються немайновістю та особистістю [6, с. 377].

Отже, для характеристики особистих немайнових прав особи слід керуватися такими основними ознаками:

1. дане право належить кожній особі – це означає, що воно належить усім без винятку особам (фізичним та юридичним) за умови, що наявність цього права в особи не суперечить її сутності (наприклад, юридична особа не може бути наділена правом на життя, здоров'я, честь, гідність тощо);

2. дане право належить особі довічно – це означає, що воно належить фізичній особі до моменту смерті, а юридичній особі – до моменту припинення;

3. дане право належить особі за законом – це означає, що підставою його виникнення є юридичний факт (подія або дія), передбачений законом. Переважна більшість особистих немайнових прав виникає в особи з моменту народження (створення), наприклад: право на життя, здоров'я, свободу та особисту недоторканність, ім'я (найменування) тощо [8, с.18]. Однак окремі види особистих немайнових прав можуть виникати в осіб і з іншого моменту, передбаченого законом, наприклад, право на донорство особа має лише з моменту досягнення повноліття, а право на зміну імені має особа, яка досягла 16 років, тощо;

4. дане право є немайновим – це означає, що в ньому відсутній майновий (економічний) зміст, тобто фактично неможливо визначити вартість цього права, а відповідно і блага, що є його об'єктом, у грошовому еквіваленті;

5. дане право є особистісним – це означає, що воно не може бути відчужене (як примусово, так і добровільно, як постійно, так і тимчасово) від особи-носія цих прав та/або передане іншим особам [7, с. 257].

Що стосується правової природи особистих немайнових прав, то на сьогодні їх цивілістична природа в літературі фактично не оспорується. Однак окремими авторами особистим немайновим правам приписується конституційно-правова природа. В Конституції України, зокрема в розд. II, закріплюються основні особисті права громадян, однак у ній неможливо та й недоцільно передбачити основні способи реалізації та охорони цих прав.

Особисті немайнові права належать усім без винятку фізичним особам незалежно від віку, дієздатності, інших обставин, зокрема від того, де та у зв'язку з якими подіями життя вони перебувають.

Слід зазначити, що основна частина особистих немайнових прав виникає у зв'язку з народженням і з моменту народження, тобто вони є природними правами людини. Для інших моментів їх виникнення не має точної фіксації, він пов'язується з різними обставинами, які зумовлюються багатьма чинниками. Тому момент виникнення особистих немайнових прав можна визначити як специфічний. У новому ЦК України визначено дві підстави виникнення особистих немайнових прав – народження людини і припис закону [4, с. 315].

В літературі існує й інша думка: немайнові права можуть виникати в результаті юридичних дій (право особи на інформацію, тобто правомірні дії суб'єкта цивільного права, вчинені незалежно від наміру викликати певні правові наслідки, які проте можуть виникнути внаслідок закону), при настанні певних подій

(кожній людині від народження належить право на ім'я незалежно від її вольової поведінки) або породжуватися актами компетентних органів (набуття особою права на опіку внаслідок визнання її у встановленому законом порядку недієздатною) [4, с. 316]. ЦК України поділяє особисті немайнові права фізичної особи за спрямованістю або за цільовим призначенням на дві групи: ті, що забезпечують природне існування фізичної особи (гл. 21) і ті, що забезпечують її соціальне буття (гл. 22).

Можна також взяти за основу поділу порядок виникнення особистих немайнових прав: на такі, що належать фізичним особам від народження, і такі, що їм належать за законом (ч. 1 ст. 270 ЦК України).

Так, різні види особистих немайнових прав можна зібрати у три правові інститути: 1) права на немайнові блага, втілені у самій особистості; 2) право на особисту недоторканність, свободу; право на життя та охорону здоров'я; 3) право на недоторканність особистого життя.

За цільовим спрямуванням особисті немайнові права пропонується класифікувати на: 1) особисті немайнові права, спрямовані на індивідуалізацію особистості (право на ім'я, право на честь, гідність, ділову репутацію та ін.); 2) особисті немайнові права, спрямовані на забезпечення фізичної недоторканності особи (життя, свобода, вибір місця перебування, місця проживання тощо); 3) особисті немайнові права, спрямовані на недоторканність внутрішнього світу особистості та її інтересів (особиста та сімейна таємниця, невтручання у приватне життя, честь і гідність) [4, с. 317].

До особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи, відповідно до гл. 21 ЦК України, слід відносити: право на життя; право на здоров'я; право на безпечне довкілля; право на свободу та особисту недоторканність; право на сім'ю, опіку, піклування та виховання [4, с. 321]; право на медичну допомогу; право на донорство.

До особистих немайнових прав, що забезпечують соціальне буття фізичної особи, згідно з гл. 22 ЦК України слід відносити: право на ім'я [9, с. 81]; право на честь, гідність та ділову репутацію; право на індивідуальність; право на зображення та голос; право на особисте життя; право на особисті папери та таємницю кореспонденції; право на інформацію; право на свободу творчості; право на вибір роду занять; право на місце проживання; право на недоторканність житла; право на пересування; право на свободу об'єднань; право на мирні зібрання.

Захист основних немайнових в цілому дублює загальні положення цивільного законодавства про захист цивільних прав і має відсильний характер (відсилає до третьої глави цього Кодексу) [3]. Таким чином, законодавець робить акцент на тому, що будь-яке особисте немайнове право є різновидом суб'єктивних цивільних прав. У зв'язку з цим для його захисту може застосовуватися загальноприйнятий порядок і способи захисту, які мають місце у разі його порушення. Право на захист особистих немайнових прав – це визначене правове регулювання на випадок оспорення, невизнання чи порушення особистого немайнового права. Змістом права на захист особистих немайнових прав є такі повноваження: а) вимагати непорушення цих прав; б) вимагати припинення всіх діянь, якими порушуються ці права; в) вимагати відновлення вказаних особистих немайнових прав у випадку їх порушення.

ЦК наділяє особу можливістю застосувати для захисту свого особистого немайнового права від протиправного посягання з боку інших осіб: а) загальні способи захисту, перелік та способи застосування (гл. 3 ЦК); б) спеціальні способи захисту, які встановлюють конкретно для певної категорії прав в цілому та для конкретного права, зокрема. Глава 3 ЦК містить загальний перелік можливих цивільно-правових способів захисту означених прав (загальні способи захисту). Це не означає, що кожен з цих способів може використовуватися для захисту порушеного права. Як правило, з цього переліку обирається конкретний спосіб захисту права в залежності від його змісту, характеру порушення та бажання постраждалої особи. Що стосується спеціальних способів захисту (книга 2 ЦК), то вони поділяються на дві підгрупи: а) ті, що можуть застосовуватися до більшості особистих немайнових прав (відновлення порушеного особистого немайнового права (ст. 276 ЦК), спростування недостовірної інформації (ст. 277 ЦК) та заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права (ст. 278 ЦК)); б) ті, що можуть застосовуватися тільки до певного особистого немайнового права. До даної категорії способів захисту слід відносити, наприклад, можливість вимагати виправлення імені у випадку його порушення (ч. 3 ст. 294 ЦК).

При цьому особа має право застосувати як один із передбачених способів захисту, так і сукупність декількох способів захисту, незалежно від того, чи відносяться вони до загальних, чи до спеціальних. Головне, щоб застосування цього способу (способів) захисту відповідало змісту особистого немайнового права, способу його порушення та наслідкам, які спричинило це порушення, а також забезпечувало ефективність даного захисту.

Як правило, вибір способу захисту порушеного права залежить від волевиявлення постраждалої особи і повинен відповідати змісту порушеного права, способам його порушення і наслідкам, які виникли у результаті порушення. Захист порушеного немайнового права може відбуватися шляхом звернення до суду з відповідною вимогою або в іншому порядку, наприклад, шляхом звернення до органів внутрішніх справ, місцевого самоврядування тощо.

Висновки. Проведене дослідження основних положень щодо особистих немайнових прав у цивільному праві демонструють їх складність, комплексність, функціональну залежність від внутрішньої і міжнародної соціально-економічної ситуації, стану розвитку цивільного законодавства, теоретичних підходів у цій сфері й інших чинників. Тому в цивільному законодавстві України важливо врахувати таке:

- особисті немайнові права в цивільно-правовому значенні є врегульованими нормами права зв'язку між певними суб'єктами з приводу особистих немайнових благ. Отже, особисті немайнові права в цивільному праві – це суб'єктивні права громадян, виникаючі внаслідок регулювання нормами цивільного права особистих немайнових відносин, не пов'язаних з майновими. До них слід віднести дві групи особистих немайнових прав, встановлених ЦК: 1) особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи; 2) особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи

Особисті немайнові права в цивільному праві є самостійним видом суб'єктивних прав, виконують роль правового засобу забезпечення особистої (індивідуальної) сфери громадянина від стороннього втручання і вимагають застосування цивільно-правових інструментів їх регулювання.

Право на захист особистих немайнових прав – це регламентоване правове регулювання на випадок оспорювання, невизнання, виникнення загрози порушення чи порушення особистого немайнового права. Змістом права на захист є такі повноваження: а) вимагати не порушення цих прав; б) вимагати припинення всіх дій, якими порушуються дані права; в) вимагати відновлення вказаних особистих немайнових прав у випадку їх порушення.

Законодавець наділяє особу можливістю застосувати для захисту свого особистого немайнового права від протиправного посягання з боку інших осіб за допомогою загальних способів захисту, перелік та способи застосування яких встановлені гл. 3 ЦК та спеціальні способи захисту, які встановлюють конкретно для певної категорії прав у цілому та для конкретного права, зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // ВРУ. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України (18.07.63 №1540-06).
3. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України / За ред. Є.О. Харитонова 2007 р. (ст. 1 – ст. 690). – Гл. 20 Загальні положення про особисті немайнові права фізичної особи (ст. 269 – ст. 280). – 350 с.
4. Пестициди: 100000 жертв щороку // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 109. – С. 10.
5. *Святоцький О., Жаров В.* Удосконалення національного законодавства в сфері захисту цивільних прав // Право України. – 1999. – №2. – С.74-75.
6. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького; М-во освіти і науки України. – К. : Юрінком Інтер, 2007 – Т. 1. – 2007. – 477 с.
7. Цивільне право України: Підручник: У 2 кн. / Боброва Д.В., Дзера О.В., Довгерт А.С. та ін. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – Кн. 1. – С. 257-298.
8. *Яворицький Д.* Правове регламентування захисту особистих прав громадян // Український часопис. – 2000. – №3. – С. 18-20.
9. *Агарков М.М.* Право на ім'я // Агарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х т.: Т. II. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. – С. 81-113.

Харь І.О., Білецька О.О. Особисті немайнові блага: види та способи захисту
В статті комплексно досліджено особисті немайнові права. Визначено основні види особистих немайнових благ та їх цивільно-правовий захист. Узагальнено систему особистих немайнових благ у цивільному праві.

Ключові слова: особисті немайнові блага; система особистих немайнових прав; право на захист особистих немайнових прав; право на охорону здоров'я, право на життя; право на ім'я; право на недоторканність ділової репутації.

Харь И.А., Билецкая Е.А. Личные неимущественные блага: виды и способы защиты

В статье комплексно исследованы личные неимущественные права. Определены основные виды личных неимущественных благ, их гражданско-правовая защита. Обобщена система личных неимущественных благ в гражданском праве.

Ключевые слова: личные неимущественные блага; система личных неимущественных прав; право на защиту личных неимущественных прав; право на здравоохранение, право на жизнь; право на имя; право на неприкосновенность деловой репутации.

Khar I.O., Biletska O.O. Personal non-property rights: types and advocacy methods

The article provides a complex analysis of the personal non-property rights. Basic types of the personal non-property rights and their civil advocacy are determined. The system of the personal non-property rights in Civil law has been summarised.

Key words: *personal non-property rights; system of the personal non-property rights; right for protection of the personal non-property rights; right to health protection, right to a name; right to inviolability of business reputation.*

Стаття надійшла до редакції 09.02.2012.

**КОНТРОЛЬ ТА АУДИТ У СФЕРІ ОХОРОНИ
НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА
В УКРАЇНІ**

С.С. Сироватка

*здобувач Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ*

Постановка проблеми. Стаття 50 Конституції України проголошує, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена [1].

Впродовж останніх років екологічна ситуація в Україні залишається незмінною, екологічна безпека держави знаходиться під постійною загрозою, її стан залишає бажати кращого, а отже, наша держава потребує нових, інноваційних та дієвих інструментів екологічного права для вирішення даної проблеми. На сьогоднішній день можна назвати декілька таких «інструментів», що безпосередньо допомагають вирішувати проблеми додержання законодавства України про навколишнє природне середовище та його охорону, а саме: контроль та аудит у сфері охорони навколишнього природного середовища, який для України ще є досить новим способом забезпечення права громадян на безпечне довкілля.

У зв'язку з тим, що Україна починає активну діяльність у сфері забезпечення екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища, досягнення раціонального природокористування та охорони життя і здоров'я людини, зазначена проблема є досить актуальною.

Метою даної статті є аналіз існуючих наукових розробок та ідей щодо сутності контрольної та аудиторської діяльності у сфері охорони навколишнього природного середовища в Україні, їх порівняльно-правовий аналіз та аналіз ідей щодо їх подальшого вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В останні роки дедалі більше вчених-правників розглядає зазначене питання, зокрема, виділяються праці таких вчених, як: Г. Гурська, М. Орлов, С. Вакарін, В. Комарницький, П. Гетьман, Ю. Шемшученко та ін.

Основні результати дослідження. Згідно з положеннями Закону України, прийнятого у 1991 р., «Про охорону навколишнього природного середовища» на контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища покладене завдання щодо забезпечення додержання вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища всіма державними органами, підприємства-

ми, установами та організаціями, незалежно від форм власності і підпорядкування, а також громадянами [2].

Згідно ж зі ст. 1 Закону України «Про екологічний аудит», що, до речі, був прийнятий у 2004 р., екологічний аудит – це документально оформлений системний незалежний процес оцінювання об'єкта екологічного аудиту, що включає збирання й об'єктивне оцінювання доказів для встановлення відповідності визначених видів діяльності, заходів, умов, системи екологічного управління та інформації з цих питань вимогам законодавства України про охорону навколишнього природного середовища та іншим критеріям екологічного аудиту [3].

Отже, існує діалектична єдність мети правового регулювання здійснення контролю та аудиту у сфері охорони навколишнього природного середовища. Такою метою є об'єктивна оцінка ефективності забезпечення додержання вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища в адміністративно-юрисдикційній діяльності державними органами, підприємствами, установами та організаціями, незалежно від їх форм власності і підпорядкування, а також громадянами України.

Загалом, екологічний аудит не підміняє державного чи громадського контролю у галузі охорони навколишнього природного середовища. Не зважаючи на єдину мету, вони мають ряд відмінностей, що полягає насамперед у суб'єктах, що провадять дану екологічну діяльність, у видах, у замовниках, у статусі отриманої інформації, а також у її загальнодоступності чи конфіденційності.

Екологічний аудит можна розглядати як один із видів професійної підприємницької діяльності, адже безпосередньо екологічний аудит проводить екологічний аудитор, яким може бути фізична чи юридична особа. До екологічного аудитора встановлюються певні вимоги. Так, як зазначає В.М. Комарницький, екологічний аудит може здійснювати особа, яка має відповідну вищу освіту, досвід роботи у сфері охорони навколишнього природного середовища або суміжних сферах не менше чотирьох років підряд та якій видано в установленому порядку сертифікат на право здійснення такої діяльності [4, с. 122].

Щодо визначення сутності контролю у сфері охорони навколишнього природного середовища, то це вид діяльності спеціально уповноважених суб'єктів державної влади або громадських інспекторів, що діють на підставі положень та інших нормативно-правових актів, затверджених уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів. Тобто, екологічний контроль є переважною прерогативою діяльності органів державної влади, при цьому зберігаючи можливість делегування окремих контрольних повноважень громадським організаціям.

Залежно від системи органів, що здійснюють контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища, та його відомчо-галузевого підпорядкування розрізняють такі його види: державний, відомчий, виробничий, громадський [5, с. 143]. Державний екологічний контроль полягає у забезпеченні додержання вимог екологічного законодавства всіма державними органами, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності та відомчого підпорядкування і фізичними особами на всій території України. Виконання державного екологічного контролю покладається на центральні та місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. Щодо відомчого екологіч-

ного контролю, то він характеризується своїм організаційним та юридичним об'єктом, межами об'єктів відповідного міністерства чи відомства. Виходячи з вищевказаного, зрозуміло, що відомчий контроль здійснюється міністерствами, державними комітетами за додержанням вимог екологічного законодавства підприємствами, установами й організаціями в межах підпорядкованої їм галузі управління. Виробничий екологічний контроль має на меті перевірку дотримання екологічних вимог на відповідному виробництві. Тому він здійснюється підприємствами, установами та організаціями, діяльність яких впливає на стан навколишнього природного середовища в межах своїх організаційно-підпорядкованих структур. Здійснення виробничого контролю покладається на спеціальні управління або відділи по охороні навколишнього природного середовища, що функціонують на відповідних промислових чи інших підприємствах. Основною ознакою громадського екологічного контролю є те, що здійснення перевірок, рейдів та інших напрямків контрольної діяльності в галузі екології виконується громадськими об'єднаннями. Громадський екологічний контроль здійснюють Українське товариство охорони природи, Українське товариство мисливців та рибалок, громадські інспектори Міністерства охорони навколишнього природного середовища, студентські громадські дружини тощо. Не зважаючи на розмаїття видів державного екологічного контролю, всі вони здійснюються відповідними уповноваженими державою органами та мають єдині завдання, ціль та мету.

Можна також віднести до певної класифікації те, що екологічний контроль проводиться у формах попереднього і поточного контролю. Попередній контроль здійснюється стосовно різних видів діяльності, які можуть вплинути на стан навколишнього природного середовища (погодження з органами з охорони навколишнього природного середовища проектів будівництва господарських об'єктів, участь представників цих органів у роботі державних приймальних комісій тощо). Поточний екологічний контроль здійснюється на стадіях експлуатації об'єктів, які впливають на стан навколишнього природного середовища, у процесі використання природних ресурсів тощо.

Якщо розглядати види екологічного аудиту, то вони суттєво відрізняються від видів екологічного контролю. Стаття 12 Закону України «Про екологічний аудит» закріпила, що в Україні екологічний аудит може бути добровільним чи обов'язковим. Добровільний екологічний аудит здійснюється щодо будь-яких об'єктів екологічного аудиту на замовлення заінтересованого суб'єкта за згодою керівника чи власника об'єкта екологічного аудиту. Обов'язковий екологічний аудит здійснюється на замовлення заінтересованих органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування щодо об'єктів або видів діяльності, які становлять підвищену екологічну небезпеку, відповідно до Переліку видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України [6, с.134]. Що ж до розподілу за видами, то відповідно до ст. 13 Закону України «Про екологічний аудит» поділяється на внутрішній та зовнішній. Якщо проведення екологічного аудиту відбувається на замовлення власника підприємства (установи, організації) чи органу, уповноваженого на управління ним для його власних потреб, – такий аудит відноситься до внутрішнього екологічного аудиту. Зовнішній екологічний аудит проводиться на замовлення сторонніх осіб, заінтересованих суб'єктів, якими можуть бути органи виконавчої влади.

Серед ознак відмінності екологічного контролю та екологічного аудиту слід зазначити також замовників даної діяльності. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про екологічний аудит»: замовниками екологічного аудиту можуть бути зацікавлені центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, інші юридичні, а також фізичні особи [3]. Отже, замовником екологічного аудиту може бути абсолютно будь-яка особа, підприємство, установа, чи організація, незалежно від їх форм власності, що безпосередньо зацікавлена у його проведенні. А замовником екологічного контролю, хоча таке поняття чітко і не зазначено у чинному законодавстві України про навколишнє природне середовище, виступає держава. Держава, її громадяни є найбільш зацікавленими суб'єктами та замовниками контролю за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Якщо правовим наслідком здійснення екологічного контролю є прийняття управлінських та інших рішень (зокрема, заборона екологічно некоректної діяльності, притягнення до відповідальності порушників, відкриття фінансування певної діяльності тощо), то екологічний аудит відіграє допоміжну роль при прийнятті рішень, причому не лише органами виконавчої влади чи місцевого самоврядування, а й юридичними чи фізичними особами, в першу чергу – суб'єктами господарювання, які замовляють екологічний аудит.

Якщо результати екологічного контролю (так само, як і екологічної експертизи) переважно мають бути відкритими для громадськості, то висновки екологічного аудиту є власністю його замовника, який і визначає режим такої інформації (за загальним правилом вона є конфіденційною) [7, с. 466].

Всі ці відмінності впливають насамперед через різний статус екологічного контролю та екологічного аудиту. З самого початку екологічний аудит є функцією управління в галузі охорони довкілля, яка є похідною від екологічного контролю. Він не підміняє державний, самоврядний чи громадський контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища, що ведеться спеціально уповноваженими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Його відмінність від екологічного контролю насамперед полягає в тому, що екологічний аудит є видом професійної підприємницької діяльності. Все це утворює певний ланцюг відмінностей у суб'єктах, що провадять дану екологічну діяльність, у видах, у замовниках, у статусі отриманої інформації, а також у її загальнодоступності, чи конфіденційності.

Але, все ж таки, не дивлячись на відмінності та розбіжності між екологічним контролем та екологічним аудитом, їх об'єднує єдина мета: забезпечення додержання законодавства про охорону навколишнього природного середовища в процесі господарської та іншої діяльності.

Не залежно від форм та видів як екологічного контролю, так і екологічного аудиту, їх основними завданнями виступають:

- збір достовірної інформації про екологічні аспекти виробничої діяльності об'єкта;
- встановлення відповідності об'єктів вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- оцінка впливу діяльності об'єкта на стан навколишнього природного середовища;

- оцінка ефективності, повноти й обґрунтованості заходів, що вживаються для охорони навколишнього природного середовища, забезпечення подальшого впровадження та реалізації цих заходів;
- контроль вірогідності наданої підприємством екологічної інформації;
- оцінка існуючої системи керування навколишнього середовища і здоров'я працівників;
- оцінка ризиків від регульованих і не регульованих впливів на навколишнє природне середовище.

Виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що екологічний контроль та екологічний аудит створюють певну єдність «інструментів екологічного права», що спрямовуються на покращення екологічної ситуації в Україні, забезпечення екологічної безпеки та стабільності в охороні навколишнього природного середовища.

Активне застосування екологічного аудиту в Україні дасть змогу розв'язувати за кошти підприємств, а не держави, негативні екологічні ситуації, постійно покращувати стан екологічної безпеки, забезпечувати постійну охорону навколишнього природного середовища, досягати раціонального природокористування та охорони здоров'я людини, враховуючи екологічні чинники при прийнятті рішень. Вирішуючи ці завдання, екологічний аудит частково виконує функції екологічного контролю, набуваючи значення самостійної функції екологічного управління як незалежна екологічна оцінка [8, с. 71].

Висновки. Виходячи з вищевикладеного, можна означити певні міркування щодо подальшого вдосконалення як екологічного контролю, так і екологічного аудиту.

Екологічний контроль та екологічний аудит покликані стати важливими інструментами реалізації конституційних прав громадян на безпечне довкілля та екологічну безпеку на рівні окремих підприємств, територій і держави в цілому. Суттєвий поштовх широкому розвитку даної діяльності могло б надати методичне забезпечення відповідної сфери, що є новою для України. Адже на даний час існують лише законодавчі акти загального характеру (Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» та «Про екологічний аудит»), що лише поверхнево та не в повному обсязі вносять та забезпечують проведення даної екологічної діяльності. Потрібна більш широка та розгалужена нормативно-правова база, що безпосередньо буде контролювати всі аспекти та етапи проведення екологічного контролю та екологічного аудиту в Україні. Зразком такого подальшого розвитку нормативно-правової бази є прийняття підзаконних нормативно-правових актів на зразок вже існуючого наказу Міністерства екології та природних ресурсів України «Про затвердження Положення про екологічний контроль у пунктах пропуску через державний кордон та в зоні діяльності регіональних митниць».

Також, якщо розглядати окремо екологічний аудит, то на сьогодні ще немає затверджених тарифів оцінювання надання послуг з еколого-аудиторської діяльності, що призводить до наявності перегинів як в один, так і в інший бік у встановленні вартості еколого-аудиторських послуг. Встановлення державних цін на послуги екологічного аудиту має стати одним із основних завдань Міністерства екології та природних ресурсів України.

Крім цього виявляється за доцільне створення мережі державних та регіональних центрів з екологічного контролю та аудиту. Створення даної мережі включало б у себе:

1) створення Всеукраїнської комісії з питань впровадження екологічного контролю та аудиту, яка збиратиме інформацію і звіти з усіх регіонів країни, і представляти їх Міністерству екології та природних ресурсів України, а також Міністерству охорони здоров'я України зі своїми рекомендаціями;

2) створення регіональних комісій, що займаються оцінкою і висновками про стан екологічної безпеки та додержання законодавства про охорону навколишнього природного середовища в регіонах.

У подальшому, зі створенням потужної нормативної бази екологічного аудиту, стане можливим створення ще і приватних комісій з питань екологічного контролю та аудиту і різних дослідницьких центрів з аналогічними завданнями.

Таким чином, для подальшого розвитку екологічного контролю та екологічного аудиту в Україні першочерговими для вирішення є питання подолання прогалин у нормативно-правовому забезпеченні функціонування даних видів діяльності.

Отже, метою проведення як екологічного контролю, так і екологічного аудиту є забезпечення дотримання законодавства про охорону навколишнього природного середовища в процесі виробничої й іншої господарської діяльності. Ця мета досягається шляхом поділу екологічного контролю та екологічного аудиту на форми, види та закріплення методів їх безпосереднього здійснення, адже це забезпечує екологічну безпеку, охорону навколишнього природного середовища, досягнення раціонального природокористування та охорону життя і здоров'я людини, що, як зазначено у Конституції України є найвищою соціальною цінністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України; Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про охорону навколишнього природного середовища; Закон України від 25 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
3. Про екологічний аудит; Закон України від 24 червня 2004р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 45. – Ст. 500.
4. *Комарницький В.М.* Правове забезпечення екологічного аудиту / В.М.Комарницький // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 2. – С. 122-128.
5. Екологічне право України: Підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / А.П. Гетьман, М.В. Шульга, В.К. Попов та ін./ За ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. – Х. : Право, 2005. – 384 с.
6. *Гурська Г.* Форми та методи здійснення екологічного аудиту в Україні / Г. Гурська // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 10. – С. 133-135.
7. Екологічне право України. Академічний курс: Підручник / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2008. – 720 с.
8. *Зуєв В.А.* Деякі питання удосконалення законодавства України про екологічний аудит / В.А.Зуєв // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1999. – № 4. – С. 66-72.

Сироватка С.С. Контроль та аудит у сфері охорони навколишнього природного середовища в Україні

У статті висвітлюється проблема співвідношення проведення контролю та аудиту у сфері охорони навколишнього природного середовища. Визначаються головні напрями вдосконалення нормативно-правового регулювання проведення контролю та аудиту у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Ключові слова: контроль, аудит, діяльність, екологічна безпека, охорона навколишнього природного середовища.

Сыворотка С.С. Контроль и аудит в сфере охраны окружающей среды в Украине

В статье освещается проблема соотношения проведения контроля и аудита в сфере охраны окружающей природной среды. Определяются главные направления усовершенствования нормативно-правового регулирования проведения контроля и аудита в сфере охраны окружающей природной среды.

Ключевые слова: контроль, аудит, деятельность, экологическая безопасность, охрана окружающей природной среды.

Syrovatka S.S. Control and audit in the area of environmental protection in Ukraine

The article highlights the problem of the correlation of control and audit in the area of environmental protection. Key directions for the legislative and regulatory improvement of control and audit delivery in the field of environmental protection are determined.

Key words: control, audit, activity, ecological safety, environmental protection.

Стаття надійшла до редакції 16.01.2012.

ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ СТОРОНАМИ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ТРУДОВОГО СПОРУ

Н.В. Дараганова

кандидат юридичних наук, доцент

доцент кафедри цивільного та господарського права

ВНЗ «Національна академія управління»

Постановка проблеми. Реаліями сучасної України в трудовій сфері стали масові конфлікти, страйки, трудові спори та інші акції протесту, що дає підстави стверджувати про те, що здійснюваний перехід до соціально-орієнтованої ринкової економіки з задекларованими Конституцією України високими соціальними стандартами протікає вкрай складно та повільно.

У подоланні зазначених негативних тенденцій важлива роль належить суду, враховуючи, що відповідно до ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом, і кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Зазначене, у свою чергу, визначає необхідність наукового аналізу різних, часто досить спірних питань пов'язаних з судовим захистом, що виникають у зв'язку з реалізацією громадянами конституційного права на працю.

При цьому, в умовах проведення судової реформи, питання, пов'язані з різними аспектами реалізації права на судовий захист, у тому числі й сторонами індивідуального трудового спору, набувають особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На відміну від загальних питань правового регулювання трудових спорів, які в різні часи розглядалися такими вченими, як: Н.Б. Болотіна, В.С. Венедиктов, І.В. Зуб, С.В. Лозовой, А.І. Процевський, В.І. Прокопенко, П.Д. Пилипенко, В.Г. Ротань, Б.С. Стичинський, Г.І. Чанишева та ін., питання, пов'язані з особливостями реалізації права на судовий захист сторонами індивідуального трудового спору залишилися поза сферою уваги. Серед останніх наукових розвідок, які торкнулися окремих питань цього напряму привертають увагу дослідження В.В. Лазора [1], в якому автор проаналізував місце та роль суду у захисті трудових прав і інтересів сторін трудових правовідносин та І.В. Лагутіної [2], в якому автор, серед різних форм захисту трудових прав працівників розглянула і питання діяльності судів загальної юрисдикції як найбільш ефективної юрисдикційної форми захисту трудових прав та інтересів працівників.

Метою статті є розгляд окремих питань, пов'язаних із реалізацією права на судовий захист сторонами трудового спору, враховуючи, що й досі ці питання залишаються малодослідженими в науці трудового права.

Основні результати дослідження. Згідно вимог ст. 221 КЗпП України 3, до органів, які мають право розглядати індивідуальні трудові спори, віднесені суди. Отже, суд є відповідним юрисдикційним органом, який має право розглядати та вирішувати індивідуальні трудові спори. При цьому конституційне право звернення до суду закріплює одну з найважливіших гарантій охорони трудових прав працівників. Це право, виходячи зі змісту ст. 64 Конституції України, не може бути обмежено навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану. Суд же, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України (ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [4]).

Зазначені конституційні норми відповідають і міжнародним зобов'язанням України, зокрема нормам Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [5] та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [6].

Право на судовий захист сторін індивідуального трудового спору має матеріальний зміст та процесуальну форму, отже, і призводить до матеріальних та процесуальних наслідків. Так, матеріальним змістом права на судовий захист є право на задоволення вимог щодо предмета індивідуального трудового спору. Процесуальна ж форма виявляється у процесуальних відносинах, що виникають у зв'язку зі зверненням особи до суду.

При цьому індивідуальні трудові спори можуть вирішуватися судами як безпосередньо, так і після їх попереднього розгляду комісією по трудовим спорам (далі – КТС), коли один і той же трудовий спір проходить послідовно два етапи розгляду: спочатку в КТС, а, у разі незгоди сторони трудового спору з рішенням комісії, у суді. Такий послідовний порядок розгляду індивідуальних трудових спорів традиційно в трудовому праві називають «загальним порядком розгляду індивідуальних трудових спорів».

І, хоча й досі розгляд трудових спорів у КТС, на наш погляд, має певні плюси, причому не лише для найманого працівника, але й для роботодавця (розгляд трудового спору в КТС суттєво економить час; економічно більш вигідний; за процедурою є простішим за судовий; має коротші терміни розгляду тощо), проте, у цілому, кількість розгляду трудових спорів у судах, порівняно з розглядом спорів у КТС, є значно вищою.

Це обумовлено, на нашу думку, рядом обставин. По-перше, сьогодні в Україні існує значна кількість підприємств, установ, організацій, де КТС взагалі не створюється (як через відсутність ініціативи працівників і/або роботодавця, так і через малу чисельність найманих працівників підприємства, враховуючи те, що КТС, згідно вимог ст. 223 КЗпП, обирається на підприємствах, установах, організаціях, де працює не менш ніж 15 осіб).

По-друге, враховуючи вимоги Конституції України, ст. 124, про те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, судам підвідомчі всі спори про захист прав і свобод громадян [7]. Отже, суд не вправі відмовити особі в прийнятті позовної заяви з тієї підстави, що її вимоги можуть бути розглянуті в передбаченому законом досудовому порядку. У зв'язку з цим працівник сам оби-

рає, чи звертатися йому безпосередньо до суду для вирішення трудового спору, підвідомчого КТС, чи спочатку звернутися до КТС як до первинного органу розгляду цих спорів і лише після прийняття КТС рішення, з яким він не згоден, звернутися до суду.

По-третє, певна група індивідуальних трудових спорів віднесена винятково до підвідомчості суду, зокрема спори, визначені ст. 232 КЗпП. Так, відповідно до частини першої ст. 232 КЗпП, безпосередньо в районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судах розглядаються індивідуальні трудові спори за заявами: 1) працівників підприємств, установ, організацій, де КТС не обираються; 2) працівників про поновлення на роботі, незалежно від підстав припинення трудового договору, зміну дати і формулювання причини звільнення, оплати за час вимушеного прогулу або виконання нижчеоплачуваної роботи, за винятком спорів про дострокове звільнення від виборної платної посади членів громадських та інших об'єднань громадян за рішенням органів, що їх обрали, та спорів щодо суддів, прокурорсько-слідчих працівників, а також працівників навчальних, наукових та інших установ прокуратури, які мають класні чини; 3) керівника підприємства, установи, організації (філіалу, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), його заступників, головного бухгалтера підприємства, установи, організації, його заступників, а також службових осіб митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання, службових осіб державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами; керівних працівників, які обираються, затверджуються або призначаються на посади державними органами, органами місцевого самоврядування, а також громадськими організаціями та іншими об'єднаннями громадян – з питань звільнення, зміни дати і формулювання причини звільнення, переведення на іншу роботу, оплати за час вимушеного прогулу і накладання дисциплінарних стягнень, за винятком спорів про дострокове звільнення від виборної платної посади членів громадських та інших об'єднань громадян за рішенням органів, що їх обрали; 4) власника або уповноваженого ним органу про відшкодування працівниками матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації; 5) працівників у питанні застосування законодавства про працю, яке попередньо було вирішено власником або уповноваженим ним органом і виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства, установи, організації (підрозділу) в межах наданих їм прав.

Також, згідно ч. 2 ст. 232 КЗпП, безпосередньо в районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судах розглядаються трудові спори про відмову у прийнятті на роботу: 1) працівників, запрошених на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації; 2) молодих спеціалістів, які закінчили вищий навчальний заклад і в установленому порядку направлені на роботу на дане підприємство, в установу, організацію; 3) вагітних жінок; жінок, які мають дітей віком до трьох років або дитину-інваліда; одиноких матерів – при наявності дитини віком до чотирнадцяти років; 4) виборних працівників після закінчення строку повноважень; 5) працівників, яким надано право поворотного прийняття на роботу; 6) інших осіб, з якими власник або уповноважений ним орган, відповідно до чинного законодавства, зобов'язаний укласти трудовий договір (наприклад, у випадках, коли власник або уповноважений ним орган зо-

бов'язаний приймати на роботу в порядку працевлаштування інвалідів і неповнолітніх, направлених на роботу за рахунок броні; осіб, які були звільнені в зв'язку з направленням на роботу за кордон, призовом на строкову чи альтернативну військову службу і повернулися після закінчення цієї роботи чи служби, або осіб, які вважають, що їм відмовлено в укладенні трудового договору всупереч гарантіям, передбачених ст. 22 КЗпП – не допускається будь-яке пряме або непряме обмеження прав чи встановлення прямих або непрямих переваг при укладенні, зміні та припиненні трудового договору залежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі тощо).

Таким чином, на сьогодні в Україні, незважаючи на можливість досудового розгляду індивідуальних трудових спорів чи їх розгляду за допомогою медіаційних процедур [8, с. 77-83], основним органом розгляду індивідуальних трудових спорів є суд.

При цьому, звертаючись до суду у разі виникнення трудового спору, особа повинна дотримуватися певного встановленого законом порядку розгляду цього спору (наприклад, дотримуватися вимог щодо процесуального порядку подання заяви до суду, змісту та форми заяви, процесуальних строків, оплати судового збору, правил підсудності тощо).

Також зазначимо, що трудовим визнається спір, пов'язаний із застосуванням норм КЗпП та у зв'язку з порушенням права позивача на працю, на відміну від корпоративного спору, підставою виникнення якого є порушення або оспорування корпоративних прав учасників (акціонерів) господарських товариств, норм Цивільного кодексу України (ЦК України) [9], Господарського кодексу України (ГК України) [10], інших норм цивільного та господарського законодавства, вимог установчих документів господарських товариств.

Враховуючи, що, згідно ч. 1 ст. 15 Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК України) [11], у порядку цивільного судочинства суди розглядають справи щодо захисту порушених, невизнаних або оспоруваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, всі індивідуальні трудові спори розглядаються в порядку цивільного судочинства. У цьому разі цивільне процесуальне право виступає формою, воно, так би мовити, «забезпечує життя» матеріальним нормам трудового права, а також забезпечує їх захист та примусову реалізацію.

Усі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, розглядаються судом першої інстанції, яким є районні, районні у містах, міські та міськрайонні суди (ст. 107 ЦПК України).

Цивільне судочинство складається з окремих частин або стадій, які характеризуються сукупністю процесуальних правовідносин і дій, об'єднаних найбільшчою метою. Найпоширенішим є поділ на такі стадії: 1) подання заяви до суду; 2) відкриття провадження у справі; 3) провадження у справі до судового розгляду, яка поділяється на дві підстадії: попереднє судове засідання та підготовка справи до судового розгляду; 4) судовий розгляд, який закінчується ухваленням судового рішення; 5) звернення судового рішення до виконання [12, с. 57-58]. Така послідовність розгляду справи передбачена у суді першої інстанції, вона ж, з певними особливостями, застосовується і в апеляційному суді.

При цьому аналіз норм ч. 3 ст. 15 ЦПК України та судової практики, що на сьогодні склалася дозволяє зробити висновок про те, що суди розглядають спра-

ви, що виникають із трудових правовідносин, як в порядку позовного, так і в порядку наказного та окремого провадження.

Так, наказне провадження – це один із видів проваджень цивільного судочинства, в якому на підставі безспірних вимог та доказів, поданих заявником, видається судовий наказ, згідно з яким з боржника стягуються грошові кошти, витребується майно. Зазначимо, що, згідно норм ст. 95 ЦПК України, судовий наказ є особливою формою судового рішення, що видається судом за результатами розгляду вимог, передбачених у ст. 96 цього Кодексу. Зокрема судовий наказ може бути видано у разі, якщо заявлено вимогу про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати. При цьому позовна заява щодо стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати, відповідно до вимог частини третьої ст. 118 ЦПК України, може бути подана лише у разі відмови у прийнятті заяви про видачу судового наказу або скасування його судом.

Що ж до окремого провадження, то ним є вид непозовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав (ст. 234 ЦПК України). Зокрема, згідно норм ст. 256 ЦПК України у судовому порядку можуть бути встановлені різні факти, що мають юридичне значення. Показовим в цьому плані є рішення у справі №2-О-156/2010 р. окремого провадження, коли суд, на підставі досліджених у судовому засіданні документів встановив факт належності трудової книжки конкретній особі [13].

Проте аналіз судової практики засвідчує, що більшість індивідуальних трудових спорів розглядаються саме в межах позовного провадження.

Позовне провадження – це один із видів цивільного судочинства в якому суд розглядає спори, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових правовідносин, тобто відносин у сфері приватного права. Справи позовного провадження порушуються на підставі позову (позовної заяви). Характерною рисою позовного провадження є участь у ньому двох сторін – позивача та відповідача (ст. 30 ЦПК України). В індивідуальному трудовому спорі найчастіше позивачем є найманий працівник, а відповідачем – роботодавець. Крім сторін (позивача та відповідача) у справах позовного провадження особами, які беруть участь у справі є: треті особи, представники сторін та третіх осіб (ст. 26 ЦПК України). При цьому у випадках, встановлених законом, у цивільному процесі, згідно вимог ст. 45 ЦПК України, також можуть брати участь органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, а саме: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи.

Розгляд питання щодо реалізації права на судовий захист сторонами індивідуального трудового спору напряму пов'язаний з розглядом питань щодо правоздатності та дієздатності цих осіб.

Так, згідно положень ст. 28 ЦПК України, загальну цивільну процесуальну правоздатність, тобто встановлену законом здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи мають усі фізичні та юридичні особи. Проте, як справедливо зазначається в юри-

дичній літературі, звернення за судовим захистом передбачає, що особа, яка за ним звертається, здатна мати право, що оспорується. Тому спеціальна цивільна процесуальна правоздатність виникає одночасно з правоздатністю у матеріальному праві, і, якщо правоздатність у матеріальному праві виникає з певного віку, то й цивільна процесуальна правоздатність щодо захисту відповідного права, свободи чи інтересу набувається з цього моменту [14, с. 59]. Отже, існує тісний взаємозв'язок між цивільною процесуальною правоздатністю та правоздатністю у трудовому праві. Судовий захист лише припускає, що особа, яка звертається за цим захистом, здатна мати оспоруване право. І, якщо в трудовому праві, у ст. 188 КЗпП, встановлено, що не допускається прийняття на роботу осіб молодше шістнадцяти років, і лише, як виняток, можуть бути прийняті на роботу особи, які досягли п'ятнадцяти років (за наявності певних умов – чотирнадцятирічного віку), то це означає, що трудова правоздатність виникає не з народження, а з настанням певного віку, відповідно, й цивільну процесуальну правоздатність мають наймані працівники, яким виповнилося шістнадцять років (в окремих випадках – п'ятнадцять чи чотирнадцять років).

Що ж до цивільної процесуальної дієздатності сторін індивідуального трудового спору, то, відповідно до ст. 29 ЦПК України, здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді (цивільна процесуальна дієздатність) мають фізичні особи, які досягли повноліття, а також юридичні особи. При цьому неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь, якщо інше не встановлено законом. Суд же може залучити до участі у таких справах законного представника неповнолітньої особи.

Водночас, згідно положень ст. 35 ЦК України, повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором. Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а, у разі відсутності такої згоди, повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду. Повна цивільна дієздатність також може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю. За наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування така особа може бути зареєстрована як підприємець. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця. При цьому, у разі припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності надана їй повна цивільна дієздатність зберігається. Саме тому особа, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором або зареєстрована як підприємець, може отримати повну цивільну дієздатність до настання вісімнадцяти років, та, у зв'язку з цим, виступати в суді як особа, що має повну цивільну процесуальну дієздатність.

Як було зазначено сторони (і найманий працівник, і роботодавець) можуть брати участь у цивільній справі як особисто, так і через представника. І особиста участь у справі особи не позбавляє її права мати в цій справі представника. Проте для того, щоб отримати право бути представником сторін трудового

спору у суді, потрібно досягти повноліття, мати цивільну процесуальну дієздатність, мати належно посвідчені повноваження на здійснення представництва у суді та не входить до переліку осіб, визначених у ч. 2 ст. 40 ЦПК України (одна й та сама особа не може бути одночасно представником іншої сторони, третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору або беруть участь у справі на другій стороні) та ст. 41 ЦПК України (не можуть бути представниками в суді особи, які діють у цьому процесі як: секретар судового засідання, перекладач, експерт, спеціаліст, свідок. Судді, слідчі, прокурори не можуть бути представниками в суді, крім випадків, коли вони діють як представники відповідного органу, що є стороною або третьою особою в справі, чи як законні представники). Враховуючи положення ст. 19 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» про те, що профспілки, їх об'єднання мають право представляти інтереси своїх членів при реалізації ними конституційного права на звернення за захистом своїх прав до судових органів – представником найманого працівника у суді насамперед, вважаємо, має бути профспілка.

Однією з гарантій, спрямованою на реальне здійснення сторонами індивідуального трудового спору свого права на судовий захист є, на наш погляд, закріплення на законодавчому рівні норми щодо можливості участі у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Ця норма встановлена у ст. 45 ЦПК України та визначає, що у випадках, встановлених законом, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи можуть звертатися до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та брати участь у цих справах.

Насамперед до цих випадків належить той, що встановлений у ст. 231 КЗпП, а саме: у районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судах розглядаються індивідуальні трудові спори за заявами не лише працівника чи власника або уповноваженого ним органу (наприклад, коли вони не згодні з рішенням КТС підприємства, установи, організації (підрозділу), але й за заявою прокурора, якщо він вважає, що рішення КТС суперечить чинному законодавству. Також згідно Закону України «Про прокуратуру» [15], підставою представництва в суді інтересів громадянина є його неспроможність через фізичний чи матеріальний стан, похилий вік або з інших поважних причин самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження. До форм цього представництва належить і звернення до суду з позовами або заявами про захист прав і свобод осіб або про визнання незаконними правових актів, дій чи рішень органів і посадових осіб, участь у розгляді судами справ та ін. Прокурор самостійно визначає підстави для представництва у судах, форму його здійснення і може здійснювати представництво на будь-якій стадії судочинства, в порядку, передбаченому процесуальним законом. Існують й інші випадки участі у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси осіб.

Висновки. Дослідження окремих питань реалізації права на судовий захист сторонами індивідуального трудового спору дозволило зробити ряд висновків: 1) право на судовий захист сторін індивідуального трудового спору має матеріальний зміст та процесуальну форму, отже призводить до матеріальних та

процесуальних наслідків, причому матеріальним змістом цього права є право на задоволення вимог щодо предмета індивідуального трудового спору, а процесуальна форма виявляється у процесуальних відносинах, що виникають у зв'язку зі зверненням особи до суду; 2) питання щодо реалізації права на судовий захист сторонами індивідуального трудового спору напряму пов'язано з питаннями щодо визначення правоздатності та дієздатності цих осіб; 3) на сьогодні в Україні, незважаючи на можливість досудового або медіаційного розгляду трудових спорів, основним органом розгляду індивідуальних трудових спорів є суд. Цьому сприяють такі обставини: по-перше, на сьогодні існує значна кількість підприємств, установ, організацій, де КТС взагалі не створюється; по-друге, враховуючи вимоги ст. 124 Конституції України про те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, судам підвідомчі всі спори про захист прав і свобод громадян; по-третє, певна група індивідуальних трудових спорів віднесена виключно до підвідомчості суду, зокрема ті, що визначені ст. 232 КЗпП; 4) конституційне право на судовий захист закріплює одну з найважливіших гарантій охорони трудових прав працівників; 5) однією з гарантій, спрямованою на реальне здійснення сторонами індивідуального трудового спору свого права на судовий захист є закріплення на законодавчому рівні норми щодо можливості участі у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Лазор В.В.* Проблеми правового регулювання трудових спорів і конфліктів за умов формування ринкових відносин в Україні : дис...док. юрид. наук : 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення [Електронний ресурс] / В. В. Лазор. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 40 с.
2. *Лагутіна І.В.* Форми захисту трудових прав працівників : дис...к.ю.н. : 12.00.05: трудове право; право соціального забезпечення [Електронний ресурс] / І.В. Лагутіна. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2007. – 20 с.
3. Кодекс законів про працю [Електронний ресурс] : [затв. Законом від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII] / ВРУ. – Режим доступу до документа : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
4. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. № 2453-VI [Електронний ресурс] / ВРУ. – Режим доступу до документа : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий 16 грудня 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН [Електронний ресурс] : [редакція від 27.05.2009] / Міжнародний документ. – Режим доступу до документа : <http://zakon.rada.gov.ua>.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [Електронний ресурс] : [редакція від 19.10.1973] / Міжнародний документ. – Режим доступу до документа : <http://zakon.rada.gov.ua>.
7. Постанова Пленуму Верховного Суду № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 01.11.1996 [Електронний ресурс] / ВСУ. – Режим доступу до документа : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
8. *Дараганова Н.В.* Медіація як один із альтернативних способів вирішення індивідуальних трудових спорів / Н.В. Дараганова // Юридична наука. – 2011. – № 6. – С. 77-83.
9. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. [Електронний ресурс] / ВРУ. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
10. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV [Електронний ресурс] / ВРУ. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

11. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV [Електронний ресурс] / ВРУ. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

12. Цивільний процес України : академічний курс : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [за ред. С.Я. Фурси]. – К. : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2009. – С. 57-58.

13. Рішення у справі № 2-О-156/2010 р. окремого провадження про встановлення юридичного факту належності трудової книжки [Електронний ресурс] / ЄДРСР. – Режим доступу до документа : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Search>.

14. Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / С. С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, В.І. Бірюков та ін.; За заг. ред. С.С. Бичкової. – К. : Атіка, 2008. – С. 59.

15. Закон України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р. [Електронний ресурс] / ВРУ. – Режим доступу до документа : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

Дараганова Н.В. Питання реалізації права на судовий захист сторонами індивідуального трудового спору

У статті проаналізовані окремі питання, які пов'язані з реалізацією права на судовий захист сторонами індивідуального трудового спору. Досліджуються обставини, що впливають на реалізацію сторонами індивідуального трудового спору цього права.

Ключові слова: право на судовий захист, індивідуальні трудові спори, трудове право.

Дараганова Н.В. Вопрос реализации права на судебную защиту сторонами индивидуального трудового спора

В статье анализируются отдельные вопросы, связанные с реализацией права на судебную защиту сторонами индивидуального трудового спора. Исследуются обстоятельства, которые влияют на реализацию сторонами индивидуального трудового спора этого права.

Ключевые слова: право на судебную защиту, индивидуальные трудовые споры, трудовое право.

Daraganova N.V. Issues of realization of the right for judicial defence by the parties of individual labour disputes

The article analyses the specific issues related to the realization of the right for judicial defence by the parties of individual labour disputes. The factors that influence realization of the right for judicial defence by the parties of individual labour disputes are investigated.

Key words: the right for judicial defence, individual labour disputes, labour law.

Стаття надійшла до редакції 06.02.2012.

**ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА
АДМІНІСТРАТИВНИХ СТЯГНЕНЬ ЗА ЖОРСТОКЕ
ПОВОДЖЕННЯ З ТВАРИНАМИ**
(за законодавством України та окремих країн СНД)

Н.С. Бондаренко

*здобувач Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ*

Постановка проблеми. Проблема моральності є кризовою в сучасному суспільстві темою. Зниження духовних цінностей у підростаючого покоління, як наслідок прогресуючого техногенного суспільства та «обрання» людьми матеріального шляху життя, призводить до все більшої духовної асфіксії. Ситуація, що склалася не обмежується певною територією на планеті або тими чи іншими питаннями, котрі виникають у відповідній галузі життєдіяльності людини. Запитання рівня моральності є інтернаціональним, та потребує об'єднання при вирішенні глобальної, векторної проблеми – зниження рівня духовності. Україна зрозуміло, не є виключенням.

Згідно з результатами опитування Інституту Горшеніна на тему «Мораль і життєві цінності українського суспільства», проведеного з 11 по 13 грудня 2009 р. то можемо зробити висновок про те, що проблеми, які найбільше українців турбують – це: грубість у стосунках з людьми (58,7%), нешанобливе ставлення до старших (42,7%), байдужість до чужих бід (35,7%). Приблизно кожного п'ятого українця турбує аморальність на телебаченні (22,4%) й зростання кількості розлучень (21,8%) [1].

Жорстоке поведіння з тваринами є ознакою падіння громадської моральності суспільства, визначає схильність людей до агресивних вчинків, і таким чином веде у майбутньому до злочинної поведінки проти життя та здоров'я вже не тварин, а людей. Головною проблемою розповсюдження жорстокого поведіння з тваринами є некараність таких дій через не усвідомлення правоохоронними структурами загрози, що стає для громадської моральності. Соціологічне опитування, проведене автором даної статті, показало, що 34% респондентів зазначили, що посилення кримінальної та адміністративної відповідальності за жорстоке поведіння з тваринами дозволить вплинути на ефективність дії адміністративно-правових санкцій та кримінальних покарань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У межах проблеми правових засобів захисту громадської моралі виділяються дослідження І. М. Даньшина, С.В. Баршева, Н.І. Кузнецової, С.Ф. Денисова, І.М. Кулик, В.О. Морозової та інших, окремі аспекти, пов'язані з аналізом проблем адміністративної відповідальності за проступки проти громадської моралі висвітлені в роботах В.І. Лебе-

денко та В.О. Джужі. Проте комплексного дослідження проблем адміністративної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами за законодавством України та окремих країн СНД – не проводилось.

Метою цієї статті є проведення порівняльно-правової характеристики адміністративних стягнень за вчинення жорстокого поводження за законодавством України та окремих країн СНД для надання пропозицій щодо удосконалення норм, що встановлюють адміністративно-правову відповідальність в нашій країні.

Основні результати дослідження. Різновидом ретроспективної юридичної відповідальності є адміністративна відповідальність, під якою розуміють покладення на порушників загальнообов'язкових правил, що діють в управлінні та в інших сферах, адміністративних стягнень, які тягнуть для цих осіб обтяжливі наслідки майнового чи морального характеру [2, с. 184]. Подібне визначення наводить й Ю.П. Битяк [3, с. 162], який, крім того, зазначає, що адміністративній відповідальності притаманні всі ознаки юридичної відповідальності. Проте він зазначає, що адміністративна відповідальність є складовою адміністративного примусу та наділена всіма його ознаками. Водночас Т.О. Коломонець зазначає, що їх не можна ототожнювати, адже «адміністративна відповідальність та адміністративний примус – різні правові явища» [4, с. 121].

Важливою складовою адміністративної відповідальності є система адміністративних стягнень. Під адміністративним стягненням Н. В. Хорошак пропонує розуміти покарання, закріплене санкцією порушеної правової норми чи норми, яка забезпечує її захист та застосовується органами адміністративної юрисдикції до особи, що вчинила адміністративний проступок [5, с. 4]. Аналізуючи наведене визначення, зауважимо, що воно не охоплює заходів попередження, що є характерною особливістю адміністративного стягнення. Наприклад, В.В. Копейчиков під терміном «адміністративне стягнення» розуміє захід відповідальності, що застосовується з метою виховання особи, яка скоїла адміністративний проступок, а також попередження вчинення нових правопорушень як самим правопорушником, так й іншими особами [2, с. 163].

Загальна система адміністративних стягнень наведена в ст. 24 КУпАП України, де їх перелічено з урахуванням зростання суворості: попередження; штраф; оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; конфіскація: предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення; позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання); громадські роботи; виправні роботи; адміністративний арешт [6].

У цілому системи адміністративних стягнень за законодавством України та країн СНД дуже подібні. Однак головною відмінністю, про яку варто зазначити, є встановлення окремої системи стягнень для фізичних і юридичних осіб. Це, безумовно, є позитивним досвідом, який у сучасних умовах просто необхідно застосовувати. Так, до системи адміністративних стягнень, що застосовуються до фізичних осіб, у Молдові є попередження, штраф, позбавлення права займатися певним видом діяльності, позбавлення права займати певні посади, нарахування штрафних балів, позбавлення спеціального права, безоплатна праця на користь

суспільства, арешт (ч. 2 ст. 32 Кодексу адміністративних правопорушень Республіки Молдова) [7]. За законодавством Росії до системи адміністративних стягнень, що застосовуються до фізичних осіб належать такі: попередження; адміністративний штраф; оплатне вилучення знаряддя вчинення або предмету адміністративного правопорушення; конфіскація знаряддя вчинення або предмету адміністративного правопорушення; позбавлення спеціального права, наданого фізичній особі; адміністративний арешт; адміністративне видворення за межі Російської Федерації; дискваліфікація; адміністративне призупинення діяльності (ст. 3.2 Кодексу про адміністративні правопорушення Російської Федерації) [8].

За адміністративним законодавством України за вчинення жорстокого поводження передбачено застосування такої санкції, як «штрафу від дев'яти до двадцяти одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян» (ст. 89 КУпАП) [6]. Адміністративними стягненнями за жорстоке поводження з тваринами за законодавством інших держав СНД також є штрафні санкції, однак є можливість застосування альтернативної санкції.

Наприклад, ст. 157 Кодексу адміністративних правопорушень Республіки Молдови містить 10 частин, але санкції є в цілому подібними у вигляді «штрафу в розмірі від 10 до 20 умовних одиниць або призначення показання у вигляді безоплатної праці на користь суспільства строком від 40 до 60 годин» (ч. 2 ст. 157 Кодексу адміністративних правопорушень Республіки Молдови) [7].

Хоча чинний Кодекс адміністративних правопорушень Російської Федерації не передбачає відповідальності за жорстоке поводження з тваринами, натомість на рівні суб'єктів федерації діють окремі законодавчі акти, які визначають санкції за вчинення таких дій, якщо вони не підпадають під дію ст. 245 Кримінального кодексу Російської Федерації, зокрема, Законом Санкт-Петербургу «Про внесення змін до Закону Санкт-Петербургу «Про адміністративні правопорушення у Санкт-Петербурзі» встановлюється ст. 8-5 «Жорстоке поводження з тваринами» [9]. Так, за жорстоке поводження з тваринами (в тому числі утримання або транспортування тварини в умовах, які призвели до втрати його здоров'я, а також таких, що не відповідає його біологічним особливостям; припинення володільцем тварини його утримання; проведення з твариною експерименту знеболення ...), що призвело до їх загибелі або каліцтва, ... тягне застосування адміністративного штрафу для громадян у розмірі від однієї тисячі до п'яти тисяч рублів; для посадових осіб – від 5 тис. до 10 т. руб.; для юридичних осіб – від 10 тис. до 15 тис. руб.» [9].

Окремо виділяється адміністративна відповідальність за законодавством Республіки Білорусь за жорстоке поводження з тваринами. Так, за вчинення правопорушення, передбаченого ст. 15.45 Кодексу Республіки Білорусь про адміністративні правопорушення, застосовується адміністративна відповідальність у вигляді штрафу у розмірі від 10 до 30 базових величин або адміністративний арешт [10].

Адміністративним законодавством Казахстану прямо не передбачена відповідальність за жорстоке поводження з тваринами, однак вчинення дій, передбачених положеннями ч. 2 ст. 298 Кодексу про адміністративні правопорушення Республіки Казахстан, яка має назву «Незаконне полювання, використання тваринного світу» [11] тягне накладення адміністративного стягнення у вигляді штрафу на

фізичних осіб у розмірі від 7 до 15 «місячних розрахункових показників» з конфіскацією знарядь лову тварин, транспортних засобів та інших предметів, ... або без такої.

Показовим є факт, що лише за положеннями Кодексу про адміністративні правопорушення Республіки Білорусь передбачено настання адміністративної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами для фізичних осіб віком від 14 років (ч. 2 ст. 4.3) [10].

Необхідно окремо розглянути розмір штрафів за вчинення жорстокого поводження з тваринами. Так, за законодавством Республіки Молдови максимальний розмір штрафу за ч. 9 ст. 157 за «порушення строків надання до органів поліції інформації про наявність собак, що відносяться до категорії небезпечних» складає для фізичних осіб до 50 умовних одиниць, і для посадових осіб – до 100 умовних одиниць [7], при цьому 1 умовна одиниця дорівнює 20 леям, що за офіційним курсом Національного банку України складає на 20 січня 2012 р. дорівнює 13 грн. [12], тобто розмір максимального штрафу для фізичних осіб дане правопорушення складає 650 грн., а для посадових осіб – 1300 грн. Розмір штрафних санкцій за законодавством Республіки Казахстан за порушення правил поводження складає від 7 до 15 місячних розрахункових показників (згідно зі ст. 9 Закону Республіки Казахстан «Про республіканський бюджет на 2012 – 2014 роки» місячний розрахунковий показник для обрахування штрафних санкцій складає 1 618 тенге) [13], що у за офіційним курсом Національного банку України дорівнює близько 80 грн. [12]. І відповідно розмір відповідальності за порушення правил поводження з тваринами від 560 грн. до 1200 грн.

Це у декілька разів більше ніж за санкцією ст. 89 КУпАП – «від дев'яти до двадцяти одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян», тобто від 153 грн. до 357 грн. Отже, необхідно переглянути розмір штрафних санкцій за жорстоке поводження з тваринами за адміністративним законодавством.

Висновки. Таким чином, законодавче регулювання адміністративної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами на території країн СНД, як правило, передбачає застосування штрафних санкцій. Враховуючи, що головною метою адміністративно-правових стягнень є виховання порушника, тобто формування у нього законслухняної поведінки [14], і при цьому головний виховний вплив спричиняється на порушника при виконанні окремих стягнень, є необхідним, на наш погляд, переглянути розуміння змісту адміністративних санкцій, що застосовуються за жорстоке поводження з тваринами.

Насамперед варто зазначити, що за адміністративним законодавством країн СНД для досягнення виховного впливу передбачена альтернативна санкція за жорстоке поводження з тваринами – як правило, у вигляді виправних («безоплатних») робіт («праці») на користь суспільства. Адже, саме під час фізичного навантаження виявляється можливість усвідомити ступінь своєї вини, при чому відчуття покарання зберігається довше, ніж, скажімо від сплати штрафу, тим більше, мінімального.

Крім того, загальною проблемою адміністративної відповідальності залишається можливість її диференціації за суб'єктами правопорушень – фізичні особи, посадові (службові) особи та юридичні особи. Так, дійсно, необхідно диференціювати санкціонування адміністративної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами залежно суб'єкта правопорушення, як це втілено у законодавстві Росії, Молдови, Казахстану та інших країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Маринович М.* Криза моральності / М. Маринович / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volfoto.inf.ua/pagesi/istomist/statti/2011rik/dm110106/t110108/kryza/kryza.htm>
2. Правознавство : Навч. посіб. / [В.В. Копейчиков, В.І. Бобир, С.Е. Демський, А.М. Колодій та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 704 с.
3. Адміністративне право України : Підручник для юрид. вузів і фак. / [Ю.П. Битяк, В.В. Богуцький, В.М. Гарашук та ін. ; за ред. Ю.П. Битяка]. – Х. : Право, 2000. – 520 с.
4. *Коломоєць Т.О.* Адміністративний примус у публічному праві України : дис... док. юрид. наук : 12.00.07 / Т. О. Коломоєць. – Запоріжжя, 2005. – 455 с.
5. *Хорощак Н.В.* Адміністративні стягнення та їх застосування : дис...канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 – Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / Н.В. Хорощак. – К., 2003. – 16 с.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua>
7. Кодекс Республіки Молдова об правонарушеннях от 24 октября 2008 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?Rgn=25958
8. Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях от 30 декабря 2001 г. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://duma.consultant.ru/page.aspx?704699>
9. О внесении изменений в Закон Санкт-Петербурга «Об административных правонарушениях в Санкт-Петербурге» и в отдельные Законы Санкт-Петербурга от 9 ноября 2011 г. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consultant.ru/online/base/?req=doc;base=SPB;n=117704>
10. Кодекс об административных правонарушениях Республики Беларусь от 21 апреля 2003 г. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=hk0300194&p2={NRPA}>
11. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 30 января 2001 г. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=00524&uro=08046>
12. Офіційний курс гривні щодо іноземних валют / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/control/uk/curmetal/detail/currency?period=daily>
13. О республиканском бюджете на 2012 – 2014 года: Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2011 года / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.egov.kz/wps/portal/Content?contentPath=/library2/trud/tryd/mrp%202010&lang=ru>
14. *Удод М.В., Рябчиць Ю.Г.* Правове регулювання адміністративних стягнень / М. В. Удод, Ю. Г. Рябчиць // Вісник Донецького національного університету. – Серія В: Економіка та право. – 2010. – Вип. 1. – С. 343.

Бондаренко Н.С. Порівняльно-правова характеристика адміністративних стягнень за жорстоке поводження з тваринами (за законодавством України та окремих країн СНД)

У статті проаналізовані проблеми притягнення до адміністративної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами за законодавством України та окремих країн СНД. Автором робляться висновки про необхідність удосконалення чинного адміністративно-деліктного законодавства та визначаються шляхи удосконалення положень Кодексу України про адміністративні правопорушення про притягнення до відповідальності за жорстоке поводження з тваринами.

Ключові слова: жорстоке поводження з тваринами, адміністративна відповідальність, адміністративні стягнення.

Бондаренко Н.С. Сравнительно-правовая характеристика административных взысканий за жестокое обращение с животными (по законодательству Украины и отдельных стран СНГ)

В статье анализируются проблемы привлечения к административной ответственности за жестокое обращение с животными по законодательству Украины и отдельных стран СНГ. Автором делаются выводы о необходимости усовершенствования действующего административно-деликтного законодательства и определяются пути усовершенствования действующего Кодекса Украины об административных правонарушениях о привлечении к ответственности за жестокое обращение с животными.

Ключевые слова: жестокое обращение с животными, административная ответственность, административные взыскания.

Bondarenko N.S. Legal comparative characteristics of administrative penalties for animal cruelty (under the legislation of Ukraine and some of the CIS countries)

The article analyses the issues of administrative liability for animal cruelty under the legislation of Ukraine and some of the CIS countries (Commonwealth of the Independent States). The author provides a conclusion about the need for improvement of the current administrative and tort legislation, key directions to up-grade the provisions of the Administrative Code of Ukraine with regard to liability for animal cruelty are identified.

Key words: animal cruelty, administrative liability, administrative penalties.

Стаття надійшла до редакції 31.01.2012.

ФОРМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ДАІ ЩОДО КОНТРОЛЮ ЗА ПРАВОМІРНІСТЮ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ

В.В. Гаркуша

*ад'юнкт кафедри адміністративного права
та адміністративної діяльності
органів внутрішніх справ
(Дніпропетровський державний
університету внутрішніх справ)*

Постановка проблеми. Контроль у сфері безпеки дорожнього руху, спрямований на виявлення та припинення порушень правил, норм та стандартів у сфері безпеки дорожнього руху, притягнення винних до відповідальності, а також попередження вчинення зазначених правопорушень. Слід зазначити, що від вибору форм здійснення контролю працівниками ДАІ залежить якість виконання останніми основного завдання ДАІ – забезпечення безпеки дорожнього руху. В цьому контексті важливого значення набуває з'ясування сутності цього правового явища, ззагалі, та в площині виконання своїх обов'язків працівниками ДАІ, зокрема.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням форм державного управління займалися: В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, В.А. Озолін, Ю.П. Битяк, Ю.М. Козлов, І.П. Голосніченко, Н.І. Глазунова, В.П. Тугаринов, Р.А. Калюжний, Д.А. Керімов, Д.В. Приймаченко, С.В. Ківалов, С.Г. Стеценко та інші. Окремі питання адміністративної діяльності ДАІ розглядали такі науковці, як: Т.О. Гуржій, В.Й. Развадовський, В.В. Доненко, М.Ю. Веселов, А.В. Гаркуша, С.М. Гусаров, Г.В. Галімішина, Д.С. Денисюк, М.М. Долгополова, В.В. Єгупенко, В.В. Ємельяненко, М.А. Микитюк, А.М. Подоляка, А.Є. Рубан, О.Ю. Салманова, М.М. Стоцька та ін.

Разом з тим, форми адміністративно-правової діяльності працівників ДАІ щодо контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів досліджувалися лише фрагментарно. Тому необхідність більш глибокого дослідження зазначеної теми зумовлюють її актуальність.

Метою статті є з'ясування сутності форм адміністративно-правової діяльності ДАІ щодо контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів.

Основні результати дослідження. Для з'ясування сутності багатозначного поняття «форма» потрібно звернутися до юридичної та довідкової літератури. З етимологічної точки зору форма (від лат. forma) розуміється як зовнішнє відображення змісту або будь-чого іншого [1, с. 1287]. Досить часто вказують, що форма пов'язана зі змістом як внутрішньо, так і зовнішньо: форма – це спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація і зовнішній вираз [2, с. 1328].

Перш ніж перейти до форм адміністративно-правової діяльності ДАІ, слід надати визначення та з'ясувати сутність форм державного управління та адміністративно-правової діяльності ОВС, адже перша категорія співвідноситься з останніми двома як частина та ціле.

Форми державного управління – це зовнішні прояви конкретних дій органів виконавчої влади чи їхніх посадових осіб, в яких реалізується компетенція цих органів (осіб) [3, с. 169].

Під поняттям «форми адміністративної діяльності ОВС» прийнято розуміти однорідні за своїм характером і правовою природою групи адміністративних дій, що мають зовнішнє вираження, за допомогою яких забезпечується охорона прав громадян, громадський порядок, громадська безпека та здійснюється боротьба з правопорушеннями [4, с. 276].

Таким чином, можна запропонувати таке визначення форми адміністративно-правової діяльності працівників ДАІ щодо контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів – це зовнішнє вираження розстановки сил та засобів ДАІ, при якому здійснюється адміністративно-владна діяльність працівників ДАІ, з метою перевірки дотримання водіями транспортних засобів правил, норм та стандартів в сфері безпеки дорожнього руху та притягнення винних до відповідальності.

На сьогодні у науці адміністративного права існують різні підходи до класифікації форм державного управління. Найбільш розповсюдженою є диференціація форм на правові (юридичні) та не правові (організаційні, фактичні).

В діяльності ДАІ при здійсненні контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів домінує правова форма, адже вона, майже завжди, породжує юридичні наслідки. Ці наслідки проявляються у вигляді виникнення, зміни або припиненні правовідносин між суб'єктом – ДАІ та об'єктом – учасниками дорожнього руху. Дані відносини виникають або під час виявлення працівниками ДАІ порушень правил, норм та стандартів у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху учасниками дорожнього руху або під час здійснення працівниками ДАІ адміністративно-попереджувальних заходів, таких як зупинка транспортних засобів, перевірка документів у водіїв, звірка номерів вузлів та агрегатів транспортних засобів, перевірка водіїв та їх транспортних засобів за наявними базами даних. Ці дії працівників ДАІ можна назвати виконавчо-розпорядчими, що здійснюються на підставі і з метою виконання закону.

До складових правової форми діяльності працівників ДАІ при здійсненні контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів слід віднести видання актів управління, здійснення інших юридично значущих дій.

Актами управління є адміністративні матеріали, які складаються відносно правопорушників. Працівники ДАІ складають протокол про адміністративне правопорушення та в більшості випадків виносять постанови про притягнення до адміністративної відповідальності відповідно до ст. 222 КУпАП. До актів управління ДАІ також відносяться приписи про усунення виявлених порушень, але вони складаються відносно посадових осіб, тому не застосовуються при здійсненні контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів. Так само не застосовується така правова форма діяльності ОВС, як укладання адміністративних договорів. До інших юридично-значущих дій працівників ДАІ при здійсненні контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів слід віднести проведення роз'яснювальної роботи щодо норм адміністративно-правових актів, адміністративно-попереджувальні заходи, такі як: зупинка транспортних засобів, перевірка документів у водіїв, звірка номерів вузлів та агрегатів транспортних

засобів, перевірка водіїв та їх транспортних засобів за наявними базами даних, а також заходів забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення, хоча кінцевим результатом більшості з них буде складання відповідних адміністративних матеріалів.

До не правових форм діяльності працівників ДАІ щодо контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів слід віднести підготовку, інструктаж та розвід нарядів ДПС перед заступанням на службу з забезпечення безпеки дорожнього руху, а також внутрішній контроль за несенням служби нарядами ДПС. Така діяльність не пов'язана з реалізацією розпорядчих повноважень і не призводить до встановлення правових норм. Її можна віднести до організаційно-технічних дій органів внутрішніх справ.

Відповідно до наказу МВС України від 27.03.2009 № 111 «Про затвердження Інструкції з питань діяльності підрозділів дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції МВС» основними формами несення служби є:

- патрулювання на транспортних засобах;
- піше патрулювання;
- несення служби на постах, у тому числі стаціонарних;
- здійснення регульовально-розпорядчих дій;
- супроводження транспортних засобів та ескортування посадових осіб, відносно яких здійснюється державна охорона;
- супроводження транспортних засобів або їх колон (5 і більше одиниць), організованих груп дітей, небезпечних, великовагових або великогабаритних вантажів [5].

Патрулювання на транспортних засобах є найбільш ефективною та розповсюдженою формою несення дорожньо-патрульної служби. При цьому використовується авто та мототранспорт. Ця форма є багатofункціональною, оскільки дозволяє працівнику ДПС контролювати великі за протяжністю вулиці та дороги, забезпечувати високу мобільність та швидкість пересування нарядів, використовувати засоби зв'язку, контрольно-діагностичну апаратуру та спеціальну техніку, комплекти дорожньо-сигнальних знаків та обладнання для ліквідації наслідків ДТП. Автопатруль має можливість попереджувати та припиняти неправомірні дії учасників дорожнього руху та інших осіб, негайно розпочинати переслідування та пошук правопорушників, здійснювати їх транспортування до ОВС, швидко надавати необхідну допомогу пішим нарядам. На патрульних автомобілях нанесене спеціальне пофарбування, пробліскові маячки, що здійснюють стримуючий вплив на учасників дорожнього руху, які є потенційними правопорушниками.

Розглянемо основні тактичні способи, що застосовуються під час несення служби на транспортних засобах:

- рух у потоці транспортних засобів з увімкненими спеціальними світловими сигнальними пристроями синього кольору (для профілактики та попередження порушень ПДР);
- дислокація патрульного автомобіля в небезпечних за аварійністю місцях (для усунення небезпеки та з метою припинення порушень ПДР водіями і пішоходами);
- дислокація патрульного автомобіля в місцях його найкращої видимості для всіх учасників дорожнього руху з одночасним пішим переміщенням працівника до найбільш напружених ділянок руху.

Рух у потоці транспортних засобів застосовується для попередження виявлення та припинення таких правопорушень як: порушення правил обгону, маневрування, положення транспортних засобів на проїзній частині. Патрулювання здійснюється екіпажем у складі двох працівників ДПС, один із яких веде постійний контроль за дорожнім рухом та подає учасникам дорожнього руху сигнали про зупинку транспортним засобам, що порушують Правила дорожнього руху, а другий здійснює керування автомобілем, оскільки виконання необхідних при цьому маневрів потребує особливої уваги.

Зупинка патрульного автомобіля в небезпечних за аварійністю місцях застосовується з метою активного впливу на процес дорожнього руху, виявлення, припинення та фіксування правопорушень насамперед тих, що призводять до створення аварійної обстановки та ДТП. До таких правопорушень відносяться: перевищення встановленої швидкості руху, невиконання вимог дорожніх знаків, дорожньої розмітки, сигналів світлофора, перехід вулиць у невстановленому місці та інші правопорушення, а також ліквідація заторів та інших перешкод.

Головною метою зупинки патрульного автомобіля в місцях його найкращої видимості для всіх учасників дорожнього руху є попередження вчинення правопорушень тих учасників дорожнього руху, які свідомо порушують Правила дорожнього руху. Видимість працівників ДПС на узбіччі дороги здійснює стримуючий вплив на таких учасників дорожнього руху і вони утримуються від порушень Правил дорожнього руху.

Недоліком такого тактичного способу є низький рівень виявлення порушень Правил дорожнього руху України, але ж головна мета працівника міліції – попередження правопорушень, що оправдує даний спосіб.

Піше патрулювання застосовуються при здійсненні контролю за рухом на великих за протяжністю, напружених за інтенсивністю та аварійно небезпечних ділянках дороги. Це найпростіша форма несення ДПС. Вона економічна, оперативна, не зв'язує особовий склад необхідністю забезпечення технічної готовності та збереження патрульних транспортних засобів та складної спеціальної техніки. Піший патрульний може повністю зосередити свою увагу, направлену за контролем дорожнього руху, детально вивчити особливості території, яку обслуговує піший наряд, легко вступати в безпосередні контакти з учасниками дорожнього руху та населенням, при необхідності контролювати дії правопорушників шляхом розміщення в точках, які є найбільш сприятливими для виконання таких функцій. Перевагою цієї форми несення служби порівняно з патрулюванням на транспортних засобах є те, що працівник ДПС може повністю зосередити свою увагу на спостереження за учасниками дорожнього руху, не відволікаючись на безпечне керування своїм транспортним засобом. Як показує практика, саме до інспектора ДПС ДАІ, який несе службу шляхом пішого патрулювання найбільше звертаються за допомогою громадяни, а також передають інформацію про ДТП, правопорушення та злочини, а також недоліки в організації дорожнього руху. Враховуючи переваги пішого патрулювання в деяких містах ФРН, США, Франції, Австралії неодноразово вживались заходи щодо збільшення піших нарядів поліції за рахунок зменшення моторизованих патрулів [6, с. 40].

Піше патрулювання доцільно використовувати при здійсненні контролю за дорожнім рухом в містах та інших населених пунктах на вулицях з інтенсивними транспортними та пішими потоками.

В той же час, піше патрулювання має свої недоліки, пов'язані з інтенсивним впливом на фізичний стан працівників ДПС через тривале знаходження в статичному положенні на вулицях та дорогах, переохолодження чи перегріву тіла, а також впливу відпрацьованих газів. Через це піші патрулі повинні бути забезпеченні відповідним обмундируванням, своєчасно інформуватись про умови несення служби і про найбільш сприятливу форму одягу.

Чинна Інструкція з діяльності ДПС до форм несення служби відносить розпорядчо-регулювальні дії працівників ДПС, але одночасно зазначену діяльність цією ж інструкцією віднесено і до методів несення служби. В даному випадку автор не погоджується з законодавцем, адже форма несення це зовнішнє вираження розстановки сил та засобів ДПС. На нашу думку, розпорядчо-регулювальні дії слід віднести до методів несення ДПС, адже вони показують в який саме спосіб здійснюється вплив на поведінку учасників дорожнього руху.

Останні дві форми несення ДПС, а саме: супроводження та ескортування транспортних засобів організуються при проведенні різного роду масових заходів, для забезпечення безпеки дорожнього руху автомобілів, автобусів, що перевозять дітей, делегації, для забезпечення безпечного та безперебійного проїзду спеціальних автомобілів. При цьому здійснюється звільнення полос руху на автомобільних дорогах від інших транспортних засобів, шляхом використання патрульних автомобілів ДПС зі включеними спеціальними та пробісковими сигналами. Ескортування – це передбачене дипломатичним протоколом супроводження автомобілів спеціального призначення мотоциклетним ескортом для охорони та вираження особливої поваги зарубіжним делегаціям, державним та політичним діячам.

Слід зазначити, що наказом МВС України від 08.04.2011 № 131 було внесено зміни до Інструкції з питань діяльності підрозділів дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції МВС, відповідно до яких працівникам ДПС ДАІ забороняється здійснювати прихований контроль за безпекою дорожнього руху.

Як свідчать результати соціологічного опитування, використання такої форми діяльності, як прихований контроль, працівники ДАІ вважають ефективним способом забезпечення безпеки дорожнього руху – 76,1 % (242) респондентів. Громадяни з цього приводу мають дещо іншу думку. Так, 65 % (237) опитаних громадян негативно ставляться до прихованого контролю з боку працівників ДАІ і лише 11,9 % (43) громадянина – позитивно. Ще 22,65 % (82) громадянина відповіли, що їм байдуже.

Законодавчі нововведення зобов'язують працівників ДАІ нести службу на службовому транспорті з увімкненими спеціальними світловими сигнальними пристроями синього кольору для профілактики та попередження порушень Правил дорожнього руху України. Однією з причин відміни прихованого контролю було зловживання ним працівниками ДАІ, а також те, що він завжди піддавався громадській критиці. На нашу думку, ці недоліки можна було б ліквідувати шляхом запровадження більш жорстокого внутрішнього контролю за діяльністю працівників ДПС, чітким інструктажем перед заступанням на службу стосовно вибору форм та методів несення служби на конкретному маршруті патрулювання, а також поєднанням контролю з роз'яснювальною роботою серед водіїв транспортних засобів та інших учасників дорожнього руху.

Як показують дослідження, сама наявність прихованого виду контролю неабияк впливає на правосвідомість учасників дорожнього руху. Так, із 310 опитаних респондентів 43% відповіли, що порушили б Правила дорожнього руху, якщо б були впевнені в відсутності будь-якої загрози собі та оточуючим, а також в тому, що їх не буде притягнуто до відповідальності. Ще 36% відповіли, що не порушували б Правил, бо ніколи не можна бути впевненим на 100% в безпеці руху на дорозі, та і «ДАІшники часто ховаються в кущах». Тобто, якщо ці 43% будуть впевнені в відсутності прихованого нагляду, та патрульного автомобіля з включеними проблісковими маячками, який важко не помітити, тому що він розташовується в найбільш видимому для учасників дорожнього руху місці, як це передбачає відкритий контроль, вони порушать Правила дорожнього руху. Як свідчить статистика 99% (1% суїцид) ДТП з потерпілими трапляються через порушення Правил дорожнього руху України з непрямым умислом.

Отже, автор вважає, що прихований контроль є важливим видом контролю не тільки через можливість виявлення порушень Правил дорожнього руху, а насамперед через важливий вплив на свідомість учасників дорожнього руху та забезпечення безпеки дорожнього руху. Таким чином, враховуючи ці позитивні сторони прихованого контролю, його потрібно поновити та внести відповідні зміни до чинного законодавства.

Висновки. Підводячи підсумок, потрібно зазначити, що нами з'ясовано зміст та специфіку форм адміністративно-правової діяльності працівників ДАІ щодо контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів. Встановлено, що застосування тої чи іншої форми повинно обумовлюватись дорожньою обстановкою та іншими обставинами, що впливають на дорожній рух. Правильний вибір форми адміністративно-правової діяльності ДАІ при здійсненні контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів діяльності дозволить найбільш ефективно впливати на учасників дорожнього руху з метою забезпечення безпеки дорожнього руху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Большой энциклопедический словарь / Под ред. А. М. Прохорова. – изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Большая Российская энцикл.; СПб. : Норинт, 2001. – 1456 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. *Стеценко С. Г.* Адміністративне право України: Навчальний посібник. – Вид. 2-е, перероб. та доп. – К. : Атіка, 2009. – 640 с.
4. Адміністративна (поліцейська) діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина: Підручник // За ред. Є.М. Моїсєєва, Ю.І. Римаренка, В.І. Олефіра. – К. : КНТ, 2008. – 216 с.
5. Про затвердження Інструкції з питань діяльності підрозділів дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції МВС України: наказ МВС України від 27.03.2009 № 111.
6. *Дмитриев С.Н.* Дорожно-патрульная служба: Пособие для сотрудников ГИБДД. – М., 2000. – 656 с.

Гаркуша В.В. **Форми адміністративно-правової діяльності працівників ДАІ щодо контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів**

У статті розглядається сутність та види форм здійснення працівниками контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів, їх позитивні та негативні сторони, а також вибір найбільш раціональної форми в залежності від конкретної ситуації.

Ключові слова: діяльність працівників ДАІ, контроль, форми, тактичні способи несення служби, правомірність експлуатації транспортних засобів.

Гаркуша В.В. Формы административно-правовой деятельности сотрудников ГАИ при осуществлении контроля правомерности эксплуатации транспортных средств

В статье рассматривается сущность и виды форм осуществления сотрудниками ГАИ контроля правомерности эксплуатации транспортных средств, их позитивные и негативные стороны, а также выбор наиболее рациональной формы в зависимости от конкретной ситуации.

Ключевые слова: деятельность сотрудников ГАИ, контроль, формы, тактические способы несения службы, правомерность эксплуатации транспортных средств.

Garkusha V. V. Forms of administrative and legal activity of the State Motor Vehicle Inspectorate officers to control the legitimacy of vehicle operation.

This article considers the content and the forms of the government control over the legitimacy of vehicle operation, its positive and negative features, as well as the choice of the most efficient forms subject to a discrete situation.

Key words: State Motor Vehicle Inspectorate officers activity, control, forms and tactical methods of service, legitimacy of vehicle operation.

Стаття надійшла до редакції 23.01. 2012.

АНАЛІЗ ВІДПОВІДНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУЧАСНОМУ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН У ЛІСОКОРИСТУВАННІ

Т.А. Рябець

*здобувач Національного університету
біоресурсів та природокористування*

Постановка проблеми. Безперервний розвиток суспільних відносин у сфері виробництва викликає необхідність наукового дослідження та законодавчого закріплення цих процесів, для створення в подальшому умов до прискореного розвитку господарства країни на більш високому рівні. Головне в цьому процесі своєчасно реагувати на зміни. Сучасний стан лісової галузі не задовольняє потреби суспільства. Держава значну частину лісосировини вимушена завозити із-за кордону, витрачаючи тверду валюту, яка конче необхідна для розрахунків з імпортерами за енергоносії за економічно необґрунтованими цінами.

Зростання значення лісового сектору в економіці України і підвищення його конкурентоздатності в значній мірі залежить від стану нормативно-правового забезпечення державного управління.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемні питання права в лісовій галузі знайшли своє місце в працях таких вчених, як: С.М. Шершуна, Н.В. Марфіної, О.І. Логвіненко. Зазначені науковці розглядають право використання лісових ресурсів у історичному, екологічному та інших спрямуваннях, при цьому адміністративно-правове регулювання лісокористування залишилося фактично поза їх увагою.

Мета статті. Проаналізувати відповідність адміністративно-правового регулювання сучасному стану суспільних відносин у галузі лісокористування і надати пропозиції щодо законодавчого усунення наявних суперечностей.

Основні результати дослідження. Напрацьована за останні роки нормативно-правова база сприяла підвищенню ефективності державного регулювання та управління в питаннях охорони, належного захисту, раціонального використання та відтворення лісів.

Лісова галузь поступово збільшує економічну значимість в народногосподарському комплексі України. Держлісагенство набуває досвіду роботи у ринкових умовах у результаті чого є не тільки самоокупною галуззю, але стало наповнювачем державної скарбниці. За даними центрального органу виконавчої влади з питань лісового господарства галузь поповнює бюджет на 1 млрд. 200 млн. грн., тоді як отримує з нього на розвиток у 2 рази менше [1]. За перше півріччя 2011 р. лісогосподарські підприємства Держлісагенства реалізували продукції на загальну суму 2,5 млрд. грн., що на 800 млн. грн., або 41% більше, ніж за відповідний період попереднього року [2, с. 1].

Залишилася у минулому хибна практика прямих закупівель деревини, яка починаючи з 2005 р. на правах експерименту була змінена на аукціонний продаж. А з 2007 р. згідно з нормативно-правовим актом Держкомлісгоспу весь круглий ліс заготовлений усіма постійними користувачами в порядку головного користування і рубок догляду за виключенням дров'яної деревини і деревини, необхідної для власних потреб, підлягає продажу через аукціони на біржі.

Після економічної кризи в Україні починаючи з 1-го кварталу 2010 р. поновлено проведення аукціонів з продажу необробленої деревини для потреб внутрішнього ринку. Реалізація деревини на аукціонах дозволяє визначити реальну потребу в деревині, а також її економічно обґрунтовану вартість. Запровадження зазначеного заходу забезпечує відносну прозорість продажу і доступність деревинного ресурсу для всіх споживачів, а також надало можливість покращити соціальне забезпечення працівників галузі. За 6 місяців 2011 р. середньомісячна заробітна плата одного працівника склала 2455 грн. і зросла порівняно з відповідним періодом 2010 р. на 623 грн., або 34% [2, с. 1].

Незважаючи на обґрунтоване занепокоєння міжнародного співтовариства і вжиття певних профілактичних заходів щорічно із землі зникає 8,5 млн. га лісу. Нехтування законодавством або його недосконалість, у процесі життєдіяльності на планеті супроводжується забрудненням навколишнього середовища відходами, викидами, стічними водами всіх видів промислового виробництва і сільськогосподарства, що поставило людство на грань екологічної катастрофи.

Саме тому, з метою привернути увагу держав, громадськості планети до проблем сталого управління і збереження лісів, Організація Об'єднаних Націй 2011 рік оголосила Міжнародним роком лісу.

У 2011 р. Україна проводила активну роботу, спрямовану на поглиблення міжнародного співробітництва. Протягом останніх десятиліть постійно збільшувався вплив людини на Карпатські ліси. З цією метою у травні 2003 р. між Польщею, Румунією, Сербією, Словаччиною, Угорщиною, Україною, Чехією і Чорногорією була підписана Рамкова конвенція (Карпатська конвенція) про охорону та сталий розвиток Карпат.

Цей міжнародний документ служить основою для внутрішнього національного та транскордонного співробітництва, платформою для розробки та реалізації спільних політик, стратегій, програм і проектів зі сталого екологічного збалансованого розвитку [3].

В кінці травня 2011 р. у м. Братислава пройшла Третя Конференція Сторін Карпатської конвенції в ході якої Держлісагенством України підписано Протокол про стале управління лісами в рамках Карпатської конвенції.

Для України Протокол є першою юридично обов'язковою міжнародною угодою щодо лісів.

Символічно, що у Міжнародний рік лісів було підписано Рішення VI Міністерської конференції по захисту лісів Європи. Відповідно до рішення конференції розпочато переговорний процес по розробці юридично-обов'язкової угоди по лісах Європи, яка повинна бути розроблена у дворічний термін і буде мати на меті покращити систему охорони лісових масивів не тільки України, а й Європи [2, с. 1].

Черговим доробком до нормативно-правового забезпечення лісокористування став Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за забруднення лісів» від 16 червня 2011 р. Згідно із законодавчим актом пошкодження лісу стічними водами, хімічними речовинами, нафтою і нафтопродуктами, промисловими і комунально-побутовими викидами, відходами, що спричиняє його усихання чи захворювання, тягне за собою накладання штрафу на громадян від десяти до трид-

п'яти неоподаткованих мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – від тридцяти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Окрім того, Законом передбачено, що засмічення лісів відходами тягне за собою накладання штрафу на громадян від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [4].

З метою ефективного застосування законодавчого акту на практиці необхідно удосконалити механізм виявлення правопорушення та стягнення накладених штрафів. Разом з тим треба усвідомлювати, що на кожному лісовому ділянці не можна поставити природоохоронного інспектора, охоронця Держлісагенства і тільки одними штрафами проблему засмічення лісів не вирішити. Потрібен нормативно-правовий акт, який би регламентував проведення органами влади соціальної діяльності із залученням широкого кола громадськості для формування екологічної свідомості населення.

Виховання людини треба починати з дошкільних навчальних закладів, шкіл і продовжувати у вищих навчальних закладах.

Не обмежуючись тільки вищевикладеним слід зазначити, що за останні роки лісова галузь набула більш високої ваги в економіці України, але разом з тим ще залишилась ціла низка невирішених проблем, а саме головними з них є: багатовідомча система управління лісами; шкідливе поєднання лісгосподарськими підприємствами функцій з ведення лісового господарства та переробки деревини; недосконалість фінансово-економічного механізму, який пов'язаний з неврахуванням специфічності господарської діяльності галузі; значні обсяги самовільних та незаконних рубок та ін.

Усунення викладених та інших проблем у значній мірі залежить від сурового дотримання чинного законодавства, напрацювання нової та удосконалення існуючої нормативно-правової бази як головного чинника адміністративного регулювання і управління лісокористування.

Лісові ресурси – це відновлені ресурси, але вони не безмежні і відіграють надзвичайну роль у суспільстві. Відповідно до ст. 1 Лісового кодексу України, ліси України є національним багатством і за своїм призначенням та місцем розташування виконують переважно водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, рекреаційні, естетичні, виховні та інші функції та є джерелом для задоволення потреб суспільства в лісових ресурсах.

Зважаючи на те, що 60 % сьгоднішніх лісів є штучно створеними, вони на відміну від лісів, які створила сама природа, потребують особливої уваги і нових науково-обґрунтованих методів управління організацією та веденням лісового господарства.

Значна частина проблем лісового господарства не вирішується через нехтування органами державного управління прийнятих ними нормативно-правових актів.

Кабінет Міністрів України розпорядженням від 25 листопада 2009 р. № 1465-р «Про вдосконалення порядку управління лісовим господарством» прийняв пропозицію Міністерства економіки та Державного комітету лісового господарства щодо передачі з 01 січня 2010 р. державних лісгосподарських підприємств, що належать до сфери управління Міністерства аграрної політики та Міністерства

оборони (окрім тих, що безпосередньо використовуються для потреб оборони) до сфери управління Державного комітету лісового господарства. Міністерство аграрної політики та Міністерство оборони повинно було у місячний строк (тобто до 25 грудня 2009 р.) забезпечити передачу державних лісгосподарських підприємств, які належать до сфери їх управління до сфери управління Держлісгоспу. Раді Міністрів АР Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям було доручено сприяти прийняттю районними держадміністраціями та органами місцевого самоврядування рішень про надходження в постійне користування земель лісгосподарського призначення, що перебувають у державній власності і належать до земель запасу, державним лісгосподарським підприємствам, що належать до сфери управління Держлісгоспу. Держлісгосп, Мінагрополітики та Міноборони були зобов'язані подати до 01 лютого 2010 р. Кабінету Міністрів України звіт про виконання розпорядження [5].

Зазначене розпорядження не було виконано, що свідчить про відсутність чіткої вертикалі влади, практики напрацювання механізму виконання прийнятих рішень, належної контрольної функції у системі виконавчої влади, а також – про незадовільне застосування до державних службовців дисциплінарної відповідальності за неналежне виконання службових обов'язків. Це не перший нормативно-правовий акт, який не був виконаний. Ще у 2005 р. Кабінет Міністрів України прийняв рішення про передачу у 2006 р. для ведення лісового господарства лісгосподарським підприємствам, що належать до сфери управління Держлісгоспу, лісів Мінагрополітики та інших користувачів [6].

За інформацією Держлісагенства станом на серпень 2011 р. у його підпорядкуванні перебувало лише 68% від загальної площі земель лісового фонду України, 17% – ліси Мінагрополітики, 2% – Міноборони, 13% – інших відомств: Мінінфраструктури, Мінекоресурсів, МНС, землі запасу, комунальні ліси [7, с. 2]. А за інформацією того ж центрального органу виконавчої влади в жовтні місяці 2011 р. проводилась активна робота, щодо передачі лісів Мінагрополітики та Міноборони до підпорядкування Держлісагенству і до кінця 2011 р. планувалося розпочати процес їх передачі [2]. Про передачу земель інших відомств, а це 13% тобто 1,23 млн. га площ земель лісового фонду, мова зовсім не йде.

Однією з причин зволікання вирішення цього надзвичайно важливого питання є особиста зацікавленість користувачів лісу. В умовах відсутності дійового контролю з боку органів виконавчої влади складаються обставини для: використання лісових площ не за цільовим призначенням, застосування непрозорих схем заготівлі і продажу деревини, не виставляння (так передбачено законодавством) її на влаштовані аукціонні торги. Саме централізація управління лісами автоматично надає можливість значно знизити рівень корупційних обсягів у галузі.

Наступним аргументом необхідності централізації управління галуззю є наявність значних обсягів лісу добутих нелегально або з грубими порушеннями, які за оцінками експертів складають понад 20% заготовленого в Україні лісу. На практиці, в комунальних та державних господарствах кожен по своєму веде боротьбу з нелегальними вирубуваннями лісів. У системі комунальних підприємств використовують клеймо для встановлення легальності заготовленої деревини, а у лісах Держлісагенства запроваджується електронна система обліку деревини, яку в комунальних господарствах через брак коштів запровадити не можуть.

Використання клейма малоефективне, бо спритними і нечесними підприємствами широко застосовуються підроблені клейма і кількість таких горе господарств збільшується.

Підприємці, які створюють власну справу з розрахунку на отримання із державних лісів дешевої сировини потроху починають відчувати в ній дефіцит і поступово згортають свою діяльність. Суттєвий вплив на цю ситуацію вчиняє підвищення матеріального забезпечення співробітників Держлісагенства. Протягом останнього часу заробітна плата зросла і сьогодні складає біля 2500 грн., що для сільської місцевості є непоганим показником. За таких обставин працівник починає дорожити своїм робочим місцем і не стане спокушуватися на порушення чинного законодавства.

Різновідомче підпорядкування в галузі спричиняє також негативний вплив на якість управління в питаннях охорони та захисту лісових насаджень. Ст. 90 Лісового кодексу України чітко не покладає на державну лісову охорону Держлісагенства повноважень щодо здійснення державного контролю за додержанням лісового законодавства всіма лісокористувачами і власниками лісів. Окрім того чинне законодавство не визначає органи чи служби, які повинні займатися питаннями охорони лісів у комунальних та приватних лісах [8]. До речі, якщо державна лісова охорона прирівнюється щодо прав і повноважень до правоохоронних органів, то комунальний лісник не має фактично жодних повноважень.

Аналогічна ситуація має місце в захисті лісових насаджень в частині протипожежної безпеки. Якщо в лісах підпорядкованих Держлісагенству це питання врегульовано, то в господарствах інших лісокористувачів чітке законодавче забезпечення відсутнє. Законодавчо врегульоване питання протипожежної безпеки в Держлісагенстві зобов'язує господарчі суб'єкти на професійному рівні систематично і планово займатися цим питанням. Тільки за 9 місяців 2011 р. підвідомчими підприємствами введено в експлуатацію 287 лісових пожежних станцій, приведено в належний технічний стан 667 пожежних автомобілів, 311 мотопомп, більше 5,5 тис. ранцевих лісових обприскувачів.

Для гасіння пожеж у галузі використовується близько 1200 пожежних водойм та понад 1000 пірсів для забору води на природних водоймах, що надає змогу оперативно гасити лісові пожежі на початковій стадії. З метою запобігання розповсюдження вогню на суміжній території влаштовано 37 км протипожежних розривів, 27 тис. км мінералізованих смуг, перекрито 9,3 тис. км позапланових лісових доріг [2, с. 1].

Недосконалість адміністративно-правового регулювання й управління лісами як єдиною галуззю негативно позначається і на санітарному стані лісових ділянок. Відповідно до ч. 2 ст. 3 Лісового кодексу України «ліси України є її національним багатством і за своїм призначенням та місцем розташуванням виконують переважно... санітарно-гігієнічні, оздоровчі, рекреаційні... виховні функції» [8]. Окрім того, згідно ст. 66 Лісового кодексу України в порядку загального використання лісових ресурсів: «Громадяни мають право в лісах державної та комунальної власності, а також за згодою власника в лісах приватної власності вільно перебувати, безоплатно без видачі спеціального дозволу збирати для власного споживання дикорослі трав'яні рослини, квіти, ягоди, горіхи, гриби тощо» [8].

Значну частину прав наданих ст. 1 та ст. 66 Лісового кодексу України люди реалізують у комунальних лісах, які переважно розташовані біля міст. Саме в місцях масового відпочинку відбувається значне засмічення лісових ділянок пляшками, пластмасовим посудом, папером, залишками їжі тощо. Враховуючи суттєве значення в цьому питанні рівня свідомості і культури поведінки відпочиваючих, дисциплінуючу роль виконує впорядкованість зон масового відпочинку і наявність спеціальних місць для утилізації відходів.

Для забезпечення належного санітарного стану в лісах потрібне відповідне фінансове забезпечення. Натомість ст. 33 Лісового кодексу України організацію благоустрою лісових ділянок і культурно-побутове обслуговування відпочиваючих у лісах, що використовуються для цих цілей віднесено виключно до повноважень сільських, селищних, міських рад на відповідній території [8]. Відомо, що ці органи місцевого самоврядування постійно мають суттєві проблеми з бюджетними коштами.

За останній час галузь змогла досягти певних позитивних зрушень, але разом з тим народне господарство ще гостро відчуває дефіцитність лісосировинних ресурсів, бо власні потреби у ній задовольняються тільки на 20-35%. На території України в жодній природній зоні не має оптимальної лісистості, яка повинна в цілому складати 20% території, за нинішніх 15,7%.

У галузі треба вирішувати питання підвищення професійної складової в організації і веденні лісового господарства. У системі Держлісагенства рівень господарської діяльності знаходиться на значно вищому рівні, ніж в інших користувачів.

Одним із головних питань, яке вимагає невідкладного вирішення, є законодавче скасування поєднання в особі державних лісогосподарських підприємств несумісних функцій державного управління і контролю у сфері використання, охорони, захисту лісового фонду та відтворення лісів з підприємницькою діяльністю, що надасть можливість реально розмежувати бізнес і владу в системі лісогосподарських відносин.

Викладені аргументи надають підстави стверджувати про необхідність докорінних змін в адміністративно-правовому законодавстві щодо організаційної структури регулювання та управління у сфері лісових відносин.

Замість існуючої системи державного управління потрібно створити:

- Міністерство лісового господарства України, поклавши на нього функції посадки, вирощування, догляду, охорони і захисту лісів;
- Головне управління лісової і деревообробної промисловості у складі Міністерства промислової політики України, поклавши на нього функцію промислової експлуатації.

За Міністерством екології та природних ресурсів України залишити повноваження, передбачені ст. 29 Лісового кодексу України [8].

У ході адміністративної реформи створеному Міністерству лісового господарства підпорядкувати весь лісовий фонд України (за винятком приватного).

Підпорядкування всіх лісів на території України (за винятком приватних) під єдине керівництво Міністерства лісового господарства України викличе необхідність розробки загальнонаціональної лісової політики, як довгострокової стратегії держави по відношенню до лісових ресурсів. Така політика повинна стати результатом організованого національного перемовного процесу і демократичних процедур її розробки та визнання.

Висновки. Аналіз досліджуваної теми виявив суттєві невідповідності адміністративно-правового регулювання сучасному рівню розвитку суспільних відносин у галузі лісокористування, що надало можливість з метою приведення їх у відповідність запропонувати таке:

- сучасна різновідомча підпорядкованість лісів України не забезпечує їх ефективну охорону, належний захист, раціональне використання та відтворення;
- низький рівень ефективної діяльності галузі значною мірою пов'язаний з поєднанням в особі державних лісогосподарських підприємств Держлісагенства несумісних функцій державного управління і контролю у сфері використання, охорони, захисту лісового фонду і відтворення лісів з підприємницькою діяльністю;
- створити Міністерство лісового господарства України з підпорядкуванням йому всього лісового фонду України (за винятком приватного) і покласти виключно на нього повноваження посадки, вирощування, догляду, охорони і захисту лісів;
- створити Головне управління лісової і деревообробної промисловості у складі Міністерства промислової політики України з покладанням на нього повноважень з експлуатації лісових ресурсів.

Централізація управління, розмежування управління та бізнесу дозволить вирішити існуючі істотні проблеми в питаннях реалізації всього обсягу лісосировини через аукціонну торгівлю, запровадження в галузі електронного обліку продукції, підвищення оплати праці робітників і одночасно зниження ризику їх участі у корупційних оборудках, запровадження єдиної системи охорони і захисту лісів, розширення лісистості території, поліпшення санітарного стану лісів та інше.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. <http://www.esovod.org.ua/node/11202>.
2. *Сівець В.* Зростання основних економічних показників діяльності галузі лісового господарства доводить, що ми на правильному шляху // Наш вибір. – 2011. – № 5. – С. 1.
3. <http://www.mfa.gov.ua/slovakia/ua/news/detail>.
4. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за забруднення лісів: Закон України від 16 червня 2011 р. № 3532-VI // Офіційний вісник України. – 2011. – № 52. – Ст. 2066.
5. Про вдосконалення порядку управління лісовим господарством: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 листопада 2009 р. № 1465-р // Урядовий кур'єр. – 2009. – № 238. – С. 4.
6. Про підсумки соціально-економічного розвитку України у 2005 році та заходи щодо поліпшення економічної ситуації: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2006 р. № 273 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 11. – Ст. 711.
7. *Сівець В.* У жодній природній зоні країни лісистість не досягає оптимального рівня // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 145. – С. 2.
8. Лісовий кодекс України: Закон України від 08 лютого 2006 р. № 3404-IV // Офіційний вісник України. – 2006. – № 16. – Ст. 1207.

Рябець Т.А. Аналіз відповідності адміністративно-правового регулювання сучасному розвитку суспільних відносин у лісокористуванні

У статті аналізується відповідність адміністративно-правового регулювання сучасному розвитку суспільних відносин у галузі лісокористування, виявлені недоліки та надані пропозиції щодо приведення їх у відповідність. Аргументовані очікувані позитивні зміни в лісовій галузі у результаті запровадження пропозицій.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, лісове господарство, різномісцеве підпорядкування, правове забезпечення, охорона, захист лісів, структура управління, лісокористування.

Рябец Т.А. Анализ соответствия административно-правового регулирования современному развитию общественных отношений в лесопользовании

В статье анализируется соответствие административно-правового регулирования современному развитию общественных отношений в сфере лесопользования, выявлены недостатки и даны предложения по приведению их в соответствие. Аргументированы ожидаемые позитивные изменения в лесной отрасли в результате внедрения предложений.

Ключевые слова: административно-правовое регулирование, лесное хозяйство, разномественное подчинение, правовое обеспечение, охрана, защита лесов, структура управления, лесопользование.

Riabets T.A. Analysis of compliance of the administrative and legal regulation with the contemporary development of social relationships in forest management

The article analyses the compliance of the administrative and legal regulation with the contemporary development of social relationships in the area of forest management. Deficiencies have been identified and appropriate proposals to bring them into compliance have been suggested. Expected positive changes in the forestry sector as a result of the proposals implementation were reasoned.

Key words: administrative and legal regulation, forestry, multidepartmental subordination, legal support, protection, forest protection, management structure, forest management.

Стаття надійшла до редакції 31.01.2012.

**ГЕНЕЗИС КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ
ВІЙСЬКОВОГО МАЙНА**

Є.С. Ковалевська

*головний юрисконсульт Департаменту проблемних активів
Публічного акціонерного товариства
«Акціонерний комерційний промислово-інвестиційний банк»,
здобувач ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Питання генезису кримінально-правової охорони військового майна від злочинних посягань, історичні аспекти кримінальної відповідальності за знищення або пошкодження військового майна (ст.ст. 411 та 412 Кримінального кодексу України) на сьогодні майже не досліджені.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історичним аспектам розвитку кримінальної відповідальності за військові злочини приділена увага в працях В.П. Бодаєвського, В.О. Бугаєва, М.Ф. Владимирського-Буданова, А.Г. Горного, М.І. Карпенка, А.Г. Манькова, П.П. Михайленка, Н.А. Петухова, В.Я. Тація, М.Н. Тихомирова, М.І. Хавронюка та інших [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10]. Питання витоків кримінальної відповідальності за знищення або пошкодження військового майна на території України науковцями не досліджені (або досліджені недостатньо).

Мета статті полягає у такому:

- 1) здійснити аналіз історичних правових пам'яток, які діяли на Україні, та норми яких передбачали відповідальність за посягання на військове майно;
- 2) дослідити конкретні склади злочинів знищення або пошкодження військового майна та покарання, які застосовувалися за їх вчинення, передбачені в історичних кримінально-правових джерелах;
- 3) з'ясувати логічну послідовність виділення об'єктивних та суб'єктивних ознак складу знищення або пошкодження військового майна та обумовленість формулювання законодавцем ст.ст. 411 та 412 Кримінального кодексу України в сучасній редакції.

Основні результати дослідження. В історії українського кримінального права поняття військового злочину, а також перелік діянь, які відносилися до військових злочинів, зазнали значних змін у своєму історичному розвитку.

Розгляд історії розвитку кримінальної відповідальності за знищення або пошкодження військового майна необхідно почати з «Руської правди», збірки стародавнього руського права, складеної в Київській Русі у XI-XII ст. на основі звичаєвого права [9, с. 72]. «Руська правда» значну увагу приділяла протиправним посяганням на власність, у тому числі знищення та пошкодження майна [11, с. 34].

Короткою редакцією «Руської правди» передбачалися такі предмети знищення чи пошкодження майна: двір, гумно, пчельник, скот, кінь, сітки для ловлі птахів, зброя (ст.ст. 17, 32, 57, 58, 71, 72, 73, 75, 76, 80, 84). Зародки відповідальності за пошкодження або знищення військового майна, знаходимо в ст. 17 Короткої редакції «Руської правди»: «если кто сломает копье, щит или испортит одежду, и испортивший захочет удержать у себя, то взять с него деньгами; а если тот, кто испортил, начнет настаивать (на возвращении испорченной вещи), платит деньгами, сколько стоит вещь» [10, с. 77].

Стаття зі схожим змістом міститься також у додаткових статтях до Закону судного людям (судебник царя Константина), який включений у Широку (Пространну) редакцію «Руської правди». Відповідно до статті «иже изломить друогуо копие, или щить, или топорь, да аще оу себе начнеть хотети дръжати, то приати ино что оу него: аще ли начнеть инемь чимь емоу заплатити предь чядио, иже начнеть ведати, колке боудеть даль на немь» [10, с. 79]. Зміст статті полягає у праві потерпілого отримати відшкодування за пошкоджену зброю: спис, щит, сокиру.

Аналіз складів злочинів, передбачених Короткою та Широкою редакціями «Руської правди», дає підстави провести аналогію зі складом злочинів передбачених ст.ст. 411 та 412 Кримінального кодексу України. Об'єктом злочинів передбачених вказаними статтями «Руської Правди» є порядок здійснення права власності щодо майна, призначеного для військових цілей. Предметом злочинів є зброя: спис, щит, сокира. За своєю конструкцією склад злочину знищення або пошкодження майна є матеріальним. Об'єктивна сторона злочинів характеризується суспільно небезпечним діянням (за текстом «изломить», тобто зламати, пошкодити, знищити), та спричиненням реальної майнової шкоди у вигляді пошкодження зброї, та причинним зв'язком між вказаними діяннями та наслідками.

Історично-правовий аналіз свідчить, що перші правові джерела на території України розглядали делікт як спричинення матеріальної шкоди. У разі відсутності матеріальної шкоди було відсутнє і правопорушення, не було необхідності у розправі [12, с. 6]. Тобто погрози та незакінчене правопорушення не тягли за собою ніяких правових наслідків.

Суб'єкт та суб'єктивну сторону вказаних діянь можна встановити шляхом аналізу інших статей «Руської Правди». Суб'єктом схожих деліктів була вільна особа. За діяння холопа перед потерпілим відповідав господар холопа, який повинен був або викупити холопа або видати його потерпілому [3, с. 64]. Вік з якого наступала відповідальність в «Руській правді» не вказувався. Щодо суб'єктивної сторони правопорушень, то «Руська правда» карала загалом за умисні злочини. Необережне спричинення шкоди тягло за собою лише відшкодування шкоди. Враховуючи цивільно-правовий характер відповідальності (за пошкодження або знищення зброї «Руською Правдою» передбачалася у вигляді виплати потерпілому грошового відшкодування) можна зробити припущення, що форма вини не була визначальною при призначенні покарання.

Велике значення на українських землях мало звичаєве козацьке право. Важливість цього джерела підкреслює той факт, що відразу після приєднання України до Росії царська грамота від 25 березня 1654 р. надавала Війську Запорізькому право судитися «у своїх старшин по давнішим правам їх», тобто на основі звичаєвого права [13, с. 94].

Серед злочинів на Запорізькій Січі провідне місце займали: військові злочини, злочини проти життя та здоров'я, майнові злочини.

До військових злочинів відносили: дезертирство; поразка у бою; ухилення від зайняття посади, на яку козака обрало товариство; ненадання допомоги під час бою; пияцтво під час походу. За здійснення протиправних діянь цієї категорії на злочинця очікувала смертна кара.

До майнових злочинів належали крадіжка, розбій, неповернення боргу.

Згадок про застосування на Запорізькій Січі кримінальної відповідальності за знищення військового майна в історичних джерелах не знаходимо. Але аналізуючи систему злочинів та покарань, які склалися на Січі в даний період часу, можна зробити висновок, що знищення або пошкодження військового майна скоріш за все відносилось до майнових злочинів. У залежності від об'єкта посягання звичаєве право Запорізької Січі розрізняло посягання на особисте майно, в цьому випадку винний мав відшкодувати шкоду або його приковували до ганебного стовпа та забивали киями, та посягання на майно всього запорізького товариства. В останньому випадку обвинуваченого очікувала смертна кара.

Значний інтерес для аналізу генезису відповідальності за знищення або пошкодження військового майна становить «Артикул воинский» 1715 р. (далі – Артикул військовий) – збірник законів про військові злочини та покарання, що був складовою частиною «Воинского устава» російського царя Петра I. Норми Артикулу діяли на українських територіях, що знаходилися під владою Російської імперії до 1839 р.

В Артикулі питанню знищення та пошкодження майна присвячені положення гл. XXI «О зажигании, грабительстве и воровстве», а також норми, що містяться в арт. 87 гл. XI «О квартирах и лагерях», арт. 58 гл. VI «О воинских припасах, ружье, мундире, о потрате, и небрежении оного» [6, с. 339].

У тлумаченні до гл. VI Артикулу вказано, що «...оружия суть самые главнейшие члены и способы солдатские... И кто ружье свое не бережет, оный худой знак своего солдатства показывает, и малую охоту имеет означитца, чтоб свою должность надлежащим образом в бою отправлять; того ради пристойно есть онаго также жестоко наказать, который солдату в том помогает, ибо он тем солдата к службе своего государя негодна чинит» [6, с. 339]. Тобто законодавець чітко встановив обов'язок військовослужбовців щодо збереження зброї, за невиконання якого солдат, а також особи, які йому допомагали в цьому, підлягали жорстокому покаранню.

Відповідно до арт. 58 гл. VI «Буде солдат свое ружье, заступ, пику, шпагу или что иное из припасов самовольно испортит, или изломает, тогда надлежит онаго по случаю времяне и обстоятельству дела жестоко шпицрутенами гонять, и из жалованья оное его починить».

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого арт. 58 виражається в активній формі поведінки: «испортит», тобто пошкодить, та (изломает) зламає, знищить. Предметом злочину є рушниця («рожье»), заступ, піка, шпага або інше військове майно («что иное из припасов»). За законодавством Петра I обов'язковою ознакою злочину є реальна майнова шкода. В пам'ятці згадуються спеціальні суб'єкти: військові та морські чини, рядові, солдати, офіцери та інші. Але відповідно до арт. 58 суб'єктом знищення або пошкодження військового майна може бути лише солдат.

Щодо суб'єктивної сторони вказаного злочину, то в тексті арт. 58 вказується «самовольно испортит, или изломает». Тлумачний словник Т.Ф. Єфремова визначає термін «самовольний» як такий, що вчиняється за власним бажанням. Тому вважаємо, що кримінальна відповідальність застосовувалася лише за умисне знищення або пошкодження зброї.

Ще одним предметом протиправного знищення або пошкодження відповідно до арт. 63 виступав кінь. Відповідно до тексту цього арт. «Кто ... лошадь свою самовольно испортит в том мнении, чтоб отставлену быть от службы, оному надлежит ноздри распороть, и потом его на каторгу сослать». Тобто завдання шкоди коневі розглядалося як спосіб вчинення іншого злочину, а саме – ухилення від несення військової служби.

Також в Артикулі зустрічається поняття необережного пошкодження або знищення військового майна (під час стоянки в лагерьх або на квартирах). Відповідно до арт. 179 «...ежели каким небрежением и неосторожностью, или виною офицеров или солдат, такие подобные пажары в квартирах или инде где учинятца, то оные, которые в том виновны, убыток по судейскому приговору наградить. И сверх того, по изобретению вины и неосторожности, наказаны имеют быть» [6, с. 361]. Тобто якщо знищення або пошкодження майна вчинені офіцером або солдатом з необережності, останні були зобов'язані відшкодувати збитки. Відповідно до тлумачення арт. 87 (щодо спричинення шкоди вогнем) гл. XI «О квартирах и лагерях» «...ежели учинится сие (пожежа) с умыслу, тогда виноватый в том наказан будет, яко зажигалщик. А буде же невинно и от неосторожности внезапно: тогда оный от наказания свободен быть имеет. Ибо о внезапном случае никто ответу дать не должен» [6, с. 343].

Тобто за умисне знищення або пошкодження зброї або припасів Артикулом передбачалася кримінальна відповідальність у виді тілесних покарань (побиття прутами), з обов'язковим відрахуванням вартості ремонту речі з платні винного («...из жалованья оное его починить»). За аналогією закону, особа, яка неумисно пошкодила або знищила військове майно була зобов'язана за рішенням суду відшкодувати нанесену шкоду або могла бути звільнена від відповідальності взагалі.

У серед. XIX ст. з метою врегулювання невідповідностей розрізненого військового законодавства російської держави був розроблений Військовий статут про покарання (далі – Статут 1868 р.).

Відповідальність за знищення або пошкодження військового майна була передбачена розд. VII Статуту 1868 р. «О противозаконном отчуждении и порче нижними чинами оружия и имущества» в таких статтях:

- Стаття 160 «Часові, винні в ... пошкодженні ввіреного їм для охорони майна підлягають позбавленню всіх прав та заслання на каторжні роботи на заводах від чотирьох до восьми років. На цих же підставах визначається покарання для нижніх чинів, які перебувають в караулі».

- Стаття 164 «1. Нижні чини, винні в умисному пошкодженні виданих їм для користування казенних амунічних та мундирних речей підлягають одиночному ув'язненню у військову тюрму від одного до чотирьох місяців.

2. Винні в умисному пошкодженні зброї, патронів або коня підлягають втраті деяких особливих прав та привілеїв та відданню до дисциплінарного батальйону або роти на строк від одного до трьох років».

- Стаття 167 «Козаки винні в злочинах, передбачених ст.ст. 162-166, якщо поіменовані в цих статтях предмети видані їм за рахунок військових та казенних сум піддаються покаранню за правилами вказаних статтею».

Предметами пошкодження за переліченими статтями виступали: ввірене для охорони майно (ст. 160), видані для особистого користування казенні амунічні та мундирні речі (ч. 1 ст. 164, ст. 167), зброя, боєприпаси, вибухові речовини, які знаходяться у сховищі, кінь (ч. 2 ст. 164, ст. 167).

Суспільно небезпечну поведінку як ознаку цих злочинів законодавець виразив використовуючи термін «повреждение» (пошкодження).

В дореволюційній літературі переважала думка, що об'єктивна сторона знищення або пошкодження майна може бути виражена лише в активній формі поведінки [14, с. 140]. Як писав, А.Н. Круглевський, неможливо кваліфікувати як пошкодження майна невжиття заходів для запобігання нанесенню шкоди [15, с. 101]. На нашу думку, дане твердження вірне для переважної більшості правових ситуацій, оскільки право власності однієї особи зобов'язує інших осіб утримуватися від впливу на чужу річ, а не піклуватися про її збереження. Виключеннями є відносини між власником та іншою особою, коли річ передається власником іншій особі у користування (ст.ст. 164 та 167 Статуту 1868 р.) або коли третя особа несе обов'язок зберігати/охороняти чужу річ (ст. 160 Статуту). За даних умов об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ст.ст. 160, 164 та 167 може бути виражена у формі бездіяльності.

Суб'єктами пошкодження військового майна за Військовим статутом про покарання 1868 р. були часові, караульні, нижні чини та козаки.

Щодо суб'єктивної сторони, конструкція статей «Винный въ поврежденіи ...наказывается...» дозволяє зробити висновок, що вина є обов'язковою ознакою складу пошкодження військового майна. Відповідальність за злочини, передбачені ст.ст. 164 та 167 Статуту, наставала лише за наявності умислу. В ст. 160 форму вини не конкретизовано, тому вважаємо, що вона могла бути виражена як в формі умислу, так і в формі необережності.

При цьому у ст. 168 Статуту 1868 р. зазначалося, що якщо винний у знищення або пошкодженні військового майна добровільно відшкодує шкоду, то покарання слід призначати на один або два ступеня нижче [16, с. 63-65].

У 1903 р. було прийняте нове «Уголовное уложение» 1903 р., в якому відповідальність за пошкодження майна встановлювалася розділом XXX «О повреждении имущества, путей сообщения, предостерегательных, граничных и тому подобных знаков или иных предметов». Даний розділ Уложения складався з 24 статей, та об'єднував досить різноманітні за юридичною природою діяння: власне пошкодження майна, майнові посягання на суспільну та державну безпеку (ст.ст. 557, 558, 559, 563 та інші), службові злочини (ст. 560); злочини проти порядку управління та суспільної моралі (ст.ст. 549, 550, 554) [17, с. 108-110].

Перевагою «Уголовного уложения» 1903 р. була диференціація відповідальності з широким діапазоном санкцій залежно від вартості знищеної речі, наявності або відсутності загальнонебезпечного способу вчинення злочину та інших обставин. В «Уголовном уложении» вперше встановлюється економічна ознака предмета знищення або пошкодження (ст. 547). Залежно від цінності речі, встановлювалося покарання за її знищення або пошкодження, оскільки «охранитель-

ними мерами государственного принуждения могут пользоваться только вещи, представляющие собою значительные ценности, так что юридическому понятию имущества, соответствует экономическое значение ценности. Вещи ничтожной ценности не могут быть предметом наказуемого посягательства» [18, с. 750].

Згідно зі ст. 547 за умисне пошкодження чужого майна, якщо розмір спричиненої шкоди перевищує 500 руб., є складом з обтяжуючими ознаками, а малозначне пошкодження – з пом'якшуючими ознаками. Однак, законодавець не наводить суми, до досягнення якої це діяння буде вважатися малозначним.

Відповідальність за пошкодження військового майна була передбачена ст. 550 «Уголовного уложения». Винна у пошкодженні споруд, призначених або пристосованих для оборони держави (ч. 3), або пошкодженні складу військових припасів, снарядів або інший військових речей (ч. 4) особа підлягала поміщенню у в'язницю (ув'язненню у тюрму). Також ст. 550 Уложения зазначалося, що «покушення» (тобто замах на вказані злочини) «наказуемо».

«Уголовное уложение» 1903 р. та Військовий статут про покарання 1868 р. на відміну від попередніх правових джерел використовують термін «повреждение» (пошкодження), а не «истребление» (знищення) майна. З цього приводу І.Я. Фойницкий писав: «Повреждение имущества по интенсивности своей может иметь множество степеней. Высшую степень его составляет полное уничтожение имущественной годности вещи... [поскольку] в мире физическом, к области которого должны принадлежать все имущества, могущие быть предметом повреждения, ни одна вещь не уничтожается, материя не пропадает, а лишь трансформируется...» [19, с. 331 – 332]. Ми не погоджуємося з даною думкою. Як вірно зауважував П.П. Пусторослев, той факт, що матерія не знищується, а трансформується для права не має ніякого значення. Якщо річ згоріла, то її більше не існує, існує лише зола та попіл. Тілесний предмет, який задовольняє певні потреби зникає, а те, що залишається не в змозі задовольнити ці потреби. Враховуючи викладене більшість юристів визнають можливість не лише пошкодження, а й знищення речі. Така думка підтримується і законодавцем (кримінальна відповідальність за знищення майна передбачена такими статтями Кримінального кодексу України 194 – 196, 206, 245, 252, 261, 270-1, 411, 412 тощо).

Об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ст. 550 «Уголовного уложения» 1903 р., на нашу думку, може бути виражена в активні поведінці (спалив, розламав тощо) або у формі бездіяльності, за умови, що військовослужбовець був зобов'язаний охороняти/зберігати певне військово майно (наприклад, склад військових припасів, снарядів або інший військових речей), він може нести відповідальність за невжиття заходів щодо збереження майна.

Суб'єкт пошкодження або знищення військового майна за «Уголовним уложением» 1903 р. загальний.

Керуючись нормами загальної частини «Уголовним уложением» (ст.ст. 40 та 41), відповідальність за знищення або пошкодження військового майна несли повнолітні особи, які досягли 17 років (як військовослужбовці, так і цивільні), а також неповнолітні, якщо буде доведено, що вони могли усвідомлювати зміст та значення вчинюваних ними дій та керувати ними [17, с. 108-109].

Щодо суб'єктивної сторони пошкодження майна, то ст.ст. 565 – 568 Розділу XXX «Уголовного уложения» передбачають кримінальну відповідальності за

знищення або пошкодження майна через необережність (необережне пошкодження водного або залізничного шляху, шлюзу, пароплаву тощо). В той же час відсутні будь-які вказівки про відповідальність за необережне пошкодження або знищення військового майна [17, с. 108 - 114].

До кваліфікованих складів пошкодження майна, необхідно віднести злочин, передбачений ст. 562 «Уголовного уложения». Відповідно до ст. 562 особа винна у знищенні чужого майна шляхом підпалу, вибуху або затоплення підлягає ув'язненню. Оскільки предмет злочину не конкретизовано, до нього логічно відносимо і військове майно. Відповідно до ч. 3 цієї ж статті, якщо таке пошкодження майна, зважаючи на властивості й розташування предметів, умови вчинення цього діяння, завідомо загрозувало поширенню пожежі, вибуху, затопленню будівлі, суду, інших приміщень (ст. 562), винна особа підлягала покаранню у виді каторги на строк не більше 8 років.

Також знищення або пошкодження військового майна виступало як одне з можливих діянь об'єктивної сторони таких злочинів, як:

1) державна зрада. Відповідно до ч. 5 ст. 108 «Уголовного уложения» державною зрадою вважалось сприяння ворогу, яке поряд з іншими діями могло виражатися у знищенні складів, засобів для нападу та захисту від ворога чи предметів військового харчування, приведення у непридатний стан сухопутних чи водних шляхів сполучення, телеграфів чи телефонів, інших засобів зв'язку різних частин армії. Покаранням за вказаний злочин була смертна кара [17, с. 24].

2) так звана «смута». Частина 2 ст. 123 «Уголовного уложения» передбачала відповідальність за участь у натовпі людей, який діючи узгодженими силами учасників, здійснив знищення складів зброї чи військових припасів, завод з виготовлення зброї чи знарядь, укріплення, військовий корабель, залізничні шляхи, телеграф чи телефон тощо.

В «Уголовном уложении» 1903 р. також закріплені підстави звільнення від кримінальної відповідальності за необережне пошкодження майна, а саме, коли винним самостійно чи іншими особами за його вказівкою усунута небезпека, або ж на самому початку припинена дія пожежі, вибуху чи затоплення (ст. 569) [17, с. 114].

Першим систематизованим джерелом норм, яке регулювало кримінальну відповідальність військовослужбовців післяреволюційного періоду, було Положення про революційні військові трибунали 1919 р. (далі – Положення 1919 р.). На відміну від сучасного тлумачення військових злочинів, у Положенні 1919 р. вказувалося, що військові злочини вчиняються в районі воєнних дій [20, с. 549]. За змістом Положення ці діяння не ототожнювалися із загальнокримінальними або контрреволюційними злочинами, які вчиняють військовослужбовці.

До злочинів проти військового майна Положення 1919 р., зокрема відносило: а) умисне знищення або пошкодження спеціальних військових споруд; б) крадіжка, умисне пошкодження та знищення предметів озброєння, обмундирування, спорядження, всіх інших видів військового майна, а також «промотание» тих же предметів; в) явно недбале зберігання в складах тих же предметів. З даного переліку складів злочинів видно, що будь-яке суспільно небезпечне посягання на військове майно, вчинене в будь-якій формі, визнавалося військовим злочином. Таке трактування військових майнових злочинів пояснювалося тим, що загальнокримінальне законодавство на той час ще не сформувалося та не забезпечувало

охорону військового майна від злочинних посягань. Першочергове значення захисту військового майна було зумовлене умовами громадянської війни. Подальший розвиток норм, які встановлювали відповідальність за майнові злочини в загальнокримінальному законодавстві призвело до звуження кола посягань на військове майно, які визнавалися військовими злочинами [4, с. 211-212].

Суб'єктами військових злочинів, керуючись Положенням, були військовослужбовці та військовополонені. Співучасниками могли бути й інші (цивільні) особи.

Згідно зі ст. 24 Положення «Трибунал виносит приговори, руководствуясь исключительно оценкой обстоятельств дела и интересами пролетарской революции». Військовим трибуналам надавалося, в рамках діючих декретів, необмежене право визначати вид покарання («неограниченное ничем право в определении мер репрессии») (ст. 1 Положення).

Серед покарань, які застосовувалися за вчинення військових злочинів, називаються догана, штраф, конфіскація всього майна, позбавлення всіх або лише деяких політичних прав без строку або на певний строк, позбавлення волі, переведення в штрафні частини, розстріл.

Прийнятий 23 серпня 1922 р. та введений в дію 15 вересня 1922 р. Кримінальний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі по тексту – КК УРСР 1922 р.) систематизував норми радянського кримінального права, в тому числі кодифікував військово-кримінальне законодавство, виділивши його в самостійний розділ «військові злочини». КК УРСР 1922 р. передбачав кримінальну відповідальність за умисне пошкодження військовослужбовцем виданих йому (для носіння) предметів казенного обмундирування та амуніції (ч. 1 ст. 207), а також виданих винному для службового користування холодної або вогнепальної зброї, патронів, коня (ч. 2 ст. 207). При цьому пошкодження військового майна прирівнювалося до «промотання», тобто його протизаконного відчуження, та до залишення військового майна без нагляду в неналежному місці (ч. 1 ст. 207).

За пошкодження обмундирування та амуніції винна особа підлягала позбавленню волі на строк до 1 року, а при пом'якшуючих обставинах – несла відповідальність за правилами дисциплінарного статуту з обов'язковим відшкодуванням вартості пошкоджених речей.

Пошкодження зброї, боєприпасів або коня каралося позбавленням волі на строк не нижче одного року.

Вчинення вказаних дій у воєнний час або в бойовій обстановці було кваліфікованим складом злочину (ч. 3 ст. 207 КК УРСР 1922 р.) та тягло покарання у вигляді позбавлення волі на строк не нижче одного року за пошкодження обмундирування та амуніції, та позбавлення волі на строк не нижче трьох років або вища міра покарання за пошкодження зброї, патронів, коня.

Знищення чи пошкодження військового майна виступало як одне з можливих діянь об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 197-1 розд. VI «Майнові злочини»: «умисне пошкодження майна залізничного, водного чи повітряного транспорту ..., а також умисне пошкодження оборонних споруд» (ч. 1 ст. 197-1); а також необережне пошкодження оборонних споруд, яке стало наслідком недодержання встановлених правил [7, с. 450-496].

Відповідно до Конституції СРСР 1924 р., яка визначила компетенцію Союзу РСР з видання кримінальних законів, були прийняті Загальні начала кримі-

нального законодавства СРСР та союзних республік [21, с. 205]. Відповідно до Загальних начал окремі види злочинів та порядок застосування покарання визначаються кримінальними законами союзних республік, за виключенням злочинів державних та військових. Згідно з цим 31 жовтня 1924 р. було прийнято Положення про військові злочини [21, с. 207]. Положення дублювало всі склади злочинів проти порядку використання та зберігання військового майна, передбачені розділом «Військові злочини» Кримінального кодексу УРСР 1922 р., доповнивши новим складом «втрата військового майна» (ст. 10). Положення про військові злочини стало першим всесоюзним актом, який встановлював норми військово-кримінального законодавства.

27 липня 1927 р. Центральний виконавчий комітет та Рада народних комісарів СРСР прийняли нове Положення про військові злочини [22, с. 505], яке з деякими змінами та доповненнями діяло до 1958 р. Ознаки злочинів, що посягають на військове майно були сформульовані в Положенні більш чітко. Залишення предметів військового майна без нагляду та в неналежному місці та втрата цих предметів були об'єднані в склад порушення правил зберігання військового майна. Склад «умисна порча» було сформульовано як «умисне знищення або пошкодження» військового майна.

Відповідальність за пошкодження або знищення військового майна була передбачена ст. 14 Положення про військові злочини 1927 р. Дана стаття в основному відтворювала положення ст. 207 Кримінального кодексу 1922 р. Відповідно до ст. 14 Положення 1927 р. «Противозаконное отчуждение, залог или передача в пользование выданных для временного или постоянного пользования предметов казенного обмундирования и снаряжения (промотание), умышленное уничтожение или повреждение этих предметов, а равно нарушение правил их хранения, влечет за собой лишение свободы без строгой изоляции на срок до 1 года» (п. а ст. 14). За наявності пом'якшуючих обставин до винної особи застосовувалися правила дисциплінарного статуту Робітничо – Селянської Червоної Армії (п. б ст. 14). Умисне знищення або пошкодження виданих для службового користування холодної або вогнепальної зброї, патронів та засобів пересування тягло за собою застосування покарання у вигляді позбавлення волі без суворой ізоляції на строк до 3 років (п. в ст. 14).

Кваліфікованим видом даного злочину було умисне знищення або пошкодження військового майна у военний час або у бойовій обстановці (п. г і д ст. 14).

Порівнюючи з Кримінальним кодексом 1922 р., Положенням про військові злочини 1927 р. було внесено деякі зміни до складу аналізованого злочину:

1) формулювання предмету злочину частково змінено відповідно до вимог часу: обмундировання, спорядження (замість «амуніція»), холодна, вогнепальна зброя, патрони та засоби пересування (замість «коня»);

2) розширено перелік діянь об'єктивної сторони злочину. КК 1922 р. передбачав відповідальність лише за «порчу» військового майна (ст.207). Положення 1927 р. – за знищення або пошкодження військового майна (ст. 14);

3) суттєво змінився суб'єкт злочину. Суб'єктами пошкодження військового майна за Кримінальним кодексом 1922 р. були військовослужбовці Червоної Армії та Червоного Флоту (ст. 200 КК УРСР). Коло осіб, на яких розповсюджувалося Положення про військові злочини 1927 р. включало військовослужбовців

та військовозобов'язаних запасу Робітничо – Селянської Червоної Армії під час перебування в рядах Червоної Армії, а також громадян, які перебували в спеціальних, організованих у воєнний час, командах для обслуговування тилу та фронту, осіб стройового складу спеціальних озброєних загонів (резервів) Народного Комісаріату Шляхів Сполучення (ст. 1 Положення). Особи, не вказані в ст. 1, могли нести відповідальність за відповідними статтями Положення про військові злочини 1927 р. як співучасники.

У період, що передував Другій світовій війні, були прийняті ряд нормативних актів, направлених на укріплення організованості та дисципліни у збройних силах. 1 вересня 1939 р. було прийнято Закон про загальний військовий обов'язок [23], який передбачав відповідальність осіб, призваних на навчальні збори військовозобов'язаних за злочини, направлені проти встановленого порядку несення військової служби відповідно до Положення про військові злочини.

Військово-кримінальне законодавство в період Великої Вітчизняної війни суттєво не змінилося, оскільки Положення про військові злочини 1927 р. містило норми, що встановлювали відповідальність військовослужбовців за злочини, вчинені у воєнний час, та, загалом, забезпечувало правову охорону порядку несення військової служби під час війни [4, с. 18-19]. Хоча деякі зміни та доповнення були внесені. Так, враховуючи надзвичайне значення злагодженої роботи транспортного забезпечення, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 квітня 1943 р. на всіх залізничних шляхах було введено воєнний стан, відповідно до якого працівники залізничного транспорту несли відповідальність за злочини на рівні з військовослужбовцями Червоної Армії [24]. Надалі дію цього Указу було розповсюджено на працівників Наркомморфлоту, Наркомрічфлоту та Головне управління Північного морського шляху [25]. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 січня 1944 р. встановлювалося, що особи рядового та начальницького складу воєнізованої охорони НКВС СРСР несли відповідальність за злочини відповідно до Положення про військові злочини 1927 р. [26].

Широку практику отримало відстрочення виконання вироку в порядку ст. 19 Основних начал кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік 1924 р., відповідно до якої «у воєнний час виконання вироку, який засуджує військовослужбовця до позбавлення волі без позбавлення прав, може бути за постановою суду, який виніс вирок, відстрочено до закінчення воєнних дій, при цьому засуджений направляється у діючу армію». Військовослужбовці, засуджені за знищення або пошкодження військового майна за ст. 14 Положення про військові злочини 1927 р., підпадали під дію ст. 19 Основних начал. На практиці військовослужбовці, виконання вироку яких було відстрочено, направлялися в штрафні частини діючої армії [4, с. 20].

Після закінчення війни більшість норм, прийняття яких було викликано умовами воєнного часу, було відмінено. Зокрема, послідовно скорочувалося коло осіб, які підлягали відповідальності за Положенням про військові злочини 1927 р.

У зв'язку з розширенням матеріально-технічної бази збройних сил, появою нової складної військової техніки Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 лютого 1957 р. Положення про військові злочини 1927 р. було доповнено нормами, що передбачали відповідальність за посягання на порядок експлуатації військової техніки [27, с. 100]. Однак вказане Положення не відображало всіх змін у

військовій сфері, тому 25 грудня 1958 р. Верховною Радою СРСР було прийнято Закон про кримінальну відповідальність за військові злочини [28, с. 10].

Статтею 15 Закону 1958 р. була передбачена відповідальність за умисне знищення або пошкодження військового майна [4, с. 212-213]. Відповідно до тексту статті «умисне знищення або пошкодження зброї, боєприпасів, засобів пересування, військової техніки або іншого військового майна за відсутності ознак особливо небезпечного державного злочину наказується позбавленням волі на строк від одного до п'яти років.

Кваліфікованими видами даного злочину було знищення або пошкодження військового майна: 1) що спричинило тяжкі наслідки – покарання позбавлення волі на строк від трьох до десяти років (п. б ст. 15); 2) вчинене у воєнний час або у бойовій обстановці – покарання позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років або смертна кара (пункт в ст. 15).

Необхідно зауважити, що ст. 15 Закону в якості військового злочину передбачала лише умисне знищення або пошкодження військового майна. Ті ж самі діяння, вчинені з необережності не визнавалися військовим злочином. Тобто військовослужбовець винний у необережному знищенні або пошкодженні військового майна ніс відповідальність відповідно до правових норм про загальнокримінальні злочини (наприклад, за ст. 99 КК РСФСР) [4, с. 38].

Порівнюючи з Положенням про військові злочини 1927 р., вказаний Закон ширше сформулював безпосередньо склад «знищення або пошкодження військового майна». Якщо Положення 1927 р. встановлювало кримінальну відповідальність за умисне знищення або пошкодження лише виданих для тимчасового або постійного користування предметів казенного обмундирування або спорядження, або виданих для службового користування холодної або вогнепальної зброї, то Закон про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 р. визначав предметом даного злочину будь-яке військове майно, незалежно від того, знаходиться воно або не знаходиться в службовому користуванні у винного.

Суб'єктом знищення або пошкодження військового майна відповідно до ст. 1 Закону про кримінальну відповідальність за військові злочини були військовослужбовці, військовозобов'язані під час проходження ними навчальних зборів, а також особи офіцерського, сержантського та рядового складу органів державної безпеки.

Особи, які не є суб'єктами військових злочинів згідно вказаного переліку, могли нести відповідальність за знищення або пошкодження військового майна за ст. 15 Закону лише як співучасники.

Закон про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 р. був включений до Кримінального кодексу УРСР 1960 р. як розд. XI (ст. 231-263). Відповідно до загального принципу радянського кримінального права (ст. 4 Основ кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік 1958 р.) особи, які вчинили злочин на території СРСР підлягали відповідальності за кримінальними законами, які діють у місці вчинення злочину. Тобто пошкодження або знищення військового майна, вчинені на території України, кваліфікувалося за відповідними статтями Кримінального кодексу Української РСР 1960 р. (далі по тексті – КК УРСР 1960 р.).

КК УРСР 1960 р. були сформульовані два склади злочинів проти порядку користування та збереження військового майна, а саме: «промотання» або втрата

військового майна (ст. 244) та умисне знищення або пошкодження військового майна (ст. 245).

Стаття 245 КК УРСР 1960 р. повністю відтворювала ст. 15 Закону про кримінальну відповідальність за військові злочини.

Кримінальний кодекс України 2001 р. (далі по тексту – КК України), на відміну від КК УРСР 1960 р., розширивши коло злочинів проти порядку збереження та користування військовим майном, передбачав кримінальну відповідальність як за умисне, так і за необережне знищення або пошкодження військового майна (ст. 411 та 412 КК України).

На відміну від Закону про кримінальну відповідальність за військові злочини та КК УРСР 1960 р., в КК України наявні такі зміни:

1) В складі злочину «умисне знищення або пошкодження військового майна» виключено формулювання «при відсутності ознак особливо небезпечного державного злочину» (ч. 1 ст. 411 КК України).

2) До кваліфікуючих ознак умисного знищення або пошкодження військового майна віднесено спосіб вчинення злочину («шляхом підпалу або іншим загальнонебезпечним способом»), та наслідки у вигляді загибелі людей (ч. 2 ст. 411 КК України).

3) Військовим злочином визнано необережне знищення або пошкодження військового майна, за умови заподіяння такими діями шкоди у великих розмірах (ч. 1 ст. 412 КК України), спричинення загибелі людей або інших тяжких наслідків (ч. 2 ст. 412 КК України).

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна відзначити досить довгий історичний шлях розвитку норм про кримінальну відповідальність за знищення або пошкодження військового майна. В статті були проаналізовані зародки норм, які встановлювали відповідальність за даний злочин («Руська Правда»), та особливості розвитку його об'єктивних та суб'єктивних ознак в перших військово – кримінальних правових актах («Артикул воинский» Петра I, Військовий статут про покарання 1868 р., «Уголовное уложение» 1903 р.), а також у систематизованих актах, які регулювали кримінальну відповідальність військовослужбовців у післяреволюційний період розвитку України (Положення про революційні військові трибунали 1919 р., Положення про військові злочини 1924 та 1927 рр., КК УРСР 1922, Закон про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 р., КК УРСР 1960 р.). Здійснено порівняння вказаних норм з чинним законодавством, яке встановлює відповідальність за знищення або пошкодження військового майна (ст. 411 та 412 КК України).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бодаєвський В.П.* Кримінальна відповідальність військовослужбовців за корисливі посягання на військове майно (ст. 410 КК України) : дис...канд. юр. наук : 12.00.08 – Класичний приватний університет, 2010. – 26 с.

2. *Бугаєв В.О.* Військові злочини і покарання : дис...канд. юрид. наук : 12.00.08. – Одеська національна юридична академія, 2001. – 24 с.

3. *Владимирский-Буданов М.Ф.* Хрестоматия по истории русского права : в 2 т. / М. Ф. Владимирский – Буданов – К., 1901.

4. Советское уголовное право «Воинские преступления»/ Под ред. Горного А.Г.- М., 1978. – 261 с.

5. *Карпенко М.І.* Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості : дис...-канд. юрид. наук : 12.00.08 – Класичний приватний університет, 2010. – 25 с.

6. Российское законодательство X-XX веков в 9 т. Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма / под общей редакцией О.И. Чистякова. – М. : Изд-во: «Юридическая литература», 1986. – 512 с.

7. *Михайленко П.П.* Борьба с преступностью в Украинской ССР: В 2-х т. – Т. 1. 1917-1925 pp. / П. П. Михайленко. – К., 1966.- 831 с.

8. Преступления против военной службы: Учебник для вузов / Под ред. Н.А. Петухова. – М. : НОРМА, 2002. – 375 с.

9. Історія держави і права України. Підручник. – У 2-х т. – Т. 1. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка; [кол. авторів: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин та ін.] – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 656 с.

10. *Тихомиров М.Н.* Посobie для изучения Русской Правды. – М. : Издание Московского университета, 1953.

11. *Кульчицький В.С.* Історія держави і права України : Навч. посібн. / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – Львів : Тріада плюс, 2000. – 400 с.

12. *Есипов В.* Повреждение имущества огнём по руському праву. Исследование / В. Есипов. – СПб. : Типография А.Ф. Маркса, 1892.

13. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К. : Знання України, 1991. – 240 с.

14. *Познышев С.В.* Особенная часть русского уголовного права. Сравнительный очерк важнейших отделов особенной части старого и нового Уложений / С.В. Познышев : 3-е изд., испр. и доп. – М. : Товарищество Скоропечати А.А. Левенсона, 1912. – 203 с.

15. *Круглевский А.Н.* Имущественные преступления. Исследование основных типов имущественных преступлений / А.Н. Круглевский. – СПб : Типо-литография Петербургской Одиночной тюрьмы, 1913. – 56 с.

16. Воинский уставъ о наказаніяхъ. Изданіе неофициальное (XII книга Свода Военныхъ постановленій 1869 года), изд. 2. – СПб, 1899 – 123 с.

17. Уголовное Уложение Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. – СПб. : Изданіе Сенатской типографіи, 1903.

18. *Таганцев, Н.С.* Уголовное Уложение 22 марта 1903 г. С мотивами, извлечениями из объяснительной записки редакционной комиссии, представлениями Мин. Юстиции в Государственный Совет и журналов особого совещания, особого присутствия департаментов и общего собрания Государственного Совета / Н.С. Таганцев. – СПб. : Государственная типография, 1904. – 75 с.

19. Курс уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личные и имущественные / И.Я.Фойницкий. – СПб., 1890.

20. СУ РСФСР, 1919, №58.

21. СЗ СССР, 1924, №24.

22. СЗ СССР, 1927, №50.

23. Ведомости Верховного Совета СССР, 1939, №32.

24. Ведомости Верховного Совета СССР, 1943, №15.

25. Ведомости Верховного Совета СССР, 1943, №18.

26. Ведомости Верховного Совета СССР, 1944, №1.

27. Ведомости Верховного Совета СССР, 1957, №5.

28. Ведомости Верховного Совета СССР, 1959, №1.

Ковалевська Є.С. Генезис кримінальної відповідальності за знищення або пошкодження військового майна

У статті проаналізовано історичні аспекти зародження та розвитку відповідальності за знищення або пошкодження військового майна на території України, починаючи з часів Київської Русі та до нашого часу.

Ключові слова: знищення або пошкодження, військове майно, військовий злочин, відповідальність військовослужбовців.

Ковалевская Е.С. Генезис уголовной ответственности за уничтожение либо повреждение военного имущества

В статье проанализированы исторические аспекты зарождения и развития ответственности за уничтожение и повреждение военного имущества на территории Украины, начиная со времён Киевской Руси и до нашего времени.

Ключевые слова: уничтожение либо повреждение, военное имущество, военное преступление, ответственность военнослужащих.

Kovalevskaya I.S. Genesis of criminal liability for destruction and damage of military property.

The article analyses the historical aspects of genesis and development of the liability for destruction and damage of military property on the territory of Ukraine from the times of Kievan Russ until the present days.

Key words: destruction and damage, military property, military crime, liability of military servicemen.

Стаття надійшла до редакції 09.02.2012.

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ОБ'ЄКТА СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ, ЗОКРЕМА, ВБИВСТВА, ВЧИНЕНОГО НА ЗАМОВЛЕННЯ

Д.І. Лопашук

*здобувач кафедри кримінального права та процесу
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Дослідження наукових підходів до розуміння об'єкта складу злочину вбивства, вчиненого на замовлення як обов'язкового елементу, який визначає характер злочину, його суспільну небезпеку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ця проблема в українській юридичній науці та в правовій літературі не висвітлювалася взагалі.

Мета статті. В науковому аспекті проаналізувати наукові підходи до розуміння об'єкта складу злочину вбивства на замовлення для подальшого використання їх результатів при формуванні методики документування, розкриття і розслідування цього виду злочину.

Основні результати дослідження. Об'єкт є обов'язковим елементом будь-якого складу злочину, в тому числі і вбивства, вчиненого на замовлення, оскільки він визначає характер злочину, його суспільну небезпеку [2, с. 38]. А, як ми знаємо, кожне злочинне діяння по своїй суті передбачає посягання на певні суспільні відносини (об'єкт), завдання їм істотної шкоди або ставить їх під загрозу заподіяння такої шкоди [11, с. 52]. Виходячи з цього, необхідно констатувати, що злочинне діяння неможливе без об'єкта, проти якого воно спрямоване.

Правильне вирішення питання про об'єкт має важливе теоретичне і практичне значення. Саме він дозволяє визначити соціально-політичну суть злочину, з'ясувати його суспільно-небезпечні наслідки, сприяє правильній кваліфікації діяння, а також розмежування його від суміжних складів злочину. Об'єкт має також суттєве значення для визначення самого поняття злочину, є вихідним при класифікації злочинів, побудови системи Особливої частини Кримінального кодексу тощо [17, с. 32; 13, с. 29]. Визначення того, на який конкретно об'єкт спрямоване злочинне посягання забезпечує правильну кваліфікацію діяння, точне застосування кримінального закону [18, с. 45]. Це підтверджується образним висловлюванням В.М. Кудрявцева, що «встановлення об'єкта злочинного посягання служить нібито попередньою програмою для вибору тієї групи суміжних складів, серед яких потрібно буде вже більш детально шукати необхідну норму» [6, с. 89].

Щоб глибше зрозуміти особливості об'єкта злочинного посягання при вбивстві на замовлення, необхідно:

- 1) мати науково обґрунтовані теоретичні передумови дослідження суспільних відносин, які стають за певних умов об'єктом злочину за кримінально-правовою доктриною;
- 2) вивчити існуючі точки зору щодо об'єкта досліджуваних діянь;
- 3) визначитись із структурою та змістом складових, що становлять об'єкт цих злочинів, використовуючи наше дослідження;
- 4) запропонувати визначення об'єкта, досліджуваних діянь [10, с. 136], тобто дослідити зміст і структуру суспільних відносин, а також види об'єктів цього злочину.

У науці кримінального права є багато підходів до розуміння об'єкта злочину. Слід оговорити, що В.К. Гришук поділяє наукові концепції об'єкта злочину на історичні та сучасні, що заслуговує схвалення та уваги. До найбільш поширених історичних концепцій об'єкта злочину в теорії кримінального права цей вчений зараховує такі: 1) об'єкт злочину суб'єктивне право (В.Д. Спасович); 2) об'єкт злочину – захищений правом інтересом (Р. Ієрінг, Ф. Ліст, В.С. Нікіфоров); 3) об'єкт злочину блага та інтереси, що охороняються законом (правові блага) (А.Н. Круглевський, Г.В. Колоколов, Є.Я. Нимировський); 4) об'єкт злочину – безпека і добробут громадян (О.Ф. Кістяковський); 5) об'єктом злочину є: а) правові норми і конкретні блага та інтереси (М.Д. Сергієвський); б) посереднім об'єктом є порушений припис, норма, а безпосереднім об'єктом – суспільне відношення, що є реальним проявом цього припису (І.Я. Фойницький); в) з формального боку є блага та інтереси, що охороняються цією нормою (Л.С. Білогриць-Котляревський); г) норми права в її реальному бутті (М.С. Таганцев); 6) об'єкт злочину – окремі особи чи групи осіб (П.Д. Калмиков); 7) об'єкт злочину-суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом (А.А. Піонтковський, Є.А. Фролов) [4, с. 159-164].

Серед найбільш поширених сучасних концепцій об'єкта злочину в теорії кримінального права В.К. Гришук виділяє такі: 1) об'єкт злочину – це суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом (В.Я. Тацій, М.Й. Коржанський, М.І. Бажанов, А.В. Савченко, Б.О. Кирись, В.О. Навроцький, Н.О. Гуророва, Ю.Л. Шевцов та ін.); 2) об'єкт злочину – соціальні блага (цінності), що охороняються кримінальним законом (П.С. Матишевський, Є.В. Фесенко, С.Б. Гавриш); 3) об'єкт злочину – людина незалежно від віку, розумового розвитку, соціального статусу тощо (Г.П. Новосьолов); 4) об'єкт злочину – окремі особи або багато осіб (І.Я. Козаченко, З.А. Незнамова); 5) об'єкт злочину – соціально-значимі цінності, інтереси, блага, що охороняються кримінальним законом (А.В. Пашковський, А.В. Наумов); 6) об'єкт злочину – суспільні відносини, які є відповідним порядком, установленим приписами правовими правових норм, а також соціальні блага (Г.В. Чеботарьова); 7) об'єкт злочину двоякий – соціальна оболонка є завжди першим об'єктом, а всі інші об'єкти перебувають всередині цієї оболонки (В.М. Трубніков); 8) об'єкт злочину – порядок суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом (О.М. Костенко, П.П. Андрушко, А.В. Ландіна); 9) об'єкт злочину – особливо цінні суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом [150, с. 166]. Цей підхід отримав поширення в теорії кримінального права і його прихильниками є: В.К. Гришук [1, с. 166]; Я.М. Брайнін [3, с. 70], В.М. Кудрявцев [7, с. 130], А.А. Музика [14, с. 25], Л.В. Левицька, Т.О. Мудрак, О.В. Сіренко, П.В. Цимбал [9, 18], В.В. Кузнецов і О.Ф. Штанько [16, с. 79], В.К. Матвійчук [12, с. 157-158].

Крім названих вище сучасних концепцій об'єкта існують деякі інші. Так, С.Я. Лиховою підтримується і розвивається концепція, де об'єктом злочину є праввідносини [8, с. 79]. У той же час В.П. Ємельянов називає об'єктом злочину охоронювані кримінальним законом конкретні сфери життєдіяльності людей, які і виступають в якості безпосередніх об'єктів злочинів як реальних явищ дійсності [5, с. 214-215].

В юридичній літературі існує й інша періодизація розвитку концепцій злочину. Так, в історії розвитку вчення про об'єкт злочину можна виділити декілька етапів.

Перший етап (друга половина XIX – поч. XX ст.) характеризується наявністю різних концепцій, до числа яких інколи відносять так звані теорії суб'єктивного права, норми права і правові блага [15, с. 325]. Другий етап розробки вчення про об'єкт злочину – період панування в нашій країні марксистсько-ленінського вчення, керуючись яким вітчизняна кримінально-правова наука взяла на озброєння тезу: «Об'єкт злочину – це суспільні відносини, і тільки вони» [15, с. 325]. Третій етап – це сучасні концепції об'єкта злочину. Він характерний тим, що в ньому кримінально-правова теорія вже не декларує про єдність думок, оскільки не тільки в науковій, але й в навчальній літературі все більше проявляється два основних, концептуальних підходи до трактування поняття об'єкта злочину [15, с. 336]. Перший, значно представницький за числом прихильників, підхід орієнтує на таке вирішення питання про об'єкт злочину, яке мало місце в радянській науці, тобто на визнання об'єктом злочину суспільних відносини [15, с. 337]. В останнє десятиріччя з'явилося також немало прибічників другого підходу. Всіх їх об'єднує одне: критичне сприйняття ідеї про те, що об'єктом злочину виступають суспільні відносини і тільки вони [15, с. 337].

Важливо звернути увагу на те, що П.П. Андрушко робить деякі уточнення до узагальнення концепції об'єкта В.К. Грищуком. Так, він уточнює свою позицію стосовно об'єкта злочину, а саме, що таким розуміє соціальні цінності, натомість порядок відносин (взаємовідносин) між суб'єктами розглядає як вид соціальних зв'язків між суб'єктами, які в свою чергу, є одним із видів соціальних цінностей, що охороняються кримінальним законом [1, с. 5]. Також П.П. Андрушко звертає увагу на те, що С.Б. Гавриш відстоює концепцію об'єкта злочину – як правового блага, а не об'єкт злочину – соціальні блага (цінності), що охороняються кримінальним законом [1, с. 5-7].

Не вдаючись до деталей аналізу кожної з наведених концепцій об'єкта злочину, автор приєднується до дослідників, які об'єкт злочину розглядають саме з позиції теорії суспільних відносин. Представниками цієї теорії є, зокрема: В.Я. Тацій, В.К. Грищук, В.К. Матвійчук, А.А. Музика, М.Й. Коржанський, В.О. Навроцький та ін.

Висновок. Таким чином, із всього сказаного ми бачимо, що в кримінальному законодавстві як України, так і інших пострадянських республік не має одностайної думки стосовно розуміння об'єкта злочину, в тому числі і вбивства, вчиненого на замовлення. Проте серед українських юристів все-таки превалує концепція радянської школи права, за якою об'єктом злочину є суспільні відносини, які охороняються законом від злочинних посягань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Андрушко П.П.* Злочини проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі: об'єкт і система / П.П. Андрушко // Кримінальне право України. – № 12. – 2006. – С. 3 – 63.
2. *Бабичев А.Г.* Убийство: проблемы, теория, практика. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2008. – 192 с.
3. *Брайнін Я.М.* Основні питання загального вчення про склад злочину / Я.М. Брайнін / Київський державний університет ім. Т. Шевченка. – К. : Вид-во Київського університету. 1964. – 189 с.
4. *Грищук В.К.* Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології. – Львів : Світ, 1992. – 165 с.
5. *Емельянов В.П.* Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование / В.П. Емельянов. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 219 с.

6. *Кудрявцев В.М.* Общая теория квалификации преступлений. – М. : Юрист, 1999. – 173 с.
6. *Кудрявцев В.Н.* Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев. – Москва: Госуд. изд-во юрид. лит-ры, 1960, 1960. – 244 с.
7. *Лихова С.Я.* Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V. Особливої частини КК України) : Монографія / С.Я. Лихова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 219 с.
8. *Левицька Л.В., Мудряк Т.О., Сіренко О.В., Цимбал П.В.* Кримінальне право України. Загальна частина: Навч. посіб. / Л.В. Левицька, Т.О. Мудряк, О.В. Сіренко, П.В. Цимбал. – Ірпінь : Національна академія ДПС України, 2005. – 206 с.
9. *Матвійчук В.К.* Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : Монографія. – К. : Азимут-Україна, 2005. – 464 с.
10. *Матвійчук В.К., Присяжний В.М.* Забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів: відповідальність і досудове слідство та запобігання : Монографія. – К. : КНТ, 2007. – 272 с.
11. *Матвейчук В.К.* Уголовно-правовая борьба органов внутренних дел с преступным загрязнением водных объектов: Учебное пособие / В.К. Матвейчук. – К. : НИ и РИО Украинской академии внутренних дел, 1992. – 79 с.
12. *Мирошниченко Н.А.* Текст лекцій к спецкурсу «Учение о преступлении и составе преступления и их значение для квалификации» рекомендован для студентов судебно-прокурорской специализации. «Юридична література». Одесса, 2003. – http://www.adhdportal.com/book_1742_chapter_1_Anotacija.html
13. *Музыка А.А.* Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів / А.А. Музыка. – К. : Логос, 1998. – 323 с.
14. *Новоселов Г.П.* Объект преступления / Г.П. Новоселов // Полный курс уголовного права: В 5 т. / Под ред. докт. юрид. наук, проф., заслуженного деятеля науки РФ А.И. Коробеева. Т. 1: преступление и наказание.- СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – С. 325 – 356.
15. *Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф.* Сучасне кримінальне право України: Курс лекцій / А.В. Савченко, В.В. Кузнецов, О.Ф. Штанько – К. : Видавництво Паливода А.В., 2005. – 640 с.
16. Уголовное право. Общая часть/[сост. Петренко]. – М. : АСТ; СПб. : Сова, 2010. – 160 с. – (Конспект лекцій).
17. *Чернишова Н.В.* Кримінальне право України. Тези лекцій і практичні завдання для курсантів Київського училища міліції МВС України. / За ред. В.М. Бовсуновського та ін. – К. : Наукова думка, 1995 – 455 с.

Лопашук Д.І. Наукові підходи до розуміння об'єкта складу злочину, зокрема вбивства, вчиненого на замовлення

У статті коротко досліджено та проаналізовано наукові підходи до розуміння об'єкта складу злочину вбивства, вчиненого на замовлення, як обов'язкового елементу, який визначає характер злочину, його суспільну небезпеку.

Ключові слова: *об'єкт, суспільні відносини, блага, інтереси, сучасні концепції, кримінальне право, вбивство, вчинене на замовлення.*

Лопашук Д.И. Научные подходы к пониманию объекта состава преступления в частности, убийства, совершенного на заказ

В статье коротко исследованы и проанализированы научные подходы к пониманию объекта состава преступления убийства, совершенного на заказ, как обязательного элемента, который определяет характер преступления, его общественную опасность.

Ключевые слова: объект, общественные отношения, блага, интересы, современные концепции, уголовное право, убийство, совершенное на заказ.

Lopashchuk D.I. Academic approaches to understanding the corpus delicti object, of a contract murder in particular.

The article provides a brief survey and an analysis of the academic approaches to understanding the object of a contract murder corpus delicti as a mandatory element that defines the felony nature and its social danger.

Key words: object, social relationships, social good, interests, modern concepts, Criminal Law, contract murder

Стаття надійшла до редакції 31.01.2012.

ОБ'ЄКТ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ ПОРУШЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ЖИТЛА

П.І. Салій

старший викладач

ВНЗ «Національна академія управління»

Постановка проблеми. Дослідження важливих теоретичних і практичних питань, пов'язаних із виникненням злочинів, передбачених ст. 162 Кримінального кодексу України («Порушення недоторканості житла») зумовлює подальше вивчення його об'єкта.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемі об'єкта злочину порушення недоторканості житла присвячені праці П.П. Андрушка, В.К. Грищука, М.І. Мельника, П.С. Матишевського, М.І. Хавронюка, В.О. Навроцького, І.О. Зінченка, С.І. Селецького, А.П. Бабія, С.Я. Лихової, В.Я. Тація та ін.

Мета статті полягає в дослідженні безпосереднього об'єкта цього злочину через з'ясування теоретичного та методологічного аспектів загального та родового об'єктів злочину.

Основні результати дослідження. Кожний злочин посягає на певний об'єкт, завдає йому істотної шкоди або ставить під загрозу завдання такої шкоди ці суспільні відносини [1, с. 14]. Виходячи з цього, необхідно констатувати, що злочинне діяння неможливе без об'єкта, проти якого воно спрямоване.

Перш ніж перейти до дослідження безпосереднього об'єкта складу злочину порушення недоторканості житла, слід зазначити, що питання про об'єкт злочину, взагалі, в науці кримінального права є одним із найбільш дискусійних. Водночас конкретизація об'єкта складу злочину дає змогу поряд з іншим виробити підстави і критерії вибору об'єктів кримінально-правової охорони та засобів їх захисту [2].

У науці кримінального права є багато підходів до розуміння об'єкта злочину. Слід зазначити, В.К. Грищук поділяє наукові концепції об'єкта злочину на історичні та сучасні. До найбільш поширених історичних концепцій об'єкта злочину в теорії кримінального права вчений зараховує такі: 1) об'єкт злочину – суб'єктивне право (В.Д. Спасович); 2) об'єкт злочину – захищений правом інтерес (Р. Ієрінг, Ф. Ліст, Б.С. Нікіфоров); 3) об'єкт злочину – блага та інтереси, що охороняються законом (правові блага) (А.Н. Круглевський, Г.В. Колоколов, Є.Я. Нимировський); 4) об'єкт злочину – безпека і добробут громадян (О.Ф. Кістяківський); 5) об'єктом злочину є: а) правові норми конкретні блага та інтереси (М.Д. Сергієвський); б) посереднім об'єктом є порушений припис, норма, а безпосереднім – суспільне відношення, що є реальним проявом цього припису (І.Я. Фойницький); в) з формального боку – це блага та інтереси, що охороняються цією нормою (Л.С. Білогриць-Котляревський); г) норми права в її реальному битті (М.С. Таганцев); 6) об'єкт злочину – окремі особи чи групи осіб (П.Д. Калмиков); 7) об'єкт злочину – охоронювані кримінальним законом суспільні відносини (А.А. Піонтковський, Є.А. Фролов) [3].

Серед найбільш поширених сучасних концепцій об'єкта злочину в теорії кримінального права В.К. Грищук виділяє такі: 1) об'єкт злочину – охоронювані

кримінальним законом суспільні відносини (В.Я. Тацій, М.Й. Коржанський, М.І. Бажанов, А.В. Савченко, Б.О. Кириш, В.О. Навроцький, Н.О. Гуророва, Ю.Л. Шевцова іт.); 2) об'єкт злочину – соціальні блага (цінності), що охороняються кримінальним законом (П.С. Матишевський, Є.В. Фесенко, С.Б. Гавриш); 3) об'єкт злочину – людина, незалежно від віку, розумового розвитку, соціального статусу тощо (Г.П. Новосолов); 4) об'єкт злочину – окремі особи або багато осіб (І.Я. Козаченко, З.А. Незнамова); 5) об'єкт злочину – охоронювані кримінальним законом соціально значущі цінності, інтереси, блага (А.В. Пашковська, А.В. Наумов); 6) об'єкт злочину – суспільні відносини, які є відповідним порядком, встановленим приписами правових норм, а також соціальні блага (Г.В. Чеботарева); 7) об'єкт злочину Двоєкий – соціальна оболонка є завжди першим об'єктом, а всі інші об'єкти перебувають всередині цієї оболонки (В.М. Трубніков); 8) об'єкт злочину – охоронюваний кримінальним законом порядок суспільних відносин (О.М. Костенко, П.П. Андрушко, А.В. Ландіна); 9) об'єкт злочину – особливо цінні суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом [3, с. 130]. Цей підхід набув поширення в теорії кримінального права і його прихильниками є: В.К. Гришук [3, с. 166], Я.М. Брайнін [4, с. 70], В.М. Кудрявцев [5, 130], А.А. Музика [6, с. 25], Л.В. Левицька, Т.О. Мудрак, О.В. Сіренко, П.В. Цимбал [7, с. 18], В.В. Кузнецов і О.Ф. Штанько [8, с. 79], В.К. Матвійчук [9, с. 157-158].

Крім вищеназваних сучасних концепцій об'єкта, існують ще й інші. Так, С.Я. Лихова підтримує та розвиває концепцію, де об'єктом злочину є правовідносини [10, с. 79].

Натомість В.П. Ємельянов називає об'єктом злочину охоронювані кримінальним законом конкретні сфери життєдіяльності людей, які і виступають безпосередніми об'єктами злочинів як реальних явищ дійсності [11, с. 214-215].

В юридичній літературі існує й інша періодизація та класифікація розвитку концепцій об'єкта злочину. Так, в історії розвитку вчення про об'єкт злочину можна виділити декілька етапів. Перший етап (друга пол. XIX – поч. XX ст.) характеризується наявністю різних концепцій, до яких інколи зараховують так звані теорії суб'єктивного права, норми права і правові блага [12, с. 325]. Другий етап розробки вчення про об'єкт злочину – період панування в нашій країні марксистко-ленінського вчення, керуючись яким вітчизняна кримінально-правова наука взяла на озброєння тезу: «Об'єкт злочину – це суспільні відносини, і тільки вони» [12, с. 325]. Третій етап – це сучасні концепції об'єкта злочину. Він характеризується тим, що в ньому кримінально-правова теорія вже не декларує єдність думок, оскільки не тільки в науковій, але й у навчальній літературі все більше виявляється два основних концептуальних підходи до трактовки поняття об'єкта злочину [12, с. 336]. Перший, значно представницький за кількістю прихильників підхід орієнтує на таке вирішення питання про об'єкт злочину, яке наявне в радянській науці, тобто на визнання об'єктом злочину суспільних відносин [12, с. 337].

В останнє десятиріччя з'явилося також немало прибічників другого підходу. Всіх об'єднує одне: критичне сприйняття ідеї про те, що об'єктом злочину виступають суспільні відносини і тільки вони [12, с. 337].

Важливо звернути увагу на те, що П.П. Андрушко робить деякі уточнення до узагальнення концепцій об'єкта В.К. Гришуком. Так, він уточнює свою позицію стосовно об'єкта злочину, під яким він розуміє соціальні цінності, натомість

порядок відносин (взаємовідносин) між суб'єктами розглядає як вид соціальних зв'язків між суб'єктами, які, у свою чергу, є одним із видів соціальних цінностей, що охороняються кримінальним законом [13, с. 5]. Також П.П. Андрушко звертає увагу на те, що С.Б. Гавриш відстоює концепцію об'єкта злочину як правового блага, а не об'єкта злочину як соціального блага (цінності), що охороняється кримінальним законом [13, 5-7].

Дослідження питання про об'єкт злочину взагалі не є предметом нашого дослідження, тому, не вдаючись до деталей аналізу кожної з наведених концепцій об'єкта злочину і виходячи з періодизації, зазначимо, що ми приєднуємося до дослідників, які об'єкт злочину розглядають саме з позиції теорії суспільних наук є, зокрема, В.Я. Тацій, В.К. Грищук, В.К. Матвійчук, А.А. Музика, М.Й. Коржанський, В.О. Навроцький та ін.

Користуючись триступеневою класифікацією об'єктів злочинів, якої ми дотримуємось, визначимо місце норми, що досліджується (ст. 162 КК України) у системі Особливої частини КК України, її значення, надамо точну кваліфікацію вказаного діяння. Це все стає можливим, якщо вдасться найбільш правильно встановити родовий і безпосередній об'єкти складу злочину, передбаченого ст. 162 КК України. Ця класифікація ґрунтується на співвідношенні філософських категорій: загального, особливого та окремого, відповідно, включає три рівні: загальний, родовий, безпосередній [5, с. 81-82; 15, с. 124-125; 16, с. 60-62; 17, с. 56-57]. Таку тричленну класифікацію об'єктів злочинів підтримує переважна більшість науковців. Відповідно до цієї класифікації, з позиції прихильників концепції: об'єкт злочину – суспільні відносини, що поставлені під охорону кримінального закону; загальний об'єкт – уся сукупність суспільних відносин, що поставлені під охорону кримінального закону; родовий – група соціальних відносин, тотожних або однорідних за своєю суттю; безпосередній – конкретні суспільні відносини, які охороняються кримінально-правовою нормою.

З приводу родового об'єкта злочинів, що стосуються виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина та в системі яких знаходяться і досліджувані відносини, що стосуються недоторканості житла, існують твердження про те, що такими є відносини: з конституційних прав і свобод людини і громадянина [18, с. 105]; із збереження конституційних прав та свобод людини і громадянина [19, с. 98]; з основних конституційних прав і свобод людини і громадянина [20, с. 69]; з приводу реалізації найбільш важливих людських потреб [30, с.126]; з приводу охоронюваних Конституцією прав і свобод громадянина [31, с. 578]; із закріплених Конституцією основних політичних і трудових прав і свобод громадян (виборче право, недоторканість житла громадян, таємниця листування, авторські і виборчі права та ін.) [32, с. 248]; із сукупності основних прав і свобод громадян [33, с. 671]; з основних прав громадян, встановлених Конституцією СРСР [34, с. 270]; з відповідних конституційних прав і свобод громадян [35, 162] з вільного здійснення громадянами України своїх політичних, трудових та інших особистих прав і свобод, гарантованих Конституцією України, а також іншими законодавчими актами, що видаються на підставі Конституції [36, с. 278]; з вільного і безперешкодного здійснення громадянами всієї сукупності політичних, трудових та інших прав, представлених і гарантованих Конституцією [37, с. 186-187]; з правовідносин, змістом яких є реалізація громадянами конституційних прав, передбачених Конституцією України [29, с. 240].

Усі вищезазначені погляди стосовно родового об'єкта злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина є дещо суперечливими або не охоплюють кола всіх відносин у досліджуваній сфері або призводять до помилкового ототожнення об'єкта злочину (суспільних відносин) з предметом злочину чи з правовідносинами, а іноді стосуються діяння або відповідного стану тощо.

Для початку спробуємо визначитися з поняттями, які є в чинному законодавстві та судженнях стосовно родового об'єкта цих складів злочинів, що охоплюються розділом V КК України. Такими термінами є: «права», «свободи», «людина», «особа», «громадянин», «основні конституційні права і свободи людини і громадянина».

Почнемо з того, чи є відмінність між правами і свободами людини? Свобода людини – це сфери людської діяльності, в які держава не повинна втручатися (вона лише окреслює за допомогою правових норм, межі, територію, на якій людина діє або діє на свій розсуд [30, с. 3]. Держава не тільки сама повинна утримуватися від інтервенції в такі свободи, але й повинна забезпечувати захист їх меж від вторгнення влади і втручання інших осіб (зрозуміло, що здійснення прав і свобод людини і громадянина не повинно порушувати права і свободи інших осіб. Держава законодавчо має захищати правомірну поведінку людини, але одночасно і повинно обмежувати вихід за межі дозволених свобод, такі обмеження, межі можна встановлювати лише законом) [41, 23]. Для реалізації свобод немає необхідності отримувати спеціальні дозволи компетентних органів і осіб, проте свобода передбачає велику винахідливість у виборі з багатьох варіантів поведінку свою, власну [42, с. 22]. Термін «свобода» означає « – м., ж. 1. В філософії: можливість проявлення суб'єктом своєї волі на основі осознання законів розвитку природи і общества. С. есть познание необходимости. С. воли...» [43, с. 574]. Згідно іншого джерела термін «свобода», означає « – и, ж. 1. Відсутність політичного й економічного гноблення, утиску та обмежень; ...» [44, с. 1300].

Права людини – це визнані і гарантовані державою можливості дій (повноваження) людини в описаній, указаній в даній сфері [30, с. 4]. На відміну від поняття «свободи людини», тут фіксується конкретна сфера, напрямок діяльності індивідуума, вже не пропонуються можливості вибору, варіанту дії всередині даного права (наданим правом можна скористатися, реалізувати його, чи не скористатися – на відміну від обов'язку. Держава зобов'язується не тільки гарантувати і захищати правомірні дії людини в указаній у законі сфері, тобто держава повинна прийняти цілий комплекс організаційно-розпорядчих, фінансових та інших заходів для забезпечення реалізації цих прав) [30, с. 4-5].

Важливо також відрізнити поняття «свобода» і «права і свободи людини», так у першому випадку свободу розуміють у широкому філософському аспекті як властиві людині і соціальним спільнотам можливості діяти, поступати як самостійним і незалежним суверенам у відповідності зі своєю волею, на свій розсуд, бажання [30, с. 5]. Натомість слід погодитися з думкою, що свобода людини – це більш вузьке правове поняття, тотожне об'єктивним право встановленням (приписам) і суб'єктивному праву конкретного індивідуума діяти у визначених законом межах [41, с. 24].

Стосовно поняття «основні конституційні права і свободи людини і громадянина», то його необхідно дослідити на підставі класифікації прав людини. Не

вдаючись до повної класифікації прав людини, оскільки обсяг роботи зробити це не дозволить і це не входить до предмета нашого дослідження, отже лише частково звернемося до класифікації прав людини. Найбільш поширеною із класифікацій слід визнати ділення прав людини за двома підставами: за змістом (сферами суспільними відносинами, виходячи з безпосереднього об'єкта) і часом виникнення [30, с. 7; 31, с. 578-579]. Ця класифікація є, на наш погляд, найбільш прийнятливою. У першому варіанті класифікації виділяють зазвичай цивільні (громадянські), політичні, економічні, соціальні і культурні права. Вона відповідає Статуту ООН [41, с. 7-33], Загальній декларації прав людини [42, с. 12], Міжнародному пакту про громадянські і політичні права [43, с. 57].

Розділ V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» КК України являє певну систему кримінально-правових норм, спрямованих на охорону деяких основних прав людини, яка складається із 14 статей (ст.ст. 157-170).

Людина та її права і свободи є вищими соціальними цінностями (права людини – природна властивість людини і її володіння правами в силу того, що вона є людиною, відноситься до людського роду [30, с. 21].

У структурі прав людини існує певна різниця між правами людини і правами громадянина. Так, у сучасному розумінні «громадянин» – це «політична людина», тобто людина, яка (володіє) правовою приналежністю до даної держави – громадянством [45, с. 540-541]. Різниця прав людини і прав громадянина (іноземці та апатриди не являються громадянами) загальноприйнята в міжнародно-правовій і всередині державної практики [46, с. 276]. Необхідно акцентувати увагу на тому, що права громадянина закріплюються нормами позитивного права, а права людини являються її невід'ємними, невідчужуваними, які витікають безпосередньо із витоків природного права (громадянин володіє всім комплексом неоспорюваних природних прав, що належать будь-якій людині, і, крім того, тими правами, які визнаються в даній державі) [30, с. 25-26].

У теорії конституційного права поняття «конституційні права «прийнято використовувати до тих прав, які закріплені в Конституції України, а поняття «основні права» – до прав, указаних у міжнародних деклараціях і пактах про права [47, с. 257]. Разом з тим, коли такої об'єкції в Конституції нема, будемо розглядати ці два звороти як рівнозначні, оскільки не використовуються інші загальноприйняті права і свободи людини і громадянина.

Маючи такі теоретичні та законодавчі підходи проаналізуємо існуючі та описані нами судження стосовно родового об'єкта цієї групи злочинів. Так, М.І. Мельник (автор першої точки зору) зв'язує родовий об'єкт цих діянь з конституційними правами і свободами людини і громадянина, що є неточним відображенням суті цих відносин; І.О. Зінченко (автор другої точки зору) відображає майже подібну позицію стосовно родового об'єкта цієї групи злочинів, але лише із акцентом на забезпечення конституційних прав і свобод; А.П. Бабій, на відміну двох попередніх авторів (автор третьої точки зору), зв'язує ці відносини з основними конституційними правами і свободами людини і громадянина; М.М. Латушкін, Л.Г. Мачковський, Н.Ю. Туріщева, Р.О. Долотов, Д.Д. Скребець, К.М. Хутов, А.С. Курманов (автори четвертої точки зору) асоціюють родовий об'єкт, означеної групи злочинів не з відносинами, а з реалізацією найбільш важливих

потреб. Ця позиція є дещо хибною, оскільки потребує стимулом для виникнення інтересу, який є збуджувачем певних суспільних відносин; Н.Г. Іванов, В.І. Курилов, С.Д. Князев (автори п'ятої точки зору) висувають судження, подібні авторам першої, другої і третьої точок зору, але хибно стверджують, що родовий об'єкт стосується відносин з приводу охоронюваних Конституцією прав і свобод громадянина. Це недостатньо обґрунтоване положення, оскільки закріплює (регулює) права і свободи, а кримінальне право охороняє певні відносини; В.Г. Смірнов (автор шостої точки зору) охоплює лише політичні і трудові права, що свідчить про часткові відносини родового об'єкта цієї групи злочинів; М.І. Федоров (автор сьомої точки зору) надто широко описує родовий об'єкт цієї групи злочинів; П.Ф. Гришанін (автор восьмої точки зору) уподібнюється у своєму судженні до попередньої позиції, але лише акцентує увагу на основі права громадян, встановлених Конституцією; В.В. Сташис (автор дев'ятої точки зору), висловлює подібне судження, звужує відносинами, з відповідних конституційних прав і свобод, що є також певною невизначеністю.

Більш вдалим є визначення родового об'єкта цієї групи злочинів, запропонована М.В. Володьком (автором десятої точки зору) та Ю.В. Александровим (автором одинадцятої точки зору), оскільки вони перераховують у змісті відносин права, передбачені розділом V чинного КК України. Проте і їх судження потребують певного уточнення, виходячи із структури родового об'єкта злочину, особливо – соціального зв'язку суб'єктів, відносин та предмету відносин. Помилковою, на наш погляд, є позиція з приводу родового об'єкта цієї групи злочинів, висловлена С.Я. Лиховою, яка суперечить концепції відносин, які поставлені під охорону кримінального закону.

З метою конкретизації родового об'єкта групи складів злочинів, передбачених розділом V КК України ми приєднуємося до позиції В.К. Матвійчука [48, с. 119], що нас мають цікавити не будь-які соціальні зв'язки суб'єктів, а зв'язки у межах діяльності з охорони: особистих прав і свобод людини і громадянина (ст.ст. 161-184 КК України); виборчих прав людини і громадянина (ст.ст. 157-160 КК України); трудових прав і свобод людини і громадянина (ст.ст. 164-175 КК України); авторських і суміжних прав, прав на об'єкти промислової власності (ст.ст. 176,177 КК України); прав і свобод людини і громадянина на свободу совісті і віросповідання та проведенню публічних заходів (ст.ст. 178-181 КК України). Причому ці зв'язки можуть проявлятися на рівні індивідуальної взаємодії індивідуумів, у взаємодії людських спільнот, а також індивідуумів зі спільнотами.

Ми погоджуємося з В.К. Матвійчуком, що відносини не можна змішувати з предметами зовнішнього світу [48, с. 117]. Важливо зрозуміти, що не самі речі та фізичні тіла, інформація є предметом відносин, а саме: відносини з приводу певних умов, через які люди вступають між собою в той чи інший соціальний зв'язок (інше приведе до змішування предмета відносин з предметом злочину) [48, с. 117].

На підставі проведеного аналізу варто зазначити, що родовим об'єктом складів злочинів, передбачених розділом V КК України є суспільні відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують охорону: особистих прав і свобод людини і громадянина; виборчих прав людини і громадянина; трудових прав і свобод людини і громадянина; авторських і суміжних прав, прав на об'єкти про-

мислової власності; прав і свобод людини і громадянина на свободу совісті і віросповідання та проведенню публічних заходів.

П.С. Матишевський, Є.В. Фесенко [21, с. 123-124] та П.П. Андрушко [21, с. 21] зазначають, що концепція «об'єкт злочину – суспільні відносини» протягом останніх десятиріч переважала в теорії кримінального права України. При цьому П.С. Матишевський та Є.В. Фесенко стверджують, що ця концепція не повністю відповідає сучасним поглядам щодо оцінювання соціальних цінностей. Основним її недоліком є перебільшення значення категорії «публічного» порівняно з категорією «приватного» у сфері соціального життя. Людина з її потребами, інтересами, правами відійшли на другий план. Конституцією України 1996 р. закладено кардинально нові ціннісні орієнтації: (ст. 3) найвищою соціальною цінністю визнано людину, а її права, свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [22, с. 75]. Не можна погодитися з Є.В. Фесенком стосовно того, що суспільні відносини не є універсальною характеристикою об'єкта злочину, оскільки, на його думку, це поняття ніби не охоплює такі особисті блага людини, як життя і здоров'я [22, с. 75]. Слід зазначити, що захист цих благ забезпечується системою відповідних суспільних відносин. Отже, інші цінності: інтереси і права потерпілих, блага забезпечуються системою відповідних суспільних відносин. Крім того, слід зазначити, що будь-які відносини виникають внаслідок потреб та інтересів, вони і є тією рушійною силою, що стимулює наявність тих чи інших суспільних відносин, у яких реалізуються потреби та інтереси. Держава має забезпечити існування позитивних суспільних відносин для реалізації інтересів та потреб у межах цих відносин. Таким чином, визначення об'єкта злочину як цінностей, що охороняються кримінальним законом, проти яких спрямоване злочинне діяння і яким воно може спричинити шкоду (під самими цінностями він розуміє різноманітні об'єкти матеріального світу, у тому числі й саму людину, які мають суттєве позитивне значення для окремих осіб, соціальних груп і суспільства в цілому) є непереконливим [22, с. 76]. Тому не можна погодитися з Є.В. Фесенком, що при вирішенні проблеми об'єкта злочину, співвіднесення понять «об'єкт злочину» і «об'єкт кримінально-правової охорони» доцільно використовувати категорію цінностей [22, с. 76].

Не зовсім обгрунтованою є позиція П.П. Андрушка, який також визначає об'єкт злочину як соціальні цінності [23, с. 35]. Відмінним від попередників є те, що він визнає об'єктом злочину соціальні цінності, різновидами, а не їх структурними елементами, тобто безпосередніми чи видовими об'єктами конкретних злочинів яких є: 1) потерпілий; 2) права, свободи та інтереси потерпілого; 3) соціальні зв'язки між членами суспільства з приводу реалізації ними належних їм прав, свобод та інтересів, у тому числі у формі правовідносин [23, с. 36].

Маючи таку відправну позицію, необхідно детальніше зупинитись на дослідженні безпосереднього об'єкта складу злочину порушення недоторканості житла, яке вписується в межі об'єкта дослідження цієї роботи. У наукових публікаціях не завжди чітко визначається безпосередній об'єкт досліджуваного складу злочину. Так, одні автори під об'єктом злочинного порушення недоторканості житла розуміють право людини на недоторканості житла та іншого володіння [24, с. 133; 38, с. 217; 39, с. 196]; другі стверджують, що ним є конституційне право громадянина на недоторканість житла [25, с. 109; 36, с. 294; 34, с. 284]; треті наполягають на тому, що до нього належать права особи на недоторканість житла і

недоторканість іншого володіння [20, с. 70; 35, с. 196]; четверті відносять до нього конституційне право громадянина на недоторканість житла [19, с. 117; 58, с. 215; 26, с. 73]; п'яті вважають, що ці зазначені права особи відповідного злочину цієї групи [18, с. 117]; шості переконані, що ним є гарантоване Конституцією України право недоторканості житла або інших будівель, якими володіє громадянин [27, с. 332]; сьомі впевнені, що ним є право людини і громадянина на недоторканість житла чи іншого володіння [28, с. 474]; восьмі обґрунтовують, що ним є правовідносини, змістом яких є реалізація громадянами конституційного права на недоторканість житла [29, с. 283]; дев'яті наполягають, що ними є суспільні відносини, які виникають при реалізації конституційного права людини на недоторканість житла [30, с. 185]. Висловлюються й інші точки зору з приводу безпосереднього об'єкта складу злочину порушення недоторканості житла (ст. 162 КК України), але вони тією чи іншою мірою повторюють вищезазначені судження з елементами певної інтерпретації окреслення, індивідуалізації думок деяких авторів.

Вважаємо, що з метою оптимального визначення безпосереднього об'єкта цього складу злочину необхідно врахувати всі позитивні підходи до розуміння досліджуваних суспільних відносин. З вищезазначених суджень, на наш погляд, можна зупинитися на тому, що: 1) об'єктом складу порушення недоторканості житла слід визнати: 1) суспільні відносини, як це зазначають М.М. Лапутін, Л.Г. Мачковський, Н.Ю. Туріщева, А.В. Голікова, Р.О. Долотов, Д.Д. Скребець, К.М. Хутов, А.С. Курманов, а не просто право людини на недоторканість житла та іншого володіння, як цього домагаються В.О. Кузнецов, М.П. Стрельбицький, В.К. Гіжевський, В.А. Владіміров, І.М. Тяжкова та А.П. Бабій (останній використовує лише термін «особа», а не «людина»); 2) ці відносини існують щодо прав людини і громадянина на недоторканість житла чи іншого володіння (як це частково, хоча цього чи ні, стверджує П.П. Андрушко); 3) ці відносини стосуються недоторканості житла чи іншого володіння людини і громадянина; 4) ці відносини стосуються умов для забезпечення охорони прав людини і громадянина на недоторканість житла чи іншого володіння (В.К. Матвійчук) [49, с. 84-85].

Суть же розбіжностей і негативних моментів у вищезазначених поглядах полягає в тому, що деякі автори: 1) вбачають в об'єкті не відносини, а : 1) права людини на недоторканість житла та іншого володіння (В.О. Кузнецов, М.П. Стрельбицький, І.М. Тяжкова); 2) конституційне право громадянина на недоторканість житла (І.О. Зінченко, М.В. Володько, П.Ф. Гришанін, Ю.В. Александров); 3) право людини і громадянина на недоторканість житла чи іншого володіння (П.П. Андрушко); 4) право особи на недоторканість житла і недоторканість іншого володіння (А.П. Бабій); 5) зазначені права особи стосовно відповідного злочину цієї групи (М.І. Мельник); 6) гарантоване Конституцією України право недоторканості житла або інших будівель, якими володіє громадянин (П.С. Матишевський); 7) правові відносини змістом яких є реалізація громадянином конституційного права на недоторканість житла (С.Я. Лихова); 8) обмежують ці права лише громадянами (І.О. Зінченко, П.Ф. Гришанін, М.В. Володько, Ю.В. Александров, П.С. Матишевський, П.П. Андрушко, С.Я. Лихова); 9) обмежують ці права лише людиною (В.О. Кузнецов, М.П. Стрельбицький, В.К. Гіжевський, М. Лапутін, Л.Г. Мачковський, Н.Ю. Туріщева, А.В. Голікова, Р.О. Долотов, Д.Д. Скребець, К.М. Хутов, А.С. Карманов).

Вищезазначені розходження суперечать існуючій концепції суспільних відносин, які поставлені під охорону кримінального закону (ст. 162 КК України). Разом з тим, навіть з огляду на викладене ще не має можливості дати вичерпну відповідь відносно безпосереднього об'єкта складу злочину порушення недоторканості житла. Необхідно ще проаналізувати структурні елементи відносин і предмет цього складу злочину, який належить до складу цього злочину, а не до об'єкта складу злочину і є окремою ознакою як цілком справедливо, на наш погляд, зазначає В.К. Матвійчук [48, с. 178-191]. Тому загальновизначеним є той факт, що винний при вчиненні цього злочину впливає на предмет відносин і своїми діями порушує або намагається порушити суспільні відносини, тобто завдає їм істотної шкоди.

В юридичній літературі зазвичай відсутня будь-яка позиція відносно того, хто може бути суб'єктом відносин у площині кримінально-правової охорони недоторканості житла, а точніше цьому питанню увага взагалі не приділялася. Це дає можливість говорити про те, що суб'єкти відносин як структурний елемент об'єкта складу злочину недоторканість житла зовсім не підлягали дослідженню. А він, на наш погляд, істотно має вплинути на вирішення питання про те, що є безпосереднім об'єктом досліджуваного складу злочину. Визначення суб'єктів указаних суспільних відносин, а також їх соціальних функцій у цих відносинах дасть змогу визначити на науковій основі ті суспільні відносини, які виступають об'єктом цього складу злочину [51, с. 79]. Цю властивість суб'єктів у суспільних відносинах використовує інколи законодавець як для визначення меж дії кримінального закону, так і для вказівки на ті суспільні відносини, що є об'єктом конкретного складу злочину (скажімо, недоторканість житла), а саме, що це стосується особистих прав і свобод людини і громадянина (ст. 162 КК України). Законодавець цей підхід до складу злочину, передбаченого ст. 162 КК України, не застосував, чим ускладнив наше завдання в дослідженні зазначеної проблеми, а також у застосуванні цієї статті в практичній діяльності правоохоронних органів та судів. Вивчивши кримінальні справи цієї категорії, ми встановили, що у всіх випадках (100% справ) одним із об'єктів відносин обов'язково була фізична особа (людина).

З метою встановлення другої сторони суб'єктивного складу відносин, що аналізуються, ми звернулися до законодавчих і підзаконних актів, а також слідчої та судової практики. Так, аналіз законодавчих та підзаконних актів, що стосуються регулювання відносин з приводу умов, що забезпечують охорону прав і свобод людини і громадянина на недоторканість житла чи іншого володіння, засвідчує, що іншою стороною суб'єктивного складу таких відносин, які є елементом об'єкта складу злочину порушення недоторканості житла, виступають як фізичні, так і юридичні особи відповідно до законодавства України.

Висновки. По-перше, зазначене вище свідчить, що теоретичне вирішення питання про безпосередній об'єкт злочину порушення недоторканості житла має слугувати практиці по попередженню цих злочинів, їх розкриття і притягнення винних до кримінальної відповідальності. По-друге, подальше його дослідження в науці кримінального права можуть бути ефективно використані на практиці правоохоронними органами і судами за умови їх достатньої чіткості і конкретизації і базування на реальних умовах життя суспільства. По-третє, вони мають слугувати подальшому вдосконаленню законодавства стосовно кримінально-правової охорони недоторканості житла.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Матвейчук В.К., Присяжний В.М.* Забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів: відповідальність, досудове і судове слідство та запобігання: Монографія / В.К. Матвейчук, В.М. Присяжний. – К. : КНТ, 2007. – 272 с.
2. *Коржанський М., Коржанська О.* Цінність суспільних відносин / М.Й. Коржанський, О.М. Коржанська // Право України. – № 12. – 2006. – С. 20-22.
3. *Грищук В.К.* Кримінальне право України: Загальна частина: Навч. посібник для студ. юрид. фак. вищ. навч. закл. / В.К. Грищук. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2006. – 586 с.
4. *Брайнін Я.М.* Основні питання загального вчення про склад злочину / Я.М. Браїнін / Київ. держ. універ. ім. Т.Г. Шевченка. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1964. – 189 с.
5. *Кудрявцев В.Н.* Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев. – М. : Госуд. Изд-во юрид. Лит-ры, 1960. – 244 с.
6. *Музыка А.А.* Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів / А.А. Музыка. – К. : Логос, 1998. – 323 с.
7. *Левицька Л.В., Мудряк Т.О., Сіренко О.В., Цимбал П.В.* Кримінальне право України. Загальна частина: Навч. посібник / Л.В. Левицька, Т.О. Мудряк, О.В. Сіренко, П.В. Цимбал. – Ірпінь : Нац. акад. ДПС України, 2005. – 206 с.
8. *Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф.* Сучасне кримінальне право України: Курс лекцій / А.В. Савченко, В.В. Кузнецов, О.Ф. Штанько. – К. : Вид-во Паливода А.В., 2005. – 640 с.
9. *Матвейчук В.К.* Уголовно-правовая борьба органов внутренних дел с преступным загрязнением водных объектов: Учебное пособие / В.К. Матвейчук. – К. : НИ и РИО Украинской академии внутр. Дел, 1992. – 79 с.
10. *Лихова С.Я.* Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (Розділ V. Особливої частини КК України): Монографія / С.Я. Лихова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 573 с.
11. *Емельянов В.П.* Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование / В.П. Емельянов. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 219 с.
12. *Новоселов Г.П.* Объект преступления / Г.П. Новоселов // Полный курс уголовного права: В 5-ти т. / Под ред. докт. юрид. наук, проф., заслуженного деятеля науки РФ А.И. Коробеева. Т. 1: Преступление и наказание. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – С. 325-356.
13. *Андрушко П.П.* Злочини проти виборчих прав громадян на їх право брати участь у референдумі: об'єкт і система / П.П. Андрушко // Кримінальне право України. – №12. – 2006. С. 3 – 63.
14. *Наумов А.В.* Российское уголовное право. Курс лекций: В 3-х т. – Т. 1 Общая часть / А.В. Наумов. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерес Кнувер, 2007. – 736 с.
15. *Пионтковский А.А.* Курс совет. уголов. права: В 6-ти т. – Т.2. Часть общая. Преступление / А.А. Пионтковский. / [редкол.: Пионтковский А.А., Ромашкин П.С., В.М. Чхиквадзе]. – М. : Изд-во «Наука», 1970. – 516 с.
16. *Тацій В.Я.* Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навч. посіб. / В.Я. тацій. – Харків : Укр. юрид. академія, 1994. – 80 с.
17. *Хохлова І.В., Шем'яков О.П.* Кримінальне право України. Заг. частина: Навч. посібник для студ. юрид. спец. вищ. Закладів освіти / І.В. Хохлова, О.П. Шем'яков. – Донецьк : Норд-Пресс, 2005. – 217 с.
18. *Мельник М.І.* Злочини проти виборчих, трудових та ін. особистих прав і свобод людини і громадянина / М.І. Мельник // Кримінальне право України. Особ. частина: Підручник (Ю.В. Александров, О.О. Дудоров, В.А. Клименко та ін.) / За ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – К. : Юрид. думка, 2004. – С. 105 – 148.

19. *Зінченко І.О.* Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина / І.О. Зінченко // Кримінальне право України. Особ. частина: Підручник / Н.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; За ред. проф. Н.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 2-е вид.; перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 98-132.
20. *Бабій А.П.* Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина / А.П. Бабій // Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник / За заг. ред. док.юрид.наук, проф., заслуженого діяча науки і техніки України Є.Л. Стрельцова. – Х. : Одісей, 2009. – С. 69-103.
21. Кримінальне право України. Заг. частина: Підручник для студ. юрид. вузів і фак. / За ред. П.С. Матишевського, П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – 512 с.
22. *Фесенко Є.* Цінності як об'єкт злочину / Є.В. Фесенко // Право України. – 1999. № 6. – С. 75-79.
23. *Андрушко П.П., Стрижевська А.А.* Злочини у сфері службової діяльності: кримінально-правова характеристика: Навч. посіб. / П.П. Андрушко, А.А. Стрижевська. – К. : Юристконсульт, 2006. – 342.
24. Кримінальне право України: Особ. частина: Навч. посібник / В.О. Кузнєцов, М.П. Стрельбицький, В.К. Гіжевський. – К. : Істина, 2005. – 380 с.
25. *Зінченко І.О.* Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина / І.О. Зінченко // Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник для студ. вищ. навч. закл. освіти / М.І. Бажанов, В.Я. Тацій, В.В. Сташис, І.О. Зінченко та ін. / За ред. профес.М.І. Бажанов, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К. : Юрінком Інтер; Х. : Право, 2002. – С. 92-123.
26. *Селецький С.І.* Кримінальне право України. Особлива частина: Навч. посібник. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 504 с.
27. *Матишевський П.С.* Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина / П.С. Матишевський // Науково-практичний коментар до Крим. кодексу України. – 2-ге вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. С.С. Яценко. – К. : А.С.К., 2003. – С. 325-375.
28. *Андрушко П.П.* Злочини проти виборчих прав і свобод людини і громадянина / П.П. Андрушко // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2-х т. – Т. 1 / За заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. – 3-тє вид., перероб. та допов. – К. : Алерта; КНТ; Центр учбов. літ-ри. – С. 402-554.
29. *Лихова С.Я.* Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (Розділ V Особливої частини): Монографія. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 573 с.
30. *Латунин М.М., Мачковський П.Г., Турищева Н.Ю., Голикова А.В., Долотов Р.О., Скребец Д.Д., Хутов К.М., Курманов А.С.* Энциклопедия уголовного права. – Т. 16: Преступления против конституционных прав и свобод человека и гражданина. / М.М.Латунин, Л.Г. Мачковский, Н.Ю. Турищева, А.В. Голикова, Р.О. Долотов, К.М. Хутов, А.С. Курманов. – Изд. профес. Малинина. – СПб ГКА, СПб, 2011. – 952 с.
31. *Иванов Н.Г., Курилов В.И., Князев С.Д.* Преступление против конституционных прав и свобод человека и гражданина / Н.Г. Иванов, В.И. Курилов, С.Д. Князев // Полный курс уголовного права: В. 5-ти.т. / Под ред. док. юрид. наук, проф., заслуженого деятеля науки РФ А.И. Коробеева: Преступления против личности. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2008. – С. 570-646.
32. *Смирнов В.Г.* Преступления против политических и трудовых прав граждан / В.Г. Смирнов // Советское уголовное право. Часть Особенная (П.П. Михайленко, С.А. Домашин, М.Д. Шаргородский и др.): Под ред. П.П. Михайленко. – К. : РИОМВД УССР, 1968. – С. 247-273.
33. *Федоров М.И.* Преступления против политических и трудовых прав граждан / М.И. Федоров // курс советского уголовного права. Часть Особенная; Отв.

ред.: проф. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1973. – С. 661-739.

34. *Гришанин П.Ф.* Преступления против политических и трудовых граждан / П.Ф. Гришанин // Советское уголовное право. Часть Особенная. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 269 – 288.

35. *Сташис В.В.* Преступления против политических и трудовых прав граждан / В.В. Сташис // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Особенная. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 161 – 201.

36. *Володько М.В.* Злочини проти політичних і трудових прав громадян / М.В. Володько // Кримінальне право. Особлива частина: Підручник (А.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін.) / Відп. ред. Шакун В.І. – К. : НАВСУ – «Правові джерела», 1998. – С. 277-298.

37. *Александров Ю.В.* Преступления против политических и трудовых прав граждан // Советское уголовное право. Часть Особенная: Учебное пособие (Е.А. Смирнов, А.А. Игнатьев, И.В. Сабуров и др.) / Под ред. доц. Е.А. Смирнова, А.Ш. Якунова. – К. : НИ и РНО КВШ МВД СССР, 1975. – С. 186-202.

38. *Владимиров В.А.* Преступления против политических и трудовых прав граждан / В.А. Владимиров // Советское уголовное право. Часть Особенная (М.И. Якубович, В.А. Владимиров, Н.И. Загородников и др.) / Под ред. проф. М.И. Якубовича, В.А. Владимирова, Н.И. Загородникова. М. : Изд-во «Юрид. лит-ра», 1965. – С. 203-219.

39. *Тяжкова И.М.* Преступления против политических и трудовых прав граждан / И.М. Тяжкова // Советское уголовное право. Особенная часть / Под ред. Г.А. Кригера, Б.А. Куринова, Ю.М. Ткачевского. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1982. – С. 184-198.

40. *Александров Ю.В.* Преступления против политических и трудовых прав граждан / Ю.В. Александров // Уголовное право УССР. Особенная часть : Учебник / Под ред. М.И. Бажанова и др. – К. : Выща шк. Глав. Изд-во, 1989. – С. 204-219.

41. Устав Организации Объединенных Наций. Действующее международное право: В 3-х т. [состав. Ю.М. Колосов и Э.С. Кривчикова]. Т.1. – М. : Изд-во Москов. независимого инстит. междун. права, 1996. – 864 с.

42. Загальна Декларація прав людини. – К. : Укр. правнича Фундація. Вид-во «Право», 1995. – 12 с.

43. Международный Пакт о гражданских и политических правах. Действующее международное право: В 3-х т. [состав. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова]. – Т. 2. – М. : Изд-во во Москов. независимого инстит. междун. права, 1997. – 832 с.

44. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / Под ред. чл-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – 19-е изд. перераб. и испр. – М. : Рус.яз., 1987. – 750 с.

45. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.); [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728.

46. Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. В.М. Карельского, В.Д. Первалова. – М. : 2002. с.

47. *Баглай М.В.* Конституционная права Российской Федерации : Учебник для вузов / М.В. Баглай.

48. *Козлова Е.И, Кутарин О.Е.* Конституционное право России. – М. : 2004. – 267 с.

49. *Матвійчук В.К.* Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища: Монографія / В.К. Матвійчук. – К. : Національна академія управління, 2011. – 368 с.

50. *Матвійчук В.К.* Безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 130 УРСР 1960 р. / В.К. Матвійчук // Проблеми боротьби зі злочинністю. – К. : НД і РВ МВС СРСР, 1984. – С. 84-87.

51. *Кузнецова Н.Ф.* Преступление, состав преступления уголовно-правовой нормы / Н.Ф. Кузнецова // Вестник МГУ. – Право. 1967. – № 4. – С. 35-48.

52. Тацій В.Я. Преступление против природных богатств СССР / В.Я. Тацій / Уголовное право УССР: Особенная часть: Учебник // Под ред. М.И. Бажанова и др. – К.: Выща школа, 1989. 503 с.

Салій П.І. Об'єкт злочину порушення недоторканості житла

У статті, на підставі аналізу теоретичних джерел стосовно загального, родового та безпосереднього об'єктів злочину, з'ясовано основні проблеми визначення безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 162. КК України («Порушення недоторканості житла»).

Ключові слова: об'єкт злочину, загальний об'єкт злочину, родовий об'єкт злочину, безпосередній об'єкт злочину.

Салий П.И. Объект преступления нарушения неприкосновенности жилья

В статье, на основании анализа теоретических источников, которые касаются общего, родового и непосредственного объектов преступления, выяснены основные проблемы определения непосредственного объекта преступления, предусмотренного ст. 162 УК Украины («Нарушение неприкосновенности жилья»).

Ключевые слова: объект преступления, общий объект преступления, родовой объект преступления, непосредственный объект преступления.

Salii P.I. Object of crime: violation of inviolability of dwelling

Based on the analysis of the theoretical research on the general, generic and direct objects of crime, basic definition problems of the latter have been revealed (Article 162 of the Criminal Code of Ukraine «Violation of inviolability of dwelling»).

Key words: object of crime, general object of crime, generic object of crime, direct object of crime.

Стаття надійшла до редакції 09.02.2012.

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА
УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА
LAW OF CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS**

**ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЩОДО
ПЕРЕШКОДЖАННЯ ВСТАНОВЛЕННЮ ОБ'ЄКТИВНОЇ
ІСТИНИ У КРИМІНАЛЬНІЙ СПРАВІ**

О.В. Александренко

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-процесуальної діяльності
Національної академії внутрішніх справ*

В.В. Зарубей

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-процесуальної діяльності
Національної академії внутрішніх справ*

Постановка проблеми. За часи становлення України злочинна діяльність зацікавлених осіб щодо перешкодження розслідуванню (протидія розслідуванню), як обов'язковий елемент злочинної діяльності, також стрімко і динамічно розвивалася, пройшовши шлях від найпростіших способів ухилення від кримінальної відповідальності до застосування їх у комплексі. Сьогодні протидія носить цілеспрямований, організований, наступальний характер, заснований на гарній поінформованості щодо об'єкту впливу, отриманої в результаті діяльності власних служб розвідки та контррозвідки. Враховуючи розмах і масштаби протидії, кількість протидіючих осіб, їх суспільне положення та можливості, можна констатувати, що в теперішній час ця діяльність вже вийшла за межі досудового слідства і є системою протидії діяльності правоохоронних органів по боротьбі зі злочинністю і правосуддю в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Першим на дану проблему у кінці XIX ст. звернув увагу Ганс Гросс, який у своїх фундаментальних працях «Керівництво для судових слідчих чинів загальної і жандармської поліції» та «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики» розглядав деякі способи приховування злочинів, а також методи їх виявлення та подолання [1].

При подальшому розгляді питань щодо подолання протидії розслідуванню в різні роки присвятили свої праці багато вітчизняних і зарубіжних вчених: Л.А. Аркуша, В.П. Бахін, М.В. Даньшин, Н.С. Карпов, І.А. Ніколайчук, Р.М. Шехавцов, Ю.П. Адамов, В.О. Овечкін, Р.С. Белкін, В.М. Карагодін, А.Т. Тімербаєв, В.В. Трухачов, В.І. Шиканов та ін.

Проте, більшість з науковців розглядали лише окремі прояви протидії (приховування злочинів, протиправний вплив та ін.), пропонували загальні рекомендації щодо виявлення, подолання найбільш розповсюджених форм протидії, зазвичай, безвідносно до видів злочинів, що слід вважати суттєвим недоліком вказаних робіт.

Положення, що склалося внаслідок цього, точно охарактеризував В.М. Карагодін: «Незважаючи на досить великий матеріал, не розпочиналося спроб комплексного (виділено нами – О.А., В.З.), багатоаспектного дослідження протидії як соціального явища. Внаслідок же відсутності синтезованих, теоретично обґрунтованих уявлень про протидію не розробляються і дієві рекомендації з її подолання, що певною мірою позначається й на результатах розслідування по конкретних кримінальних справах і ефективності діяльності органів, які його здійснюють. Розрізнене вивчення закономірностей використання окремих видів протидії, яке нерідко здійснюється в єдиному комплексі, не дозволяло розробляти достатньо повних і ефективних рекомендацій з подолання багатьох прийомів і способів перешкоджання розслідуванню» [2, с. 148; 8].

Метою статті є розгляд і аналіз існуючого стану і тенденцій щодо перешкоджання встановленню об'єктивної істини та здійснення правосуддя в цілому, визначення ефективних напрямів, засобів і методів попередження і подолання протидії досудовому розслідуванню.

Основні результати дослідження. Результати проведених нами досліджень свідчать, що характерною рисою й основним способом сучасної протидії виступає вплив на всіх осіб, показання і професійні дії яких можуть сприяти встановленню істини у кримінальних справах (потерпілі, свідки, працівники органів дізнання, слідства, суду, спеціалісти та ін.). Зараз також недостатньо обмежувати дослідження проблеми протидії вивченням окремих її способів та підготовкою відповідних рекомендацій для практичних працівників.

Виходячи з характеру сучасної злочинності й протидії розслідуванню, в своїй більшості існуючі наукові рекомендації (щодо виявлення способів приховування злочинів, впливу на потерпілих, свідків та ін.) не відповідають умовам боротьби зі злочинністю та потребам практики. Як боротьба зі злочинністю шляхом реагування на конкретні злочини ніколи не підірвала її підвалин, завдаючи злочинному середовищу лише незначних втрат, так і подолання лише окремих проявів протидії не вирішить існуючої проблеми з її подоланням в цілому.

Більшість співробітників правоохоронних органів, навіть ті, хто має багатий практичний досвід, кожний окремо не в змозі протистояти цьому явищу саме через його організованість та масованість. Проведене О.Л. Стуліним дослідження показало, що 91% слідчих і прокурорів зустрічалися з випадками протидії розслідуванню у кожній справі, 8% – часто, і лише 1% – рідко [3, с. 4]. В цілому, протидія розслідуванню фіксується в матеріалах кожної другої кримінальної справи, у справах про організовані злочинні угруповання протидія встановленню істини зустрічається у кожній справі.

Накопичені знання про протидію і способи її подолання недостатньо систематизовані. Не до кінця вивчений механізм протидії та динаміка її розвитку. Все це негативно позначається на розробці й реалізації заходів подолання протидії.

Більшість зазначених рекомендацій розраховані на застосування конкретними співробітниками правоохоронних органів (слідчим, працівником органа дізнання), що, на наш погляд, також є істотним недоліком вказаних робіт. У сучасних умовах, у зв'язку з наявністю в злочинців широких можливостей по протидії розслідуванню, існує нагальна потреба перегляду змісту заходів подолання протидії та розробки комплексних методів боротьби з нею.

Саме зазначені обставини призводять до необхідності розглядати проти-дію розслідуванню як проблему боротьби зі злочинністю в цілому, а не лише криміналістичної теорії та практики. На необхідність розмежування понять «проти-дія розслідуванню» та «проти-дія боротьбі зі злочинністю» вказали 75,7% опитаних нами викладачів і наукових співробітників. На необхідність спеціального вивчення проблем протидії правосуддю вказали 83,5% суддів.

Слід зазначити, що слідчого потрібно не лише озброювати відповідними рекомендаціями щодо подолання протидії, але й готувати до її попередження, до своєчасного виявлення ознак протидії, для того, щоб максимально ефективно використовувати наявний тактичний арсенал (прийоми, комбінації, операції), упереджуючи та попереджуючи протидію, допоки вона не набула системного впливу. Саме тому комплексне дослідження протидії розслідуванню необхідно також для виявлення і вивчення ознак протидії, їх узагальнення та підготовки на цій основі відповідних рекомендацій для практичних працівників правоохоронних органів.

Слід зважати на те, що підготовка одних лише рекомендацій щодо подолання конкретних способів і прийомів протидії не вирішить проблеми її подолання в цілому. Передбачити все можливі способи протидії, отже, й розробити рекомендації щодо їх подолання, уявляється нам неможливим. Тим більше, що рекомендації розраховані на їх застосування, коли протидія вже розпочалася. На практиці ж зустрічаються випадки, коли протидія вже здійснюється, хоча зовні явних її ознак може бути і не видно. Зараз слідчий повинен планувати свою діяльність, враховуючи можливу протидію. Це дасть йому змогу більш ретельно підходити до підготовки слідчих дій, вибирати правильну тактику їх проведення.

Наприклад, після затримання «на гарячому», підозрюваного у вчиненні тяжкого злочину було доставлено до райвідділу. Невдовзі, ще до початку допиту, туди прибув адвокат з документами на здійснення захисту підозрюваного і зажадав зустрічі з підзахисним. Така швидка поява адвоката підозрюваного обов'язково повинна насторожити слідчого, тому що вона може свідчити про таке: а) стався мимовільний виток інформації, про затримання підозрюваного випадково стало відомо родичам, знайомим, які й запросили адвоката; б) про затримання підозрюваного повідомив хтось з корумпованих співробітників міліції. У цьому випадку завданням адвоката є отримання інформації про обставини затримання і передача підозрюваному необхідних інструкцій щодо його поведінки та показань.

Сам факт швидкої появи адвоката може бути першим сигналом про спроби чинення протидії, яка вже розпочалася, хоча її явні ознаки відсутні. Тому слідчий повинен передбачати знаходження у своєму оточенні осіб, через яких здійснюється виток інформації (колеги, співробітники інших служб і керівництво РУВС), можливість її повторення в подальшому, і з врахуванням цього планувати й здійснювати свою діяльність.

Зокрема, у даному випадку слідчий повинен враховувати можливу підготовленість підозрюваного до допиту: його прагнення до спілкування зі слідчим, спокійне поведіння на допиті, наявність у нього заздалегідь заготовлених пояснень, заява про алібі, клопотань, скарг тощо. Тобто, іншими словами, в даному випадку не спрацює, буде відсутній позитивний вплив «фактору раптовості», на чому могла буватися тактика слідчого.

Виходячи з цього, можливо, краще було б з допитом зачекати, відкласти його до перевірки обставин вчинення злочину, встановлення очевидців, свідків, одержання їх показань, результатів обшуку, отримання інших доказів злочинної діяльності підозрюваного. Якщо ж слідчий не побачить у такому надто швидкому появленні адвоката нічого насторожуючого, це може призвести до обрання невірної тактики проведення слідчої дії (у даному випадку – допиту), звідси, до неотримання очікуемого результату допиту, та, як наслідок, до неповного й необ'єктивного розслідування.

На протидію можуть вказувати також інші ознаки, зокрема, відмова потерпілого, свідка давати показання без участі адвоката; небажання чи пряма їх відмова щодо спілкування з оперативним працівником, слідчим; зміна відношення керівництва, підвищена «увага» до роботи співробітників взагалі та матеріалів кримінальної справи

При вивченні проблеми протидії розслідуванню необхідно визначити пріоритетні напрямки досліджень, хто буде їх проводити: 67,1% опитаних наукових співробітників і викладачів юридичних ВУЗів на перше місце висувають конкретні прийоми й способи протидії; 60,1% – прийоми контрпротидії. На нашу думку, даний процес не слід обмежувати дослідженням лише окремих проявів протидії.

При розробці засобів і методів подолання протидії необхідно враховувати й конкретні ситуації, в яких вони повинні реалізовуватися:

а) коли протидія чиниться підозрюваним (обвинуваченим), його оточенням, яке не має ніяких впливових «зв'язків»;

б) коли протидія здійснюється організованим злочинним угрупованням (далі – ОЗУ);

в) коли в протидію втягнуто корумпованих співробітників правоохоронних та інших державних органів.

Кожна із зазначених ситуацій вимагає застосування властивих лише їй засобів і методів. «У тому випадку, коли їх інтерес у справі і заходи протидії відбуваються через сімейні чи дружні зв'язки, необхідні одні заходи, у зв'язку з корумпованістю чи в силу матеріального інтересу – інші», слушно зазначає Р.Ю. Савонюк [4, с. 163].

Необхідно також чітко розмежовувати організацію і тактику слідчої діяльності. Це направить вчених на конкретну розробку власне тактичних рекомендацій без підміни їх загальними питаннями підготовки та проведення слідчих дій, що характерне для сучасного етапу розвитку криміналістики. «Забезпечення чіткого розмежування організаційної й тактичної сторін слідчої діяльності – не чисто теоретичний вишук, а гарантія й умова предметної й повної розробки проблем криміналістичної тактики», – правильно вказує В.П. Бахін [5, с. 118-119].

Дослідження протидії розслідуванню повинне також проводитися не лише в загальному плані, але й з врахуванням специфіки різних видів злочинів, зацікавлених категорій осіб, їх можливостей тощо.

Вивчення протидії необхідне також для покращення процесу підготовки фахівців у вищих. Так, на недостатність отриманих знань для практичного подолання протидії вказали 78,4% опитаних слухачів і студентів. Основним джерелом поінформованості щодо форм, способів протидії та засобів її подолання опитані назвали викладачів (76,1%) і практичних працівників (58,7%).

Пріоритет у вивченні та розробці рекомендацій з подолання протидії опитані нами наукові співробітники й викладачі віддали криміналістиці – 55,2%, теорії оперативно-розшукової діяльності – 39,4%, кримінології – 25%, кримінально-процесуальному праву – 23,6%. На нашу думку, важливе значення має участь у цьому процесі фахівців з психології, особливо, у розробці рекомендацій з виявлення ознак протидії в поведінкових реакціях (поведінці) підозрюваних, обвинувачених, потерпілих, свідків, інших осіб, які зв'язані з розслідуванням.

Особливості протидії розслідуванню в сучасних умовах вимагають перегляду традиційних підходів до методів її вивчення. Як вже зазначалося, головною рисою протидії зараз є чинення впливу на всіх осіб, від поведінки та показань яких залежить встановлення істини у справі (потерпілого, свідка, слідчого, експерта та ін.). Тому матеріали кримінальної справи не дають і не можуть дати повної картини того, як і за допомогою чого здійснювалася протидія. Наприклад, безпосередній вплив (погрози, шантаж, підкуп тощо) на слідчого, оперативного працівника, як і деякі способи опосередкованої протидії (давання необґрунтованих вказівок у справі, «термінове» відрядження співробітника та ін.), у матеріалах справи, як правило, не відображається. Про це може стати відомо з опитування або інтерв'ювання зазначених осіб.

Сказане підтверджують дані вивчення 424 кримінальних справ різних категорій (що знаходилися в провадженні, зупинені, закінчені провадженням), по різних видах злочинів, проведеного у Росії, Україні, Молдові. Дослідження показало, що протидія здійснювалася у 88% кримінальних справ. Серед форм протидії відзначені: приховування слідів злочинів (73,5% справ), давання неправдивих показань (26,5%), інші форми протидії не встановлені [7, с. 335].

Вивчивши матеріали 134 кримінальних справ, В.К. Лисиченко та Р.М. Шехавцов, відзначили, що в них «...вкрай рідко містяться відомості про те, яким чином була переборена протидія в ході розслідування конкретних злочинів... На підставі вивчення матеріалів кримінальних справ одержати повноцінні статистичні узагальнення для встановлення закономірностей протікання процесів здійснення протидії і змісту дій з її подолання неможливо» [8, с. 130-131]. За іншими даними, у 94,7% вивчених кримінальних справ були відсутні дані про наявність конфліктних ситуацій [9, с. 82]. Проте, 78% викладачів і наукових співробітників саме кримінальним справам віддали перевагу при проведенні досліджень. Такий значний відсоток, на нашу думку, свідчить, що вказані особи не зовсім чітко уявляють, що міститься у справі, як в її матеріалах може бути помічено наявність конфлікту.

Проте, відзначене зовсім не означає заперечення даного джерела. Вивчення матеріалів кримінальних справ необхідно, тільки проводити це потрібно, використовуючи дещо інші підходи до вивчення матеріалів кримінальних справ і «виведенню наслідків» зі статистичних узагальнень, а саме: дослідження руху справ різних категорій (відсоток відмови у порушенні; об'єм, терміни та підстави закриття; відсоток надходження справ до суду; кількість справ, повернутих для додаткового розслідування; характер і розмір призначеного судом покарання та ін.) [10, с. 210-211].

Наприклад, проведення аналізу діяльності суддів з розгляду конкретних кримінальних справ (рішення, які виносяться конкретним суддею, у порівнянні

з рішеннями інших суддів у таких же категоріях справ; в кого з суддів більше вироків, ухвал скасовується; ким з суддів і які терміни покарання призначаються та ін.). Можливо також вивчення цих позицій стосовно до конкретних слідчих, прокурорам (у кого зі слідчих більше справ закрито, зупинено, повернуто на дослідження прокурором або судом тощо) з подальшим узагальненням отриманих даних.

Особливий інтерес такий аналіз може представляти у справах про злочини, вчинені ОЗУ. Основою для нього можуть стати: матеріали дисциплінарної практики суддів; матеріали службових розслідувань і кримінальних справ у відношенні співробітників правоохоронних органів; дисциплінарні провадження на адвокатів; матеріали реагування вищих органів держави (Уряду, Президента) на прояви корупції; матеріали оперативних розробок відносно конкретних осіб (фактів) злочинів та інші матеріали, отримані в результаті здійснення оперативно-розшукової діяльності, в тому числі з обмеженим доступом тощо. З вказаних джерел можна одержати інформацію, за які саме дії було покарано, знято з посад співробітників правоохоронних органів, держслужбовців (чиновників), суддів. Із зазначеною метою, зокрема, становлять інтерес і деякі судові документи (ухвали колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України, Судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ), в яких можна знайти відомості щодо руху справи, форм і способів протидії, заходах реагування на них місцевими та апеляційними судами; наведено аналіз наявних доказів у справі.

Інформацію, що цікавить, можна також одержати з інших джерел. Так, про вплив на свідка або слідчого шляхом домовленостей, погроз стане відомо лише від них самих; осіб, кому вони про це повідомили, або ж від суб'єктів такого впливу. Тому особливе значення має опитування різних категорій осіб, які володіють, унаслідок їх відношення до злочинної або діяльності правоохоронних органів, специфічною інформацією щодо чинення й подолання протидії (учасників кримінального процесу, їх родичів, знайомих, керівників слідчих і оперативних підрозділів, суддів, засуджених тощо).

Зокрема, для оцінки діяльності слідчих, дізнавачів, оперативних працівників щодо подолання протидії, заслуговує на увагу думка засуджених співробітників правоохоронних органів саме через наявність у них досвіду подолання і чинення протидії. Серед джерел вивчення практики дана категорія осіб віддала перевагу опитуванню практичних працівників (95,6%) і різних категорій злочинців (94,1%) [11, с. 72-73].

Такі методи, як анкетування та інтерв'ювання можуть бути ефективними для з'ясування думки про факти, сутність, причини й умови протидії, її способах, ситуаціях здійснення та подолання протидії, ефективності застосування конкретних процесуальних або криміналістичних способів подолання протидії [12, с. 131]. Саме з інтерв'ювання одного зі слідчих, який брав участь у розслідуванні кримінальної справи про вимагання, вчинені ОЗУ, стало відомо про корумповані зв'язки начальника райвідділу внутрішніх справ та його заступника з оперативної роботи, які приховували злочинну діяльність вимагачів [13, с. 148].

Висновок. Дослідження протидії розслідуванню та здійсненню правосуддя є не лише криміналістичною, але й комплексною проблемою, для вирішення якої необхідне використання всіх розглянутих вище джерел.

Криміналістика при цьому має свою сферу прикладання знань, яка обумовлена її предметом і практичними потребами використання її можливостей у боротьбі з протидією розслідуванню. Важливе місце в комплексному дослідженні протидії належить криміналістичній теорії – вченню про протидію розслідуванню і методах її подолання, у рамках якого можливе всебічне і глибоке вивчення всіх проявів протидії. Про необхідність її створення зазначали, зокрема, В.О. Образцов, В.М. Карагодін, В.В. Трухачов [14, 15]. У літературі можна зустріти пропозиції щодо системи (структури) такого вчення, методах дослідження [16]. Сьогодні дана теорія перебуває у стадії формування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики // [перевод с нем.] – СПб., 1908. – 1040 с.
2. Карагодин В.Н. Основы криминалистического учения о преодолении противодействия предварительному расследованию : дис...докт. юрид. наук : Свердловск, 1992.
3. Стулин О.Л. Тактические основы преодоления умышленного противодействия расследованию преступлений: дис...канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 1998.
4. Савонюк Р.Ю. Слідчий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування : дис...канд. юрид. наук : 12.00.09. – К., 2001.
5. Бахин В.П., Карпов Н.С. Некоторые аспекты изучения практики борьбы с преступностью (данные исследований за 1980-2002 г.). – К., 2002. – 458 с.
6. Образцов В.А. Выявление и изобличение преступника. – М.: Юристь, 1997. – 334 с.
7. Бахин В.П., Карпов Н.С. Некоторые аспекты изучения практики борьбы с преступностью (данные исследований за 1980-2002 г.). – К., 2002. – 458 с.
8. Лисиченко В.К., Шехавцов Р.Н. О формировании основ криминалистического учения о противодействии расследованию // Вісник Луганської академії внутрішніх справ. – №1. – Луганськ, 2003.
9. Побережний С.К. Криминалистические средства разрешения конфликтов и конфликтных ситуаций на предварительном следствии: дис...канд. юрид. наук. – Калининград, 2000.
10. Александренко Е.В., Бахин В.П., Карпов Н.С. Противодействие расследованию: мнение практиков и населения // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – № 3. – Луганськ, 2001.
11. Бахин В.П., Карпов Н.С. Некоторые аспекты изучения практики борьбы с преступностью (данные исследований за 1980-2002 г.). – К., 2002. – 458 с.
12. Лисиченко В.К., Шехавцов Р.Н. О формировании основ криминалистического учения о противодействии расследованию // Вісник Луганської академії внутрішніх справ. – №1. – Луганськ, 2003.
13. Шехавцов Р.М. Форми та способи протидії розслідуванню злочинів і засоби їх подолання (за матеріалами кримінальних справ про вимагання, вчинені організованими групами, злочинними організаціями): дис...канд. юрид. наук : 12.00.09. – Луганськ, 2003. – 245 с.
14. Карагодин В.Н. Основы криминалистического учения о преодолении противодействия предварительному расследованию : дис...докт. юрид. наук : Свердловск, 1992.
15. Трухачев В.В. Предпосылки формирования криминалистического учения о сокрытии преступной деятельности // Воронежские криминалистические чтения. – Вып. 1: Воронеж, 2000. – С. 53-54.
16. Лисиченко В.К., Шехавцов Р.Н. О формировании основ криминалистического учения о противодействии расследованию // Вісник Луганської академії внутрішніх справ. – №1. – Луганськ, 2003. – С.119-133.

Александренко О.В., Зарубей В.В. Проблемы вивчення діяльності щодо перешкодження встановленню об'єктивної істини у кримінальній справі

У статті розглянуто та проаналізовано стан і тенденції щодо вивчення протидії розслідуванню та здійсненню правосуддя в цілому. Використано матеріали опитування практичних працівників правоохоронних органів, суду та узагальнення кримінальних справ з вказаного питання.

Ключові слова: протидія розслідуванню, вивчення проблеми протидії розслідуванню, заходи попередження та подолання протидії.

Александренко Е.В., Зарубей В.В. Проблемы изучения деятельности по воспрепятствованию установлению объективной истины по уголовному делу

В статье рассмотрено и проанализовано состояние и тенденции по изучению противодействия расследованию и осуществлению правосудия в целом. Используются материалы опроса практических работников правоохранительных органов и суда, материалы обобщения уголовных дел по данному вопросу.

Ключевые слова: противодействие расследованию, изучение проблемы противодействия, меры предупреждения и преодоления противодействия.

Aleksandrenko O.V., Zarubei V.V. Problems of research regarding the prevention of the objective truth ascertainment in criminal cases

The article considers and analyses the state and tendencies of the research of counteraction to investigation and the overall enforcement of justice. Materials of interviewing the active law enforcement and court officials and the generalized survey of the criminal cases have been used.

Key words: counteraction to investigation, research of the counteraction to investigation issues, prevention measures and combating the counteraction.

Стаття надійшла до редакції 07.02.2012.

ТАКТИКА ТА МЕТОДИКА УЧАСТІ АДВОКАТА-ЗАХИСНИКА У СУДОВОМУ СЛІДСТВІ ТА СУДОВИХ ДЕБАТАХ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ

В.К. Матвійчук

доктор юридичних наук,

перший проректор

ВНЗ «Національна академія управління»

А.В. Закревський

студент

ВНЗ «Національна академія управління»

Постановка проблеми. Існує необхідність ґрунтовного аналізу, як теоретичних основ тактики та методики участі адвоката-захисника у судовому слідстві та судових дебатах у кримінальних справах, так і законодавчого регламентування засобів, способів та прийомів, які використовуються захисником та практики з даного питання, а також проблем їх правильного застосування. Крім того, слід відмітити, що останнім часом відповідні питання детально не вивчалися. Наука кримінального процесу містить тільки поодинокі праці, в яких висвітлюються окремі аспекти даної проблеми, що робить наше дослідження актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретично-інформаційну базу дослідження складають праці таких адвокатів-правників: А.Д. Бойкова, Т.В. Варфоломеевої, І.Ю. Гловацького, О.Б. Загурського, Я.П. Зейкана, М.С. Строговича, В.В. Титаренко, Д.П. Фіолевського та інших.

Мета статті полягає у з'ясуванні поняття, сутності, специфіки тактики та методики поведінки захисника в судовому слідстві та судових дебатах у кримінальній справі та розробці пропозицій щодо вдосконалення цього інституту в сучасній кримінально-процесуальній практиці України шляхом комплексного та системного дослідження теоретичних наробок зарубіжних та вітчизняних вчених, вивчення практики застосування окремих прийомів, способів та засобів захисту в судовому слідстві та судових дебатах осіб, щодо яких здійснюється кримінальне переслідування.

Основні результати дослідження. В юридичній літературі наголошується на тому, що предметом криміналістики є не тільки діяльність слідчого по застосуванню технічних засобів, тактичних прийомів і методик збирання, дослідження і використання інформації з метою встановлення істини, але й діяльність прокурора, судді, захисника, які беруть участь у процесі судового пізнання [4, с. 35].

Але, разом з тим зрозуміло, що тактику та методику діяльності слідчого, яка детально розроблена криміналістикою, не можна механічно переносити в сферу діяльності інших осіб, зокрема захисника. Саме в цьому і полягає необхідність розробки оптимальних тактичних та методичних прийомів діяльності кожного учасника процесу розслідування кримінальної справи.

В широкому розумінні тактика – це визначення методів, шляхів, засобів, форм боротьби, що найбільше відповідають конкретним обставинам у даний момент і забезпечують стратегічний успіх [15, с. 561-562]. У переносному розумінні тактика – це прийоми, засоби досягнення якоїсь мети, лінія поведінки когось [15, с. 562].

Р.М. Жамієва вважає, що тактика професійного захисту може бути виділена як вид криміналістичної тактики [7, с. 12]. В основі класифікації повинен лежати вид діяльності. При чому вид не тільки правоохоронної діяльності, а будь-якої діяльності по участі в доказуванні з урахуванням відношення суб'єкта до тієї чи іншої групи учасників [7, с. 12]. За основу групування суб'єктів можна взяти поділ учасників процесу на сторони і відповідно висувається тактика захисту й обвинувачення [7, с. 12].

Тактика як вид діяльності існує тільки там, де має місце суперництво, протиробство, де зустрічаються інтереси груп, які протилежні одна одній (ціль сторони обвинувачення – доказати винуватість підсудного, ціль сторони захисту прямо протилежна).

На думку Т.В. Варфоломеевої, у процесі підготовки до захисту і при його здійсненні захисник використовує тактичні прийоми, розроблені криміналістикою [4, с. 27-28]. Деякі з них трансформуються до особливостей цього виду професійної діяльності, інші застосовуються в незмінному вигляді, змінюється тільки їх направленість – тільки на виявлення обставин, які виключають чи пом'якшують відповідальність обвинуваченого [4, с. 49]. І на кінець, особливе місце в системі тактики захисту належить специфічним прийомам, які використовуються виключно захисником [4, с. 46].

Г.М. Шафир зазначає, що існують такі норми діяльності захисника, які не можуть бути передбачені законом, а вироблені практикою адвокатської роботи, – це прийоми діяльності захисника [17, с. 72].

Т.В. Варфоломеева вважає, що тактику захисту можна визначити так: це створені на основі досягнень науки і досвіду адвокатської діяльності рекомендації по розробці оптимального варіанту правової позиції захисту і його реалізації в конкретних умовах і по найбільш ефективних способах здійснення адвокатом дій по захисту прав і законних інтересів громадян [4, с. 48].

Тактиці захисту притаманні як риси, які є спільними для всіх видів криміналістичної тактики, так і певні специфічні особливості. Єдність тактики захисту з іншими видами криміналістичної тактики полягає в тому, що: тактика захисту, як і будь-який інший вид криміналістичної тактики направлена на вирішення завдань кримінального судочинства, які визначені в ст. 2 Кримінально-процесуального кодексу України; тактика захисту – це спосіб дії в конкретних умовах; у ній використовуються єдині по своїй природі тактичні прийоми, вироблені криміналістичною тактикою; в усіх різновидів криміналістичної тактики одна сфера застосування – кримінальне судочинство.

До специфічних рис тактики захисту відносяться: вид діяльності, в якій вона здійснюється і для якої виробляється – захист в кримінальних справах; головна ціль і завдання даного виду діяльності – захист прав та інтересів підозрюваного, обвинуваченого і підсудного; суб'єкт діяльності тактики захисту – професійний учасник кримінально-процесуальної діяльності – адвокат-захисник; суб'єктивні та об'єктивні умови діяльності, які значно відрізняються від умов діяльності іншого суб'єкта, зокрема, слідчого [4, с. 49].

Р.М. Жамієва наголошує на необхідності виділення окремого розділу криміналістичної тактики – тактики захисту [7, с. 24-25].

Необхідність детальної розробки тактики захисту обумовлюється ще й

тим, що оскільки діяльність захисника певним чином впливає на тактику попереднього і судового слідства, то створення комплексних програм криміналістичної тактики без врахування цієї діяльності неможливе [4, с. 36].

У літературі тактика та методика досить чітко не розділені, але, все ж таки, ці поняття не є тотожними, і розуміння їх сутності має прикладне значення.

Як слушно зауважує М.В. Салтевський, методика розробляє теоретичні засади і практичні рекомендації, як найбільш ефективно використовувати процесуальні засоби, тактичні і технічні прийоми для розслідування злочинів [14, с. 411].

У Великому тлумачному словнику української мови поняття «методика» визначається як сукупність взаємозв'язаних способів та прийомів доцільного проведення будь-якої роботи [5, с. 664].

Необхідно зазначити, що положення методики на сьогоднішній день розроблені тільки щодо слідства, але окремі аспекти криміналістичної методики можуть бути корисні і при створенні методики захисту по кримінальних справах у суді першої інстанції.

Аналізуючи досягнення юридичної науки в галузі криміналістичної методики, не можна не зауважити, що створенню загальної методики захисту і методик захисту в конкретних категоріях справ не приділяється достатня увага. Можна сказати, що теорія цього питання ще тільки зароджується, спроби ж створення методичних рекомендацій загального характеру й окремих методик захисту по окремих видах і групах злочинів не можна визнати вдалимими, оскільки в якості їх основи використовується лише власний досвід авторів рекомендацій чи матеріали обмеженого узагальнення. Крім того, майже всі розробки здійснюються на слабкій теоретичній основі, в умовах розрізної і часто не єдиної практики в різних колективах адвокатів, без чіткого визначення змісту методики адвокатської діяльності в кримінальних справах [3, с. 195].

Судове засідання – це юридична процедура, що завершує процедуру судочинства у конкретній кримінальній справі і вінцем якої є рішення суду, щодо винності підсудного [16, с. 251].

Як слушно зауважили Г.В. Гребеньков та Д.П. Фіолевський судовий розгляд – процес значною мірою офіційно бюрократичний – прискіпливе дослідження подробиць, їх документування, суворе додержання процедури тощо. Для адвоката, який бере участь у розгляді кримінальної справи, – це процес творчий, що допускає, в межах закону та етичних вимог, елементи експромту, спритності та ризику [16, с. 168].

Судове слідство – це найважливіша частина судового розгляду, яка полягає у дослідженні судом за участю сторін усіх доказів, необхідних для обґрунтування вироку. Воно є найважливішою частиною судового розгляду, тому що суд робить свої висновки у вирокі лише на основі доказів, розглянутих у судовому засіданні [11, с. 326].

Дана частина судового розгляду кримінальної справи в суді першої інстанції регулюється гл. 26 Кримінально-процесуального кодексу України, яка так і називається «Судове слідство», зокрема ст.ст. 297-317 [1].

У судовому слідстві встановлюється: подія злочину; вина обвинуваченого у вчиненні злочину; обставини, що впливають на ступінь і характер його відповідальності, як ті, що пом'якшують відповідальність, так і ті, що обтяжують її; харак-

тер і розмір збитків, завданих вчиненням злочину та інші обставини. Виходячи з цього, захисник повинен чітко визначати тактику своєї поведінки в судовому засіданні і попередньо моделювати застосування ним конкретних тактичних прийомів.

У книзі П. Сергєича «Искусство речи на суде», що й сьогодні не втратила своєї актуальності, зауважується, що «судова промова є додатком до судового слідства, а не навпаки» [13, с. 151]. Вищезазначений автор також вказує на те, що й обвинувачення, і захист повинні володіти як мистецтвом красномовства, так і вмінням вести судове слідство. І треба пам'ятати, що друге важливіше за перше [13, с. 150]. Отже, вміння «вести» судове слідство, тобто з'ясувати перед судом обставини справи, що підтверджують і доводять справедливість того чи іншого рішення є першочерговим критерієм, який свідчить про професіоналізм будь-якого адвоката.

Процесуальне значення судового слідства полягає в тому, щоб надати суду можливість не тільки перевірити представлені на його розгляд матеріали розслідування, але й дослідити докази, що є в матеріалах кримінальної справи, надані учасниками судового засідання і зібрані з ініціативи самого суду.

На нашу думку, під тактичним прийомом захисту в судовому слідстві необхідно розуміти спосіб найбільш раціональної діяльності захисника, який дозволяє досягнути попередньо визначеного результату, направленою на спростування пред'явленого обвинувачення чи виявлення обставин, які пом'якшують винуватість підсудного.

Що ж стосується методів, якими дозволено захищати підсудного, то, як слушно зазначає О.Т. Бірюченський, такі методи повинні бути обов'язково законними [2, с. 39]. Він вважає, що деякі адвокати не дуже замислюються над тим, настільки законна та етична їх діяльність по захисту [2, с. 39]. Для деяких адвокатів головне – не захист обвинуваченого, а намагання вигорідити підзахисного будь-якими засобами, тому подібна позиція таких адвокатів буває неетичною, а методи захисту – незаконними [2, с. 49].

Кульмінацією судового розгляду є судові дебати, які є необхідною й однією з найважливіших частин судового розгляду. Учасники, які виступають, не тільки висловлюють свої думки щодо справи, але, що й найважливіше, намагаються переконати суд у правильності своїх висновків. Для побудови логічно послідовного судового виступу необхідно ретельно продумати план виступу, його композицію – тобто розробити тактику дебатів.

Згідно із ч. 2 ст. 318 Кримінально-процесуального кодексу України, судові дебати полягають у промовах прокурора, потерпілого і його представника, цивільного позивача, цивільного відповідача або їх представників, захисника, підсудного [1].

Я.П. Зейкан стверджує, що в дебатах підсумовується вся проведена раніше напружена й копітка праця. Власне, вся попередня робота у судовому процесі є підготовкою до дебатів. І якщо вона була проведена професійно, добросовісно, це є надійним підґрунтя для побудови захисної промови [10, с. 261].

Ототожнювати судові дебати виключно з судовими промовами неправильно. На думку О.Б. Загурського, основними складовими судових дебатів, є судова промова та репліка [9, с. 10-11].

Суттєвою вимогою, яка пред'являється до судових дебатів є їхня етичність. На думку О.Б. Загурського, відносно судових дебатів, етичні вимоги виражаються в добросовісному виконанні учасниками судових дебатів своїх професійних

обов'язків, високому почутті відповідальності за доручену справу, суворій принциповості при здійсненні своїх функцій, намаганні виключити можливість прийняття помилкового судового рішення [8, с. 189].

Судові дебати суттєво відрізняються від судового слідства. Вони носять гостро полемічний характер, що вимагає від захисника стриманості, такту та відповідно застосування особливих методів та тактичних прийомів досягнення своєї цілі. Ми погоджуємося з твердженням В.Д. Гольдінера про те, що «чим значніші розбіжності, тим гостріше ведеться спір, тим більше стриманості і такту повинно проявлятися його учасниками, тим суворіше повинні відноситися до своїх слів і тверджень, своїх роздумів» [6, с. 166].

Висновки. Тактику захисту в судовому розгляді кримінальної справи доцільно розглядати як систему наукових положень та заснованих на них рекомендацій по плануванню та організації захисту, вибору лінії поведінки суб'єктом захисту, з урахуванням взаємовідносин з іншими учасниками процесу, а також інших правил, які застосовуються у відповідності з кримінально-процесуальним законом, і направлені на ефективний захист прав та інтересів підсудного.

Методику захисту в кримінальних справах на судовому слідстві та в судових дебатах у суді першої інстанції можна визначити, як систему правил і прийомів роботи захисника, застосування яких ґрунтується на принципі законності, що обов'язкові до виконання адвокатом з метою найбільш успішного досягнення завдань захисту в даних стадіях судового розгляду.

Саме на судовому слідстві адвокат повинен вміло організувати всі свої знання, вміння, навички та досвід і за допомогою вдалих тактичних та методичних прийомів створити основу для виголошення захисної промови, що в кінцевому результаті призведе до досягнення мети захисту.

Підсумки судового слідства підводяться в судових дебатах. На цій стадії судового розгляду кримінальної справи захисник, опираючись на досліджених за його участю матеріалів справи, має необмежену можливість викласти суду всі свої докази на користь підсудного, доказувати їх істинність, співставляти і висловлювати думку про оцінку зібраних доказів, переконувати суд в обґрунтованості своєї точки зору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінально-процесуальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та допов. на 1 грудня 2011 року: (Відповідає офіц. текстіві) – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – 212 с.
2. Бірюченський О.Т. Проблеми забезпечення права особи на захист у кримінальному судочинстві // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – №6 (16). – С. 49.
3. Варфоломеева Т.В. Защита в уголовном судопроизводстве. – К., 1998. – 204 с.
4. Варфоломеева Т.В. Криминалистика и профессиональная деятельность защитника. – К.: Вища школа, 1987. – 151 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
6. Гольдшер В.Д. Защитительная речь. – М.: Юрид. лит., 1970. – 167 с.
7. Жамиева Р.М. Тактика профессиональной защиты по уголовным делам: дис...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Академия МВД Республики Казахстан. – Алматы, 1999. – 28 с.
8. Загурський О.Б. Етичні основи судових дебатів // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. Збірник наукових статей. – 2001. – Вип. VI. – С. 189-194.

9. *Загурський О.Б.* Судові дебати в кримінальному процесі: правові та психологічні проблеми : Монографія. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2005. – 208 с.
10. *Зейкан Я.П.* Захист у кримінальній справі. – К. : КНТ, 2006. – 600 с.
11. *Король В.В.* Судові стадії провадження у кримінальній справі : Навч. посібник. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. – 240 с.
12. *Лобойко Л.М.* Стадії кримінального процесу: Навч. посібник. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 176 с.
13. *Сергеич П.* Искусство речи на суде. – М. : Юрид. лит., 1988. – 383 с.
14. *Салтєвський М.В.* Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.
15. Словник іншомовних слів / [уклад.: С.М. Морозов, Л.М.Шкарапуца]. – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с. – (Словники України).
16. *Фіолєвський Д.П.* Адвокатура : Підручник. – К. : Алерта; Прецедент, 2007. – 486 с.
17. *Шафир Г.М.* Некоторые вопросы методики и тактики защиты на предварительном следствии // Вопросы защиты по уголовным делам. – Л., 1967. – С. 68-89.

Матвійчук В.К., Закревський А.В. Тактика та методика участі адвоката-захисника у судовому слідстві та судових дебатах у кримінальних справах

У статті автором проаналізовано теоретичні основи тактики та методики участі адвоката-захисника у судовому слідстві та судових дебатах у кримінальних справах, законодавче регламентування засобів, способів та прийомів, які використовуються захисником та практики з даного питання, а також проблем їх правильного застосування.

Ключові слова: тактика, методика, адвокат-захисник, кримінальний процес, підзахисний, судове слідство, судові дебати.

Матвейчук В.К., Закревский А.В. Тактика и методика участия адвоката-защитника в судебном следствии и судебных прениях по уголовным делам

В статье автором проанализированы теоретические основы тактики и методики участия адвоката-защитника в судебном следствии и судебных прениях по уголовным делам, законодательное регулирование средств, способов и приемов, используемых защитником и практики по данному вопросу, а также проблем их правильного применения.

Ключевые слова: тактика, методика, адвокат-защитник, уголовный процесс, подзащитный, судебное следствие, судебные прения.

Matviychuk V.K., Zakrevskiy A.V. Tactics and methods of a defence attorney participation in the trial proceedings and court debates in criminal cases

This paper analyzes the theoretical background of tactics and methods of a defence attorney participation in the trial proceedings and court debates in criminal cases, the legal regulation of methods, tools and techniques used by the defender, practice of implementation as well as the problems in their proper use are explored.

Key words: tactics, methods, defence attorney, criminal process, client, judicial investigation, court debates.

Стаття надійшла до редакції 09.02.2012.

**ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПРОКУРОРСЬКОГО НАГЛЯДУ
ЗА РОЗСЛІДУВАННЯМ СЕРІЙНИХ ВБИВСТВ
НА СЕКСУАЛЬНОМУ ҐРУНТІ**

О.В. Александренко

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-процесуальної діяльності
Національної академії внутрішніх справ*

В.І. Бояров

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального процесу
та криміналістики Академії адвокатури України*

Постановка проблеми. Серед злочинів проти життя і здоров'я найнебезпечнішими й складними для розкриття та розслідування є саме серійні вбивства. Можна умовно виділити наступні їх групи: вбивства, вчинені з корисливих спонукань (наприклад, при нападах з метою заволодіння матеріальними цінностями); поєднані із зґвалтуваннями або задоволенням статевої пристрасті в іншій формі; вчинені в процесі протистояння організованих злочинних угруповань; за наймом, вчинені особами, для яких така діяльність є злочинною професією [1]; із кровної помсти; вчинені членами радикальних угруповань за мотивами расової, національної або релігійної ворожнечі або при проведенні релігійних (псевдорелігійних) ритуалів (наприклад, сатаністами) .

Найпоширенішими з наведених є вбивства, вчинені з корисливих спонукань (до цієї ж групи можна віднести й вбивства за наймом, мотивом яких, переважно, є ті ж самі спонукання). Серійні вбивства, які вчиняються на сексуальному ґрунті, в структурі інших вбивств зазначеної категорії посідають друге місце і становлять майже один відсоток від їх загальної кількості (хоча, за деякими прогнозами, вони мають тенденцію до зростання) [2]. Їхня небезпека полягає в тому, що, якщо особи з першої групи рано або пізно залишають свою злочинну діяльність, не викриті вбивці із другої групи (як правило, це одинаки) у зв'язку з наявністю певних психопатологій ведуть «полювання» до кінця свого життя.

Серійні (особливо, сексуальні) вбивства, найчастіше супроводжуються значною кількістю жертв, часто поєднані з витонченим катуванням потерпілих, характеризуються тривалим періодом злочинної діяльності (Чикатило – 12 років, Сливко і Ткач – 25 років). Крім того, як свідчить слідча практика, характеризує зазначену категорію злочинів зазвичай тривала і неефективна робота з їх розкриття та розслідування, наявність типових помилок слідчих і оперативних працівників, а іноді – й експертів. Останній аспект став предметом розгляду в наших публікаціях [3].

Важливе значення в забезпеченні ефективної та результативної роботи по розслідуванню серійних вбивств, вчинених на сексуальному ґрунті, має також належне здійснення прокурорського нагляду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Незважаючи на актуальність та певний інтерес до питань здійснення прокурорського нагляду по справах про вбивства, у тому числі про серійні вбивства (роботи В.М. Ісаєнко, Т.А. Джакелі, М.А. Перфільєва та ін.), слід зазначити, що особливості його здійснення у справах про серійні сексуальні вбивства поки що не отримали належної уваги дослідників. Лише О.Л. Протопопов у своїй роботі присвятив прокурорському нагляду цілу главу [4, с. 204-218]. Таке положення справ, особливо враховуючи результати діяльності по розкриттю та розслідуванню вказаної категорії злочинів, не можна вважати задовільним. На нашу думку, у даному напрямку прокурорський нагляд потребує суттєвого покращення й удосконалення.

Метою статті є розгляд значення, завдань, основних напрямів і об'єктів прокурорського нагляду за розслідуванням вказаної категорії серійних вбивств, формулювання пропозицій щодо його вдосконалення.

Основні результати дослідження. Ефективна діяльність правоохоронних органів по розкриттю й розслідуванню даної категорії злочинів складається з ряду важливих і обов'язкових складових: належної оперативно-розшукової та цілеспрямованої діяльності слідчого (слідчо-оперативної групи), своєчасного та належного використання всієї наявної у справі інформації, слідів злочину, сучасних можливостей судових експертиз для встановлення злочинця.

Згідно із доповненнями до чинного КПК України (ст. 212), з 1 липня 2007 р. розслідування справ про вбивства віднесено до підслідності слідчих органів внутрішніх справ. На практиці це привело до того, що досвід, методичні нароби, накопичені слідчими прокуратури з розслідування вказаної категорії злочинів впродовж багатьох років, на жаль, залишилися незатребуваними. Наприклад, до сьогодні керівництвом МВС України ігнорується успішна практика, отримана в результаті діяльності постійно діючих слідчо-оперативних груп, які довгий час результативно функціонували у всіх обласних прокуратурах України. Негативним фактором є також фактична ліквідація в органах прокуратури підрозділів криміналістики (прийняття нового КПК України, як відомо, приведе до ліквідації функції досудового слідства в прокуратурі).

Крім цього, постійний відтік останніми роками високопрофесійних слідчих і оперативних працівників у результаті політики керівництва МВС, спрямованої на проведення курсу на «омолодження» кадрів, вже призвів до негативних результатів у розслідуванні вбивств. На підставі узагальнення слідчої й судової практики останніх років було зроблено невтішний висновок про те, що порушення законності в діяльності органів дізнання й досудового слідства поширені неприпустимо широко. При цьому, за цілим рядом показників простежується тенденція до погіршення існуючого положення.

Проте, слід зазначити, що наведений висновок стосується положення справ з розслідуванням злочинів в цілому. Якщо ж взяти розкриття й розслідування серійних сексуальних убивств, положення виявиться ще більш невтішним. Відсутність належного досвіду слідчих і оперативних співробітників ОВС щодо розкриття та розслідування вказаних злочинів, на додаток в цілому молодого і

недостатньо професійного внаслідок нетривалої практичної діяльності та відсутності належної, як в органах прокуратури, системи підвищення їх кваліфікації (професійної підготовки) призводить до невітшних наслідків.

Як приклад наведемо тривалу злочинну діяльність впродовж лише останніх років так званих «васильківського» і «фастівського» маніяків, які тривалий час діяли на території Київської області. Таке «розкриття» та «розслідування» серійних убивств призводить до інших тяжких наслідків: внаслідок допущених при розслідуванні вказаних злочинів порушень законності, найчастіше пов'язаних із «вибиванням» бажаних показань, до кримінальної відповідальності притягається чимала кількість людей, які не мають жодного відношення до скоєних злочинів.

У найгучнішій за останні роки кримінальній справі «пологівського маніяка» С. Ткача (число жертв якого, за деяким даними, становить близько 100 дівчат і жінок) 16 чоловік були засуджені за злочини, які вони не вчиняли, й у вчиненні яких згодом зізнався Ткач. Деякі з вказаних осіб тривалий час перебували за ґратами, як, наприклад, неповнолітній Яков Попович, а одна людина з числа «підозрюваних» покінчила життя самогубством у камері слідчого ізолятора. Незважаючи на довічне засудження Ткача, досі за ґратами залишається Максим Дмитренко – один із численних «підозрюваних» у цій справі, щодо звільнення якого в українських ЗМІ розгорнуто широку інформаційну кампанію. Враховуючи ще й певну недосконалість чинного кримінально-процесуального законодавства, доводиться констатувати, що сидіти Дмитренку ще довго. Розглянута справа Ткача за шкалою людських страждань та допущених «помилко слідства» набагато випередила попереднього багаторічного «лідера» – справу А. Чікатила.

На жаль, вказані приклади непрофесійної, а інколи – й прямої злочинної діяльності «правоохоронців» можна було б наводити й далі.

На нашу думку, вказані порушення закону та неефективна й не результативна діяльність по розкриттю та розслідуванню серійних сексуальних вбивств не в останню чергу пов'язані із недоліками у здійсненні прокурорського нагляду за ходом дізнання та досудового слідства, оперативно-розшуковою діяльністю у справах даної категорії. У зв'язку з викладеним, особливої актуальності в даний час набувають питання підвищення ефективності прокурорського нагляду за діяльністю щодо розкриття та розслідування вказаних злочинів.

Значення належного прокурорського нагляду складається насамперед у тому, щоб запобігти помилкам досудового розслідування, які можуть надалі породити судові помилки. Саме прокурорський нагляд вносить істотний вклад у виявленні й усуненні порушень закону в судових стадіях [5, с. 19].

Звичайно, не можна скидати з рахунку існуючі об'єктивні труднощі розкриття й розслідування вбивств у цілому та серійних вбивств на сексуальному ґрунті, які будуть мати місце завжди. Вони можуть спричинити слідчі помилки, що допускаються при розслідуванні таких злочинів, у тому числі досвідченими і сумлінними слідчими та оперативними співробітниками. Ті ж з помилки, що стали можливими внаслідок непрофесіоналізму вказаних працівників правоохоронних органів, при цьому супроводжувалися порушенням вимог кримінально-процесуального і кримінального закону, фальсифікацією та ігноруванням наявних доказів, повинні бути викоренені. У протилежному випадку, дотепер існуюча практика тривалої безкарної діяльності серійних сексуальних маніяків, що суп-

роводжується значною кількістю жертв і притягненням невинуватих до кримінальної відповідальності, буде тривати надалі.

Ми не можемо не розділяти позицію О.Л. Протопопова, що «як ніколи гостро в цей час постає питання про дотримання прав і свобод людини, які нерідко порушуються при проведенні слідчих дій і оперативно-розшукових заходів. Нічні багатогодинні допити, необґрунтовані затримання, інші слідчі дії примусового характеру (наприклад, огляд, одержання зразків)... – зовсім не рідкість при розслідуванні вбивств. Багато слідчих розцінюють такі дії як несуттєві, неминучі й навіть виправдані, оскільки мова йде про розслідування тяжкого злочину. Нерідко при розслідуванні сексуальних вбивств у поле зору органу дізнання, слідства потрапляють психічно хворі люди... Їх легше залякати, схилити до яких-небудь певних показань. При порушенні норм кримінально-процесуального закону вони можуть визнати провину в злочині, який в дійсності не вчиняли...» [6, с. 209].

У недопущенні й вжитті заходів для своєчасного усунення слідчих помилок, допущених при розкритті й розслідуванні вказаних (та інших) злочинів, для попередження судових помилок і недопущення притягнення до відповідальності невинуватих – й полягає одне з головних завдань прокурорського нагляду.

Як відомо, обов'язковими об'єктами «інтересу» прокурорського нагляду по кожній кримінальній справі є наступні елементи: порушення кримінальної справи або відмова в її порушенні; затримання й арешт підозрюваного та обвинуваченого; притягнення до кримінальної відповідальності; дотримання прав і законних інтересів обвинуваченого, потерпілого й інших учасників процесу; забезпечення достатності доказів для прийняття процесуальних рішень; розгляд справи по суті [7, с. 312].

Діючий наказ Генерального прокурора України «Про організацію прокурорського нагляду за дотриманням законів органами, які проводять дізнання та досудове слідство» (№4гн від 19 вересня 2005 р.) [8, с. 299-306] зобов'язує прокурора у випадку надходження повідомлень про навмисні вбивства, вчинені при обтяжуючих обставинах, а також інших злочинах, «які отримали в суспільстві негативний резонанс», особисто виїжджати на місце події, брати участь в огляді й вживати заходів для організації невідкладних першочергових слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, і розкриття злочину. Тобто, прокурор має можливість здійснення нагляду (як і процесуального керівництва) вже на етапі ухвалення рішення про порушення кримінальної справи.

До предмету прокурорського нагляду за виконанням законів слідчими і співробітниками органів дізнання при розкритті та розслідуванні серійних вбивств, на першочерговому етапі розслідування повинні входити: організація взаємодії відповідно до положень, встановлених КПК і Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність»; спрямованість скоординованих дій на виконання єдиних завдань розкриття й розслідування серійних убивств на засадах поділу процесуальних і оперативно-розшукових функцій, а також, в обов'язковому порядку – суворе виконання вимог закону, спрямованих на захист прав і свобод людини і громадянина.

Своєчасне виявлення ознак серійності в обставинах вбивств, вчинених за сексуальними мотивами, й об'єднання справ в одне провадження, як цілком слушно зазначається, «...є правовими засобами оптимальної організації (виділено нами – О.А., В.Б.) розслідування групи злочинів, вчинених тими ж самими особами, на основі дотримання вимог повноти, всебічності та об'єктивності дослідження їхніх

обставин» [9, с. 251]. Тому, на наш погляд, нагляд прокурора за обґрунтованим і, в цьому випадку, своєчасним ухваленням зазначеного рішення слідчим (керівником слідчо-оперативної групи) є однієї з гарантій правильної організації розкриття та розслідування серійних вбивств зазначеної категорії. Натомість, «провал» у здійсненні нагляду за своєчасністю ухвалення зазначеного рішення чреватий ризиком втрати існуючих можливостей для швидкого встановлення злочинця-серійника, можливими порушеннями законності при форсуванні цієї роботи, прагненням якомога швидше «відрапортувати» керівництву та «заспокоїти» громадськість повідомленням про встановлення маніяка.

Нагляд прокурора також може бути спрямований на оптимальний вибір слідчих дій, які здатні забезпечити спрямованість, економічність і повноту розслідування, та, за необхідності, внести необхідні корективи до плану розслідування. Здійснюється це шляхом ознайомлення із вказаним планом, у тому числі й планом подальших слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, а також у результаті одержання необхідної інформації на оперативних нарадах при прокурорі (області, міста, Генерального прокурора), де обговорюється хід розслідування резонансних справ, у результаті яких даються відповідні письмові вказівки.

Неналежне здійснення прокурорського нагляду за розслідуванням може привести до серйозних недоліків і навіть помилок у розслідуванні. Прикладом може служити справа «одинцовського маніяка» С. Головкина (Підмосков'я), в обвинувальному висновку по якій відзначалося: «Порушені територіальними органами... справи на першочерговому етапі розслідувалися розрізнено, іноді просто некваліфіковано, формально, без врахування конкретної обстановки, оцінки доказів і аналізу наявних даних. Висунуті версії відзначалися суб'єктивізмом, висновки слідчо-оперативних працівників... ґрунтувалися на припущеннях або аналогії існуючої практики розкриття тяжких злочинів... Низький рівень слідчо-оперативної роботи у розкритті вбивств хлопчиків за «гарячими слідами» ускладнив пошук злочинця... Позначилися й упущення проведених експертних досліджень» [9, с. 266-267].

Відома зараз вже всім, хто цим цікавиться, помилка експерта у справі Чікарила на довгі роки відсунула встановлення злочинця. Хоча навіть ознайомлення з постановою про призначення судово-медичної експертизи за вилученими з місць злочинів слідами сперми показало б допущену слідчим помилку: направлення та проведення дослідження непорівнянних об'єктів (сперма-кров). Це можна було б виправити шляхом призначення повторної експертизи, вилучивши у підозрюваного сперму й порівнявши її з наявними зразками. В результаті такого прояву непрофесіоналізму як слідчим, так і з боку експерта-біолога, й з'явився у криміналістичній літературі термін «парадоксальне виділювання», названий «феноменом», проти якого, на нашу думку, цілком обґрунтовано виступили багато вчених і практиків (М.В. Водько, Ю.П. Дубягін, Т.В. Стегнова, Т.М. Шамонова та ін.).

Які ж основні напрями здійснення прокурорського нагляду по справах про серійні вбивства, вчинені на сексуальному ґрунті, можна виділити?

Аналізуючи основні помилки при розкритті й розслідуванні серійних вбивств вказаної категорії, об'єктом нагляду, на нашу думку, в першу чергу повинні стати:

- перевірка обґрунтованості підозри (наявність достатніх і достовірних доказів) відносно осіб, затриманих як підозрювані. При цьому прокурор перевіряє обґрунтованість затримання, у тому числі шляхом відвідування ІТТ/СІЗО,

проведенням допиту затриманого; перевіряє матеріали оперативно-розшукових справ для встановлення наявності в них достатніх даних, що свідчать про причетність затриманого до вчиненого злочину. Оскільки серійні сексуальні вбивства вчиняються злочинцями-одинаками, особлива увага повинна бути звернена на справи, в яких є два й більше підозрюваних;

- перевірка своєчасності об'єднання кримінальних справ в одне провадження (ст. 26 КПК України). За наявності даних, які обґрунтовано свідчать про вчинення декількох злочинів однією особою (спосіб, район діяльності, характеристика жертв та ін.), слід давати відповідні вказівки й виносити про це відповідні постанови, а також скасовувати постанови про об'єднання кримінальних справ, коли це рішення, на думку прокурора, було прийнято передчасно, без врахування та аналізу всіх обставин і ознак;

- перевірка своєчасності вирішення питання про створення слідчо-оперативної групи та її професійний складу. Прокурор може підсилити професійне ядро слідчо-оперативної групи введенням до її складу прокурора-криміналіста для ефективного використання можливостей сучасних науково-технічних засобів і методик збору й дослідження слідів, мікрооб'єктів;

- перевірка своєчасності призначення необхідних експертиз і правильності відбору й надання зразків для порівняльного дослідження (про такий недолік у справі Чікатила, що призвів до тяжких наслідків, ми вже згадували).

Окремим важливим напрямом повинен стати нагляд за діяльністю органа дізнання, у тому числі – за законністю проведення оперативно-розшукових заходів. Порушення при цьому можуть бути різними: від приховування інформації, отриманої оперативним шляхом, від слідчого, яку він не може використати в розслідуванні, у тому числі – врахувати при висуненні версій, до непроцесуального затримання громадян, що іноді використовується як засіб зломити опір і схилити особу до визнання своєї провини або одержанню від неї показань на іншу особу. Як наочну ілюстрацією цьому наведемо справу Чікатила, коли шляхом «оброблення» оперативниками родичів підозрюваного О.Кравченка, і приховуванням матеріалів впізнання справжнього підозрюваного, отримали «визнання» від Кравченка, який згодом був необґрунтовано обвинувачений й розстріляний за злочин, скоєний Чікатило). Важливо зазначити, що прокурорська перевірка повинна охоплювати перевірку як матеріалів оперативно-розшукових справ, так і протоколів слідчих дій, підставою до проведення яких послужили матеріали оперативно-розшукової діяльності.

Висновок. Так само, як і для вдосконалення ефективної окремої криміналістичної методики розслідування, для створення ефективної методики прокурорського нагляду за розслідуванням серійних вбивств на сексуальному ґрунті необхідно проводити: ретельний аналіз та узагальнення матеріалів кримінальних справ для виявлення помилок, допущених при їх розслідуванні; узагальнення матеріалів контрольно-спостережних проваджень прокуратури, судової практики. На підставі отриманих результатів аналізу й узагальнення слід визначити основні напрями нагляду та конкретні дії щодо його здійснення. Дана актуальна проблема повинна вирішуватися комплексними спільними зусиллями як відповідних підрозділів Генеральної прокуратури України, так і науково-дослідними та навчальними закладами прокуратури, що проводять підготовку й перепідготовку (підвищення кваліфікації) кадрів. Лише така увага і комплексний підхід

до розглянутого питання може суттєво вплинути на покращення стану з розкриттям і розслідуванням серійних сексуальних вбивств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Исаенко В.Н.* Организация расследования серийных убийств / В.Н.Исаенко // Законность. – 1999. – № 2. – С. 2-4.
2. *Усанов И.В.* Проблемы раскрытия и расследования серийных убийств на сексуальной почве: дис...канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / И.В.Усанов. – Саратов, 2003. – 24 с.
3. *Бояров В.І.* Деякі питання криміналістичного забезпечення розслідування серійних убивств, вчинених на сексуальному ґрунті / В.І.Бояров // Вісник прокуратури. – 2001. – № 4. – С. 66-70.
4. *Протопопов А.Л.* Расследование сексуальных убийств. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 226 с.
5. *Соловьев А.Б., Токарева М.Е., Халиулин М.Г.* Прокурорский надзор за исполнением законов при расследовании преступлений. – М., 2000.
6. *Протопопов А.Л.* Расследование сексуальных убийств. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 226 с.
7. *Соловьев А.Б., Багаутдинов Ф.Н.* Надзор за исполнением законов при производстве дознания и предварительного следствия // Настольная книга прокурора / Под ред. С.И. Герасимова. – М., 2002.
8. Прокуратура України: законодавство, рішення Конституційного Суду України, накази та ін. / Ген. прокуратура України / За заг. ред. О.І. Медведька. – К.: Юрінком Інтер, 2009.
9. Настольная книга следователя. Расследование преступлений против личности (убийство, торговля людьми). – М.: Экзамен, 2007. – 589 с.

Александренко О.В., Бояров В.І. Основні напрями прокурорського нагляду за розслідуванням серійних вбивств на сексуальному ґрунті

У статті проаналізовано стан з розслідуванням серійних сексуальних вбивств, розглянуто значення, завдання та основні напрями здійснення прокурорського нагляду. Використано матеріали слідчої та прокурорської практики.

Ключові слова: *серійні сексуальні вбивства, недоліки розслідування, прокурорський надгляд, основні напрями нагляду, об'єкти нагляду.*

Александренко Е.В., Бояров В.І. Основные направления прокурорского надзора за расследованием серийных убийств на сексуальной почве

В статье проанализировано положение с расследованием серийных сексуальных убийств, рассмотрено значение, задачи и основные направления осуществления прокурорского надзора. Используются материалы следственной и прокурорской практики.

Ключевые слова: *серийные сексуальные убийства, недостатки расследования, прокурорский надзор, основные направления надзора, объекты надзора.*

Aleksandrenko O.V., Boiarov V.I. Basic frameworks of the Directorate of Public Prosecutions over investigation of serial sexual murders

The article analyses the current issues regarding the investigation of serial sexual murders. Significance, objectives and the key directions for the Directorate of Public Prosecutions activity are considered. Case studies materials from the investigation and prosecutions practice have been used.

Key words: *serial sexual murders, investigation deficiencies, Directorate of Public Prosecutions, basic directions of administration, objects of administration.*

Стаття надійшла до редакції 30.01.2012.

**З ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ ЗАРОДЖЕННЯ
І ФУНКЦІОНУВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ СЛУЖБИ
В ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАННЯХ УКРАЇНИ
(ЗАПОРІЗЬКА СІЧ)**

А.М. Бережний

*кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри правового забезпечення
Національного університету оборони України*

Постановка проблеми. Аналіз історії зародження і функціонування юридичної служби у військових формуваннях України на прикладі Запорізької Січі, дозволяє встановити, що на Запоріжжі функціонували звичаєве право і судова система. У тій частині законодавства, що збереглася від Запорізького війська, проглядається деяка система побудови військового судочинства, тобто зародження юридичної служби Січі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історія Запоріжжя і функціонування елементів юридичної служби у козацькому війську досліджувалися видатними українськими вченими М.С. Грушевським, Д.Н. Бантиш-Каменським, Д.І. Дорошенком, А.О. Скальковським, Д.І. Яворницьким, І.І. Крип'якевичем.

Проаналізувавши праці названих вчених, визначено коло питань, які досліджуються не в повному обсязі. Так, майже, в усіх дослідженнях проблеми права й юридичної служби, в основному, подані в загальному вигляді. Саме звідси і виникає необхідність ліквідації прогалин цієї проблеми.

Мета статті полягає у висвітленні деяких сторін зародження і функціонування юридичної служби і судочинства на Запоріжжі.

Основні результати дослідження. Історія запорізьких козаків найтісніше пов'язана із загальною історією українського козацтва, є її невід'ємною частиною, принаймні на ранніх етапах їхнього історичного буття. І тому природно історію Запорізької Січі розпочинають з історії всього українського козацтва, його походження і становлення, його перетворення на визначну військово-політичну силу на Україні. Запорізька Січ виросла з козацтва України на материнському ґрунті, на певному етапі вона відокремилась, але без розриву органічного зв'язку з національним цілим та його історичною місією. Як писав М.С. Грушевський: «Запоріжжя було огнищем козацької сили, солідарності, організованості» [1, с.194].

Запорізька Січ взяла на себе завдання захисту народу, в умовах відсутності національної державності, від руйнівних татарсько-турецьких нападів, які загрожували йому фізичним винищенням. Наприкінці XVI ст. різко посилилась експансія шляхетсько-католицької Польщі на Україні, Запорізька Січ стає основною опорою і військовою силою в боротьбі з цією експансією, згуртовує навколо себе інші національні сили.

У процесі цієї боротьби вона створює нову національну державність, яка реалізовувалася в державі Богдана Хмельницького, і потім протягом століття наполегливо її відстоює в боротьбі з російським царизмом.

І тому важливо зазначити, що Запорізька Січ визначається в своїй особливій ролі авангарду козацтва і надійного отюру й провідної сили у визвольних боріннях всього українського народу.

Запорізька Січ – це один із перших у світі зародків демократичних державних устроїв, оригінальних і неповторних.

Власне Запорожжя складалося з війська, яке існувало у пониззі, й іменувалося від того низовим, а козаки – низовиками. Для відмінності від інших українських поселень воно було названо Запорозьким, бо центром його була Січ, що була заснована нижче дніпровських порогів. Запорожці так високо цінували своє військо, що навіть в титулах на печатці називали його «славним військом запорозьким».

Військо Запорозьке складалося із старшини й товариства, поділеного на курені. Столицею війська була Січ, яка інакше звалась Кошем, тобто військовим станом. Найточніший зміст слова Кош, або Січ, – це укріплене містечко, оточене валом і полісадами, оригінальної забудови. Наскільки можемо судити з місцевості, де була розташована Січ та документів, що дійшли до нас, воно складалося з трьох частин: передмістя, або так званого кромного базару, де всі курені та приїжджі гості мали свої крами (лавки) й шинки – для торгівлі, де були житла базарних отаманів та військового кантаржія, або хранителя ваг і мір. Це передмістя називалося Гассан – Башею. Укріплена вежа з воротами й гарматами вела вже до Коша, тобто просторого майдану, на якому стояли тридцять вісім особливих будівель, споруджених у вигляді казарм чи гамазеїв – куренів, які зіркоподібно півколом сходилися біля другої стіни або укріплення. В цьому місці було житло кошового, старшини, соборна Січова церква Покрови Божої Матері, покровительки війська, будинок духовенства, військова скарбниця та канцелярія. Третя частина складала окремо укріплення – на захід від Коша, у вигляді цитаделі.

Кош або Січ та її курені були винятково призначені для мешкання товариства, бо військо складалося лише з неодружених, по куреннях записаних товаришів, а одружені, хоч із товариства походили, так як поселяни жили в паланках, були підданством війська. Товариство, за законами Січі, тобто нежонаті козаки, були першими власниками землі, їм щорічно роздавали степи й річки для зимівників, скотарства, землеробства, полювання та риболовлі, що називалося «кидати яси» (жерібкування) [2, с. 60].

Після жерібкування «без пригнічення одначе ж куренів» їх можна було віддавати старшині, духовенству, поселянам і навіть гостям, будь-то навіть чабани татарські та волоські.

Товариство складалося із тридцяти восьми куренів такого найменування: Кумівський, Поповичівський, Висюринський, Іркліівський, Щербинівський, Татарівський, Шкуринський, Куренівський, Незамаївський, Рогіївський, Корсунський, Кальніболоцький, Уманський, Дерев'янківський та інші. В кожному курені нараховувалось від ста тридцяти до п'ятисот п'ятдесяти козаків.

Загальна кількість козаків коливалась від дванадцяти тисяч до п'ятнадцяти тисяч. Але вони вірогідно не становили всього товариства, це була кількість

козаків «готова у похід, добро кінних, з цією справністю, в Коші знаходяться». В одному рапорті кошового Григорія Федорова (19 жовтня 1755 р.) говориться, що військо має право у своєму складі (компуті) до 27000 козаків. Напевне, ця кількість включала і старих, поранених і навіть одружених козаків. Водночас Кош доповідав, що війську треба рахувати шість тисяч кінного (парокінного) і близько п'яти тисяч пішого товариства. У 1769 р., коли запорожці були викликані на поле битви проти турків, кошовий Петро Калнишевський у рапорті своєму головнокомандуючому армією графу Рум'янцеву доповів, що у числі 12249 готового до війни товариства він має 6474 вершників і 5775 піхоти. При потребі тільки кінне військо виступило в поле, піші – частини до 2000 залишилися на Січі й по паланках, а решта до 3000 на флотилії «в водяному караулі на човнах» та на мостах у пониззі Дніпра і Буга, для захисту кордонів у найбезпечніших місцях [2, с. 60].

Запорізьке низове військо управлялося своєю власною старшиною, яка поділялася на ступені й звання. Вищим органом Січі була загальна військова рада, яка відбувалася на майдані, відкрито у присутності всього війська, і всякий козак мав на ній голос, рівний кошовому і старшині. Вона вирішувала судьбоносні для Запорізької Січі проблеми.

Кошовий отаман, перша особа у війську, «головний його командир, був цивільним, військовим і навіть духовним начальником Запорожжя», як головний суддя, він був володарем життя і смерті кожного козака.

Він входив від свого імені в дипломатичні зносини з державами, стверджував усі вибори військових чинів, розподіл по куренях: земель, річок, угідь, провіанту, військових прибутків, військової здобичі тощо. Так, сам затверджував прийом козака до товариства й звільнення його з війська. На його ім'я адресувалися царські, ханські, королівські й духовні грамоти, укази сенату, ордери начальників, рапорти підлеглих тощо. Але ця обширна влада і, на перший погляд, незаперечна була, однак, суттєво обмежена:

1) самою ж громадою, сходкою старшини або військовою радою, котрій слід було повідомляти про кожен важливу справу, кожен навіть папір за звичною формою «а що, братчики, будемо тепер робити?»;

2) часом, бо звання кошового тривало тільки один рік й залежало від вибору товариства.

Військові старшини. Це звання присвоювалося тільки чотирьом особам: кошовому, судді, писарю й осавулові військовому, але залишалося як титул лише тим козакам, «старим і заслуженим», які носили вже всі чи одне зі згаданих чотирьох звань і при звільненні від них у війську і при курені своєму зоставалися. У загальних зборах вони мали перше після справжніх старшин місце; в куренях – після курінного отамана, брали участь у таємній раді чи сходках, а в воєнний час, у походах командували великими загонами, маючи в команді своїй полковників. Суддя був головним представником військового суду для розгляду справ цивільних та кримінальних; за відсутності кошового командував на Січі, тоді називався наказним кошовим отаманом; крім того, зберігав як кошовий – скарбничий військовий «скарб і армату». Писар військовий був генеральним секретарем або, ліпше сказати, першим міністром війська, в якому кошові та судді не знали і не повинні були знати грамоти. Писар ж не тільки складав, а й підписував усі папери, підписував же не своє ім'я, а цілу формулу. Писар був начальни-

ком військової канцелярії й очолював усіх полкових старшин, призначених у паланках.

Полковники були двоякого роду: похідні й до паланки. Перші призначалися при створенні законів для заняття постів на суші й на воді, для ловлі злодіїв та гайдамак і т.п. Тоді до них призначалася й польова похідна старшина: осавул, або поручик – ад'ютант, і писар, або секретар для листування з Кошом, бо полковники, взагалі, грамоти не знали. Вони називалися похідною старшиною для відмінності від звичайної, що надсилається щорічно «на правління» в паланки, яка й найменувалася у просторіччі паланковим панством. Полковник на знак своєї влади одержував пернач; який носив за поясом, і значок або прапор, який ніс хорунжий полковий попереду його команди.

Курінні отамани – основа війська. Судячи за їх впливом і глибокою повагою до них війська самої старшини, можна гадати, що їх запровадження належить до найдревніших і патріархальних часів та звичаїв Запоріжжя. Козак, не будучи курінним отаманом, не міг бути ні військовим старшиною, ні кошовим, інакше ніколи не мав би у війську могутнього впливу, тобто влади. Військові старшини, які були кошовим, суддею, осавулом, після звільнення з посади залишалися в курені й іноді обиралися курінними отаманами.

Курінні отамани мали нібито батьківську владу у своєму курені і часто жорстоко карали своїх козаків, не питаючи кошового. Вони мали ключі від курінної скарбниці, яка за їхньої відсутності ні в якому разі не могла бути відчинена. Ймовірно, на звання курінних отаманів обиралися найхоробріші з чинів куреня. Через курінних отаманів кошовий міг самодержавно керувати військами, не побоюючись опору з боку козацтва.

Коли військо виступало в поле, з куренями йшли наказні курінні отамани, в Січі «на господарстві» залишалися справжні курінні з пристойними командами для нагляду за порядком й заготівлі продовольства на зиму. Кожен курінь мав свій значок або прапор, товариш, який носив його, називався курінним хорунжим.

Військові служителі:

1) військовий довбиш (барабанщик і литаврищик), який будучи званням нижче полкових старшин, був, однак важливою особою у війську – 1-го січня кожного року та на великих радах він ударом у литаври чи барабан скликав військо на майдан і подавав сигнал, що кошовий під знамено стає. Крім того, у званні поліцмейстера його посилали для привезення на Січ найбільш важливих злочинців. Він також особисто був присутній при виконанні судових вироків;

2) військовий гармаш – керував артилерією, зберігав порох, свинець і ядра, командував гарматами, або канонерами, на додачу його посилали приймати пожалуваний від скарбниці провіант, порох та свинець. У його віданні була пушкарня, де тримали злочинців;

3) військовий тлумач – був перекладачем під час зносин із татарами, греками, молдаванами та поляками, його посилали в чужі краї «по секретях», тобто по розвідуванню закордонних подій;

4) військовий кантаржій – був охоронцем військових ваг і мір, наглядав за збором військових прибутків на базарі Січі;

5) шафарі – була на перевозах, збирали прибутки, брали підрахунки;

б) військова канцелярія – складалася із писарів, підписарів, канцеляристів і підканцеляристів;

7) отаман Січової школи або вчитель і начальник світської освіти дітей, які виховувалися коштом війська під наглядом начальника Січових Церков.

Право і судівництво Запорізької Січі вийшло з права народного, звичаєвого «де три козака, там два третього судять» [3, с. 266].

У тій частині діловодства, що збереглася від Запорозького війська, проглядається деяка система побудови і функціонування військового судочинства, тобто зачатків юридичної служби Січі.

Структура юридичної служби Запорізької Січі складалася зверху до низу. Очоловав усі судові, слідчі і карні органи, перший сановник у Запорозжжі після Кошового – військовий суддя. Військовий осавул Коша був, так би мовити, міністром юстиції і поліції у війську. [2, с. 130]. В його компетенцію входило: розглядати на місці скаргу або виконувати вироки Ради, або переслідувати зі зброєю злодіїв, гайдамаків та грабіжників. Помічником йому в цій справі був військовий довбиш, тобто пристав при екзакуціях, а іноді й двоє – троє старшин із курінних отаманів. Але вони вирішували справи, які стосувалися всього Запорозького Коша або були дуже значні і не могли бути вирішені суддями паланки.

Нижча судова інстанція – це був суддя чи судді паланки, тобто частині війська запорозького. Тут вирішувалися усі кримінальні і цивільні справи, які стосувалися козаків паланки.

Які ж цивільні та кримінальні справи розглядалися в Коші на паланках? До наших часів дійшла велика кількість судових справ, складених чи одержаних в Коші і паланках. Майже всі вони стосувалися або справ кримінальних взагалі, або прикордонних чвар, які були більше листуванням політичним, аніж таким, що показував суд і покарання.

Серед кримінальних справ знаходимо лише три види: наїзди на суддів, гайдамацькі й чисто карні.

Ось декілька прикладів з кримінальних справ.

Про образу. Наказ самарському полковнику: «Самарчицька мешканка Ганна Перехристка, як нам подаєте, козаком куреня Канівського Федором Маляром зганыблена не по пристойності, так як цей порок не тільки до неї, Перехристки, а до знеславлення і всього війська Запорозького простирається; ви ж його зіслали до повороту з Кодака, тому вам, пане полковнику зі старшиною, повеліваємо цього Маляра відшукати, і щоб інші таких непристойних гидот чинити не відважувалися, на страх іншим публічно на базарі киями покарати і нам рапортувати по виконанні. 1772 року грудня 7».

Про умовляння злочинців. «Степан Чорний, козак війська, здибався у 1745 р. з гайдамацьким ватагом Левушківським курінним уже покійним Охтиркою та 13 колишніми товаришами, з ним не мало прожив, вдовольняючись тільки викраданням худоби у татарських чабанів; як сповістили прислані від Коша нарочні Згаданому ватажку з товаришами: «Щоб по степу перестали вештатися й татарам завдавали образи, а йшли б на покаяння добровільно в Січ без побоювання і в тому, що тинятися й красти не будуть, у Січовій церкві запрягли б, після чого й будуть Кошем всі прощені». Тож він із ва-

тажком та іншими товаришами зараз же поїхав у Січ і по прибутті після достатніх словесних тортур від тодішнього Кошового отамана Василя Сича й усіх отаманів та старшин у церкві присягнули ніякого свавілля не чинити. Від усіх у Коші правлячих і товариством військовим за всі їх злочини після щирого покарання прощені» [2, с. 131-132].

Ось невелика кількість прикладів кримінального судочинства у Січі. Наскільки можна судити із справ кримінальних, допитів, вироків напрошується висновок, що суд був простим і дуже коротким. Злочинець утримувався в пушкарні або в'язниці, звідки його приводили на допити, доки зізнається в злочині. Пушкарня – це був різновид льоху, прикутий до гармати злочинець очікував своєї гіркої долі. Якщо умовляння не допомагали, зверталися до пристрасного суду або тортур. Коли злочинець зізнавався у провині, старшина на сходці пропонувала вирок, який військовий писар на самому допиті писав. Виконував припис військовий довбиш публічно – на базарі, біля шибениці, або стовпа на сходці, залежно від тяжкості злочину.

У Січі також було налагоджено цивільне судочинство. Вирішення боргової справи. Наприклад, «Наказ Коша самарському полковнику Карпу Гуртовому зі старшиною: на козака і жителя самарського Грицька Білого заведена справа (про несплату) з мешканцями самарськими Харьком Порожнім та Іваном Сичком нами розглянута. Після розгляду виявилось: ці, Харько Порожній та Іван Сичок повинні заплатити Білому грошей 46 крб. 67 коп. Це вам до виконання пропонуємо» [2, с. 67].

Також розглядалися справи про неправильну грошову претензію, про давність володіння, про угоди, про неоднаковий поділ стягнення тощо.

Напрошується природне запитання: на чому ґрунтувалися судження й рішення судочинства Коша і взагалі юридична практика?

Немає сумніву, що тільки на звичаї і простому здоровому глузді. Ніде не згадується про закони – польські й російські. Коли, як правило проголошує: «Ми розглянули й вирішили». Цей звичай був справою такою позитивною і освяченою часом, що навіть в актах Російського уряду посилалися на нього. Письмові укази у справах вважалися важливим джерелом. Розвинуто було судочинство з володіння і користування майном.

Висновки. Зародки юридичної служби в Запорізькій Січі формувалися протягом довгого часу, вже на той час хоч і мали недосконалу, але доволі розвинуту систему судочинства як в кримінальних, так і цивільних справах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Грушевський М.С.* Історія української козаччини., Вітчизна, 1989. – 397 с.
2. *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького.- Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 677 с.
3. *Крип'якевич І.* Історія України. – Л. : Вид-во «Світ», 1992. – 555 с.
4. *Бантиш-Каменський Д.Н.* – К. : Час, 1993. – 603 с.
5. *Дорошенко Д.* Нарис історії України, том I. – К. : Глобус, 1992. – 229 с.
6. *Січинський В.* Чужинці про Україну. – К. : Фірма «Довіра», 1992. – 254 с.
7. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Дніпропетровськ : Дніпро, 1990. – 557 с.

Бережний А.М. З історичного досвіду зародження і функціонування юридичної служби в військових формуваннях України (Запорізька Січ)

Стаття присвячена історії зародження і функціонування юридичної служби і судочинства на Запоріжжі.

Ключові слова: юридична служба, судочинство, кримінальне і цивільне судочинство.

Бережной А.Н. Из исторического опыта зарождения и функционирования юридической службы в военных формированиях Украины (Запорожская Сечь)

Статья посвящена истории зарождения и функционирования юридической службы и судопроизводства на Запорожье.

Ключевые слова: юридическая служба, судопроизводство, криминальное и гражданское судопроизводство.

Berezhniy A.N. From historical experience of origin and functioning of legal service in the soldiery formings of Ukraine. (Zaporozhia Cut)

The article is devoted history of origin and functioning of legal service and legal proceeding on Zaporozhia.

Key words: legal service, legal proceeding, criminal and civil legal proceeding.

Стаття надійшла до редакції 06.02.2012.

СОЦІАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО: ПІДХІД ЙОАНА ПАВЛА ІІ

С.І. Присухін

доцент кафедри суспільних наук

ВНЗ «Національна академія управління»;

доцент кафедри філософії

*ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

Постановка проблеми. Системна криза сучасної цивілізації поряд із багатьма досягненнями матеріальної і духовної культури характеризується феноменом «кризи життя» («культура смерті»). До сьогоднішнього дня вважалося, що сили природи, а також самі люди не зможуть знищити існування соціального життя. Тепер ситуація стала іншою, цивілізація опинилася перед можливо останньою межею свого існування. Ця драматична ситуація поряд з іншими кризовими явищами характеризується розгортанням у соціальному житті «многोलікого насильства», яке передує утвердженню «культури смерті» в сучасній цивілізації. Питання про сутнісні характеристики соціального насильства впродовж тривалого часу були предметом гострих дискусій, що стало підставою появи суб'єктивізму та релятивізму і піддає сумніву можливість знайти повну відповідь на це питання. Останнє наштовхує на думку про те, що теорія держави і права втрачає для себе поняття «соціальне насильство» та його чи не єдину альтернативу – етику та практику ненасильства.

Постала проблема зумовила подальшу розробку нового дискурсу поняття «соціальне насильство» та його альтернативи – «етики і практики ненасильства», актуалізувала необхідність подальшого обговорення цієї проблеми представниками соціальної філософії, правничих наук, теоретиками держави і права та ін. До зацікавленої сторони належить Соціальне Вчителство Католицької Церкви, яке пропонує свій досвід дослідження феномену соціального насильства та перспектив його подолання. Цей досвід репрезентований соціальним вченням блаженного Йоана Павла ІІ і пропонується для обговорення в межах соціально-правничих наук.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Філософські, соціально-політичні аспекти кризи сучасної цивілізації, загрози соціальному життю з боку насильства були розглянуті в працях А. Глюксманна, В.П. Гомалія, Г. В. Лобанової, Г.Я. Міненкова, В. Нестеренко, соціально-правові аспекти – в працях Л.Д. Гаухмана, В.К. Грищука, Р.О. Левертової, П.М. Рабіновича та ін. Позицію Соціального Вчителства Католицької Церкви репрезентують праці блаженного Йоана Павла ІІ.

Мета статті. На основі аналізу праць Йоана Павла ІІ, що розкривають його соціальне вчення щодо проблеми соціального насильства в сучасному світі, досліді-

дити змістовні характеристики поняття «соціального насильства», місця і ролі насильства в «кризі життя» («культури смерті») та запропонувати правовим наукам поновити дискусію на тему етики і практики ненасильства як бажаної альтернативи соціальному насильству.

Основні результати дослідження. В енциклопедії «Євангеліє життя» («*Evangelium vitae*», 25.03.1995 р.) блаженний Йоан Павло II оприлюднив стратегічні завдання, які стоять перед соціальним вченням Католицької Церкви, а також перед людьми доброї волі в справі подолання небезпечної «кризи життя» («культури смерті»). Першим кроком до здійснення поставленого завдання стає теолого-богословський аналіз феномену «культури смерті» в сучасній цивілізації, що покликаний сприяти вирішенню проблеми та усвідомленню всієї «величезності і серйозності замахів на життя, тавро яких і надалі обтяжує історію людства» [3, с. 17]. Особливої уваги потребує дослідження тих соціально-деструктивних передумов (причин), які унеможливають розвиток соціального життя або їх «примножують, аби з найглибшою серйозністю задуматися над наслідками своїх дій для існування людей і народів» [3, с. 17].

Водночас Йоан Павло II запропонував результати власних досліджень «кризи життя» («культури смерті»), виокремив ті соціальні передумови, які в подальшому можна кваліфікувати як безпосередні причини розповсюдження неприродної смерті в людському співтоваристві, і на цій основі запропонував існування чи не єдиної альтернативи – нової парадигми мислення, моделі розвитку соціального прогресу під назвою «культура життя». Досвід неотомістського аналізу «кризи життя» ґрунтується на поліконцептуальному підході і викликає серйозне зацікавлення з боку представників соціальної філософії, політології, правничих наук та ін. Це надає підстави подальшого ознайомлення зацікавлених осіб із результатами неотомістських рефлексій на тему «кризи життя», визначальної ролі в ній соціального насильства й єдиної альтернативи – етики і практики ненасильства.

Як вже було зазначено вище, аналіз Магістеріумом основних загроз життю ґрунтується на соціально-богословських реінтерпретаціях характеру та змісту найгостріших соціальних проблем сучасності, які унеможливають розвиток усіх форм життя на Землі і тим самим гранично збільшують статистику неприродної смерті в людському співтоваристві. Головною причиною, яка спричиняє «кризу життя» і сприяє утвердженню «культури смерті», на думку Йоана Павла II, є існуюча структура соціальних гріхів, які актуалізують насильство, а отже, і смерть людей, що створює реальну небезпеку як для розвитку всіх форм життя загалом, так і для соціального життя насамперед.

Соціальне вчителство наголошує на тому, що до найнебезпечніших соціальних гріхів належать такі, які порушують права людини і насамперед право на життя. Відомо, що Понтифік Йоан Павло II безкомпромісно обстоював тезу, згідно з якою право особи на життя від зачаття до природної смерті є найважливішим правом людини: «На визнанні цього права ґрунтується співжиття людей та існування політичної спільноти» [3, с. 4]. А до самих небезпечних проявів «кризи життя» в сучасному світі, які унеможливають реалізацію в ньому цього права на життя, є прояви соціального гріха, що конкретизуються «многоликим» насильством [3, с. 5].

«Многолике» насильство, на думку Понтифіка, – це злочинні дії і вчинки в межах суспільних відносин, які спрямовані «проти життя мільйонів людських

істот, надто дітей, змушених терпіти злидні, недоїдання і голод через несправедливий поділ багатств між народами і суспільними верствами»; «щільно пов'язані не тільки з війною, але й з ганебною торгівлею зброєю, що спричинює загострення численних збройних конфліктів, які мучать світ»; «засіви смерті, які довершуються через бездумне порушення екологічної рівноваги, через злочинну торгівлю наркотиками, через те, що в царині статевого життя пропагуються взірці поведінки, котрі є не тільки неприйнятні морально, але й породжують серйозні небезпеки для життя» [3, с. 17].

Позиція Йоана Павла II, загалом, не суперечить висновкам соціальної філософії, політичних, правничих та інших суспільних наук, серед завдань яких є прагнення охарактеризувати і дати оцінку насильству насамперед в його соціальній формі. Відомо, що соціальна філософія послуговується поняттям «соціальне насильство» для позначення таких соціальних відносин, в яких використовують «або пропагують використання (прямо чи опосередковано) сили для отримання бажаної поведінки з боку інших людей, що пов'язано з небезпекою для їх життя, – панування однієї волі над іншою» [1, с. 995]. Соціальне насильство унеможлиблює свободу людської поведінки. Можна висновувати, що людина, яка стала жертвою насильства (зазнала соціального насильства) є особою, що втратила власну свободу.

Політологія визначає насильство як «один із найпоширеніших засобів, що застосовується легально державою і використовується нелегально іншими суб'єктами політики (партіями, терористичними організаціями, групами, окремими особами). Насильство в політиці є невід'ємною стороною всієї історії людства. Воно є навмисною дією, спрямованою на знищення людини (людей) або завдання їм шкоди і здійснюється поза їх волею» [7, с. 382]. Правничі науки, визначаючи поняття «насильство», акцентують увагу на тому, що насильство це «умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну і майнову шкоду, що містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою» [9, с. 68]. Інакше кажучи, соціальне насильство щодо іншої особи здійснюється шляхом певних умисних діянь, скерованих на заподіяння зла іншій людині.

Актуалізує дослідження соціального насильства проблема його виправданості. Чисельні культури, а разом з ними різноманітні соціальні науки, по-різному відповідають на запитання про припустимість насильства в соціальних відносинах (економіці, політиці, культурі тощо), у ставленні до природи та міру його належного використання. Присутність соціального насильства як у минулому, так і в сьогоденні дає підстави науковцям зробити висновок про неможливість його уникнення в людській історії. Факти масового соціального насильства у XX – на поч. XXI ст. свідчать про його можливості відтворення в нових історичних умовах. Розростання «культури смерті» підтверджує тезу про те, що феномен соціального насильства сьогодні знаходиться в апогеї свого розвитку і є найбільш небезпечним проявом зла – «способом руйнації людини, – і як суб'єкта насильницької дії, і їхньої жертви» [8, с. 408]. Водночас сучасна філософія все більше схиляється до ідеї, згідно з якою соціальне насильство неможливо знищити насильством («насильство не зворотно породжує насильство»), а єдиною альтернативою насильству може стати лише етика і практика ненасильства.

Беручи до уваги вищезазначене, Соціальне Вчителство Католицької Церкви виокремлює для себе головну причину насильства – дію зла, що стає передумовою такої небезпечної форми гріха, як соціальний гріх насильства: «в ґрунті будь-якого насильства супроти ближнього лежить поступка на користь «логіки» Лукавого, що був «душогубець від початку» (Йо. 8, 44)» [3, с. 14]. Ось чому Йоан Павло II висноував, що першим кроком до його подолання є викриття гріха там, де він присутній у всіх його можливих формах, у тому числі і в формі соціального насильства, який різними шляхами проникає у суспільство [11]. Розмірковуючи над існуванням соціального гріха, Соціальне Вчителство виокремлює таку його рису, як стійкість щодо зовнішніх обставин: «ще на початку людської історії в світ людського Буття («Божий порядок») прийшло кровопролиття і поділ. Насилля проявилось у міжособистісних і в суспільних відносинах» [6, с. 299].

Існування соціального насильства сьогодні, як і в минулому, робить неможливим повноцінне соціальне життя, сприяє розповсюдженню неприродної смерті в людському співтоваристві, унеможлиблює мир, «там, де є насилля, не може бути Бога» [6, с. 299]. Компендіум Соціальної Доктрини Церкви також наголошує на тому, що більше в сучасному світі матимуть місце соціальні гріхи (соціальні конфлікти, нехтування або порушення права людини на життя тощо), «то більшими будуть масштаби насилля і несправедливості, охоплюючи цілі народи і великі регіони світу» [6, с. 64]. Протидія злу (насильству) спрямовує соціальне вчення Католицької Церкви на визнання можливості використання насильства, йдеться про право застосувати збройні сили у випадку національної самооборони, не менш важливим аргументом є необхідність захисту гідності людини в умовах справедливої війни.

Загальна позиція Церкви виходить з того, що використання насильства повинно бути обґрунтованим принципами захисту справедливості і прав людини. На думку Магістеріуму, віруючі люди не повинні бути байдужими до прав і обов'язків перед іншими людьми і суспільством. Отже, всі віруючі мають захищати справу справедливості, права людини і протидіяти злу. Християни можуть розходитися в поглядах щодо шляхів досягнення цього, а окрема особа має право шукати власні методи протидії злу і насильству. Але наявність соціального насильства у світі, на думку Йоана Павла II, ще не є підставою його виправдання, навіть послуговуючись ідеєю протидії злу. Він раз по раз наголошує, що насильство ніколи не може вважатись адекватно вірною відповіддю на зло: «насильство – це зло, не прийнятне у вирішенні проблем і не гідне людини. Насилля це обман, оскільки воно заперечує істину віри, істину нашої людськості. Насилля руйнує те, що начебто захищає гідність, життя, свободу людини» [10].

Ця позиція Йоана Павла II в оцінці насильства як прояву зла дозволяє йому підтримувати етику і практику ненасильства (пацифізм): «Хай навчатись люди боротися за справедливість, не вдаючись до насильства, відкидаючи у своїх внутрішніх суперечках класову боротьбу і війну – у міжнародних» [2, с. 45]. Катехизм Католицької Церкви також декларує свою прихильність до тих, хто «відмовляється від насильницьких і кривавих вчинків для захисту, які доступні найслабшим, засвідчують цим євангельську любов, тільки щоб це не чинило шкоди правам та обов'язкам інших людей і суспільств. Вони законно засвідчують вагу фізичних і моральних небезпек, які постають унаслідок насильства, через матеріальне знищення і смерть людей» [4, с. 529].

Філософія ненасильства спрямовує своїх прихильників будувати відносини між народами і політичними спільнотами у такий спосіб, щоб вони регулювалися тільки розумом, справедливістю, правом та переговорами, виключаючи насилля, війну, а також будь-які форми дискримінації, залякування та обману [6, с. 299-302]. Озвучені спочатку папою Павлом VI і розвинуті згодом Йоаном Павлом II ці положення сприяли узагальнюючим висновкам соціального вчення Католицької Церкви щодо підтримки етики і практики ненасильства (насамперед пацифізму) за таких обставин: коли позиція ненасильства є результатом вибору, який здійснює особа; позиція ненасильства скерована на здійснення справи захисту справедливості і прагнення підтримати реалізацію прав людини і суспільного блага. Ненасильство, яке виправдовує Католицька Церква, має бути результатом свободи особистісного вибору людини [5, ст. 1363-1364].

Висновки Соціального Вчителства і позиція Йоана Павла II логічно кореспондуються з філософією ненасильства, яка вважає етику і практику ненасильства єдиною загальновизнаною альтернативою насильству, згідно з якими заперечується використання брутальної сили як засобу досягнення злочинних цілей, підґрунтя влади і її правового забезпечення, соціального управління. Глибинний сенс ненасильства – самообмеження будь-якої сили, обстоювання необхідності слідувати шляхом терпіння, довіри, діалогу [8, с. 416; 7, с. 403-404]. На рівні ідеалу ненасильство утверджує гуманізм і альтруїзм, облаштування суспільства, де люди долають атавістичні прояви насильства і не вдаються до екстремальних засобів сили, примусу і терору (Л. Толстой, М. Ганді, М. Л. Кінг та ін.).

Висновки. Блаженний Йоан Павло II тлумачить соціальне насильство як злочинні дії і вчинки в межах суспільних відносин, що обмежують розвиток людського життя і стають причиною неприродної смерті в людському співтоваристві. В основі цього різновиду насильства лежить соціальний гріх насильства («логіка» Лукавого), який потрібно виявляти і долати. Наявність у світі зла – насильства, не виправдовує його безпідставне використання в соціальній практиці, бо «насильство породжує насильство». Його альтернативою повинна стати етика і практика ненасильства, яку підтримує Соціальне Вчителство Католицької Церкви. Ненасильство в його християнській формі покликано стати дієвим чинником формування цивілізованих соціально-правових відносин стосовно того, якою мірою ідеали ненасильства можуть бути втілені в реальне життя. Ідея ненасильства є однією з основних ідей нового цивілізаційного світобачення. Етика і практика християнського ненасильства має стати складовою стратегії боротьби проти «культури смерті» за утвердження «культури життя».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред и сост. А.А. Грицанов. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
2. *Йоан Павло II*. Сотий рік Centesimus Annus. Енцикліка Вселенського Архієрея Івана Павла II з нагоди сотої річниці енцикліки *Regnum vobiscum*. – К. : Кайрос, 2001. – 102 с.
3. *Йоан Павло II*. Енцикліка *Evangelium Vitae* / Енцикліка *Evangelium Vitae* Святішого Отця Йоана Павла II до єпископів, священників і дияконів, ченців і черниць, світських католиків та до всіх людей доброї волі про вартість і недоторканність людсько-

го життя / [пер. з польської та німецької К. Демчук, В. Паскевич, В. Дивнич] / Редактор доктор теології о. Софрон Мудрий ЧСВВ. – Liberia Editrice Vaticana, 1995 – 160 с.

4. Катехизм Католицької Церкви. – Синод Української Греко-Католицької Церкви, 2002 р. Б.

5. Католическая энциклопедия. Т. 3. М-П. – М. : Изд-во Францисканцев, 2007. – 1910 с.

6. Компендіум Соціальної Доктрини Церкви. – К. : Кайрос, 2008. – 550 с. – (Папська Рада «Справедливість і мир»).

7. Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко] / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

8. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

9. Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т. 4: Н-П. / [редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2002. – 720 с.: іл.

10. Apostolic journey to Ireland. Holy mass in Drogheda. Homily of His Holiness John Pail II. Saturday, 29 September 1979, [електронний ресурс]. – Електрон. дан. – Режим доступу: http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/homilies/1979/documents/hf_jp-ii_hom_19790929_irlanda-dublino-drogheda_en.html, вільний. Назва з екрану. – Мова англ.

11. Ioannes Paulus PP. II. Sollicitudo Rei Socialis. To the Bishops, Priests Religious Families, sons and daughters of the Church and all people of good will for the twentieth anniversary of «Populorum Progressio», [електронний ресурс]. – Електрон. дан. – Режим доступу: http://www.vatican.va/holy_father/paul_vi/encyclicals/documents/hf_p-vi_enc_26031967_populorum_en.html, вільний. Назва з екрану. – Мова англ.

Присухін С. І. Соціальне насильство: підхід Йоана Павла II

У статті розглянуто неотомістське тлумачення змістовних характеристик поняття «соціальне насильство» та його альтернативи – ненасильства в соціальному вченні блаженного Йоана Павла II.

Ключові слова: «криза життя», «культура смерті», соціальне насильство, соціальний гріх, ненасильство, етика і практика ненасильства.

Присухин С. И. Социальное насилие: подход Иоанна Павла II

В статье рассмотрено неотомистское понимание сущностных характеристик понятия «социальное насилие» и его альтернативы – ненасилия в социальном учении блаженного Иоанна Павла II.

Ключевые слова: «кризис жизни», «культура смерти», социальное насилие, социальный грех, ненасилие, этика и практика ненасилия.

Prsykhih S.I. The social violence: the method developed by John Paul II

The article explores the neo-thomistic interpretation of conceptual characteristics of 'social violence' and its alternative – non-violence in the social teaching of blessed John Paul II.

Key words: 'crisis of life', 'culture of death', social violence, social sin, non-violence, ethics and practice of non-violence.

Стаття надійшла до редакції 06.02.2012.

**КОРУПЦІЯ – ЯК СОЦІАЛЬНЕ, ПСИХОЛОГІЧНЕ
І МОРАЛЬНЕ ЯВИЩЕ**

В.Д. Гвоздецький

*доктор філософії, професор,
перший проректор
Українського державного університету
фінансів та міжнародної торгівлі*

Постановка проблеми. Корупція – це складне і багатоаспектне (правове, економічне, політичне, морально-психологічне) соціальне явище. Соціальна сутність корупції проявляється в тому, що вона: має соціальну обумовленість (є продуктом соціального життя); має свою соціальну ціну, яку платить суспільство за існування корупції, істотно впливає на найважливіші соціальні процеси; має історичні витоки і глобальний характер; є правовим, економічним, політичним, психологічним і моральним явищем; має властивість пристосовуватись до соціальних реалій, постійно міркувати та видозмінюватися. Конкретні прояви цього соціального явища отримують правову та моральну оцінку з боку держави і суспільства, що те ж свідчить про соціальну сутність корупції. Корупція характеризує основні соціальні процеси, які відбуваються у державі та суспільстві, в ній знаходять своє відображення найбільш значущі для держави та суспільства проблеми. В країнах, де корупція набуває значного поширення і суттєвого впливу на соціально-економічні процеси, є структурованою і здійснює системний вплив на посадових осіб (державних службовців), вона із соціальної аномалії поступово перетворюється на правило і виступає звичним способом вирішення життєвих проблем, стає нормою функціонування влади й образом життя значної частини суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Корупцію як явище розглядали такі вчені: Є.В. Невмержицький, С. Омельченко та ін., але й до сьогодні проблема залишається нагальною.

Мета статті. Висвітлити поняття «корупція» з точки зору соціального, психологічного та морального явищ.

Основні результати дослідження. Як соціальне явище, корупція існує в певних інституційних рамках, в яких правові, економічні, політичні, соціальні процеси впливають на неї, а корупція, в свою чергу, здійснює вплив на право, економіку, політику, ідеологію, суспільну психологію тощо.

Корупція – це не лише певні діяння, а й система негативних поглядів, переконань, спосіб мислення [1], тобто, корупція є також психологічним і моральним явищем. Вона не існує поза людей – їх поведінки, діяльності.

З огляду на пануючу у нас довгий час марксистську теорію злочинності (прибичників її багато й сьогодні), що апелює до бідності як джерела правопору-

шень, у тому числі корупційних, все нібито достатньо зрозуміле: мала заробітна плата у посадових і службових осіб, криза економіки породжує бідність, а остання і є джерелом правопорушень. Як зазначав Ф.Енгельс у своєму монографічному дослідженні стану робітничого класу в Англії, робітник втрачає повагу до власності і здійснює крадіжку через злидні й бідність. Хоча Ф. Енгельс при цьому і засуджує будь-яке правопорушення (злочин) як засіб класової боротьби [2]. Звичайно, тут доречно було б зауважити, що за період життя Ф.Енгельса капіталізм, не маючи системи соціального захисту і справедливості, логічно викликав багато різноманітних суспільних негараздів, конфліктів і глибоких криз, що, так чи інакше, впливали на стан правопорушень у суспільстві, але понад 100 років, що минули відтоді, відчутно змінили уявлення про капіталізм. Виросло сучасне індустріальне суспільство (наприклад, Швеція, Японія, Німеччина, США та інші держави), що має міцну і розгалужену систему соціального захисту. Але, на нашу думку, справа значно складніша. Переконавання, що нібито правопорушення породжуються тільки бідністю, є грубим і невідповідаючим істині спрощенням. По-перше, бідність – це відносне, значною мірою суб'єктивне, поняття, бо воно визначається не стільки рівнем добробуту у даному суспільстві, як його оцінкою окремими людьми. Те, що один розглядає як бідність, інший вважає достатком чи розкішним буттям. Тому сутність поняття «бідність» не просто визначити. Окрім того, треба мати на увазі, що та чи інша економічна ситуація позначається на рівні правопорушень не відразу, не формально, а із запізненням на декілька років. У нашій державі високий рівень корупції простежувався вже з перших місяців її існування. Тобто, причини цього соціального явища значно складніші.

До того ж, не слід лишати поза увагою і теоретичних здобутків з даної проблеми західних кримінологів. Так, відомий німецький дослідник Георг Фон Майр (1841-1925 рр.) довів, що злидні майже не сприяють зростанню крадіжок [3]. Англійський вчений Уільям Дуглас Моррісон встановив, що Англія в кінці ХІХ ст. була у шість разів багатшою за Італію, та, не зважаючи на це, в період з 1880 по 1884 рр. крадіжки в ній були більш поширеними [3]. Аналогічне співвідношення було, за Моррісоном, між Францією та Ірландією. Американські кримінологи Кліффорд Шоу і Генрі Маккей висловили припущення, що важкі економічні умови самі по собі автоматично не породжують жодних соціальних проблем [3, с. 253]. Аргументами для такого висновку послужили факти, згідно з якими рівень правопорушень за періоду великої депресії (1929-1934 рр.) був відносно стабільним: і це тоді, як кількість сімей, що жили на дотації за програмою соціальної допомоги, наприклад у Чикаго, зросла у 10 разів [3, с. 73]. Та й автор першого у світі кримінального статистичного щорічника (з 1825 р.) француз Андре-Мішель Геррі (1802-1866 рр.) підкреслював на основі проаналізованого, що не бідність є причиною правопорушень, а насамперед послаблення вимог моралі у суспільстві [4].

У конкретних корупційних правопорушеннях як у дзеркалі знаходить відображення психологія конкретних людей, у корупції, як соціально-політичному явищі, відображається психологія соціальних груп і всього суспільства.

С.В. Степашин зазначає: «...корупція – не просто хабарі, не просто зловживання службовим становищем, не просто завуальовані види підкупу чиновників. Це хвороба більш глибока, яка має у своїй основі психологічну установку вико-

ристовувати державну службу як невичерпне джерело для досягнення корисливої мети» [5, с. 2].

Залежить від конкретної особистості буде чи не буде вчинено корупційне правопорушення. Як підкреслив А.Ф. Зелінський, «...ніхто, мабуть, не сумнівається в тому, що будь-яка особа, у тому числі особа злочинця, являє собою самокеровану біосоціальну систему надзвичайно високої складності, і що елементи (підструктури) особистості взаємодіють між собою на психологічному рівні». Саме така взаємодія народжує відповідну психологічну установку особистості, яка формує ту чи іншу модель поведінки, у тому числі корупційну. Окремі дослідники вважають, що корупційна модель поведінки має, певним чином, психологічне коріння, а корупція, взагалі, – психологічне походження. Вони пояснюють психологічний характер походження корупції, зокрема, збереженням у традиціях різних країн звичаїв, які подібні до проявів корупції, але здебільшого використовуються в побуті і схвально сприймаються суспільством [6, с. 1-2].

Є й інша морально-психологічна сторона корупції. Ми погоджуємося з твердженнями автора публікації «Етапи розвитку корупції як негативного суспільного явища» у виданні «Предпринимательство, хозяйство и право» № 7 за 2000 р., про те, що коли держава примушує своїх громадян поводитися нечесно, то це породжує нездорову систему і має негативний вплив на суспільство [7, с. 72-73]. Посадовій особі, яка, умовно кажучи, стоїть перед вибором: чесно виконати свій обов'язок чи зловживати службовим становищем – за умов панування правового нігілізму, соціальної нестабільності і невпевненості у своєму майбутньому, культивуванні психології користолюбства, падіння моральності, відсутності чіткої ідеології державної служби легше схилитися до корупційної форми поведінки. Суть запобігання корупційним правопорушенням має зводитись до того, що проблема такого вибору перед особою, уповноваженою на публічну службу, поставала якомога менше, а при її виникненні – така особа мала всі підстави розв'язати її на користь правомірної поведінки.

Погоджуючись з психологічним корінням корупційної поведінки, ми, все ж таки вважаємо, що слід виходити з того, що особа, яка стає на шлях вчинення корупційних правопорушень, не є, так би мовити, скорумпованою від природи. Корумпованих рис поведінка особа набуває в процесі її власної соціалізації. Стане чи не стане особа на шлях вчинення корупційних правопорушень залежить не стільки від того, які традиції чи психологічні установки увібрала від народження, а від того, в якій суспільній атмосфері вона виросла, який психологічний клімат панував навколо неї, в якій суспільній атмосфері вона росла, які поступки визнавались аморальними, а які з боку моралі заохочувались. Мова йде про суспільну свідомість, в якій фокусується надзвичайно багато аспектів суспільного життя, у тому числі відношення громадян до закону і їх реакція на корупційні правопорушення.

Ми вважаємо, що одним із стратегічних напрямів запобігання корупції є захист громадської свідомості від корупційного впливу, який, зокрема, включає збереження моральних цінностей та зростання суспільної свідомості. Як для масштабного поширення корупції, так і для ефективної протидії корупційним правопорушенням має існувати відповідний психологічний настрій суспільства.

Правильне розуміння корупції, як соціального явища є не лише суто теоретичною проблемою. Воно має надзвичайно важливе і практичне значення. Про це

свідчать ті факти, коли на політичному і нормативно-правовому рівнях перед правоохоронними та іншими державними органами ставляться завдання, які, виходячи із соціальної сутності корупції, об'єктивно не можуть бути виконані, – «подолати корупцію», «викоренити корупцію». Так, «підірвати ґрунт для існування корупції в Україні» йдеться у постанові Верховної Ради України від липня 2001 р. №2612- III «Про підсумки парламентських слухань щодо стану боротьби з корупцією». Указом Президента України від 23 лютого 2000 р. №276 визначено «створення конкурентного середовища, регулювання природних монополій, усунення умов для можливих зловживань, подолання корупції та тіньової економіки». Комплексною програмою профілактики злочинності, затвердженою Указом Президента України від 25 грудня 2000 р. №1376, передбачались відповідні заходи, спрямовані на «викорінення корупції». Указом Президента України від 11 вересня 2006 р. №742 затверджена Концепція подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності». Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2009 р. №535-р «Про затвердження комплексного плану заходів щодо реформування земельних відносин, дерегуляції та подолання корупції у цій сфері на 2009 рік» затверджений комплексний план подолання корупції у сфері земельних відносин на 2009 р. Термін виконання прийнятих програм, планів завершено, а поставленого завдання «подолати корупцію», як слід було очікувати, виконати не вдалося [8].

Українське антикорупційне законодавство, зокрема, ст. 1 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 р. №3206-VI дає визначення корупції: «корупція – використання особою, зазначеною в ч. 1 ст. 4 цього Закону, наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки / пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/ пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній в ч. 1 ст. 4 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей» [9].

Зазначеним Законом України передбачено:

- визначення основних принципів щодо запобігання і протидії корупції;
- розширення кола суб'єктів відповідальності за корупційні правопорушення;
- упровадження механізмів, норм і правил, які спрямовані на запобігання корупційним правопорушенням;
- визначення кола суб'єктів, які здійснюють заходи щодо запобігання і протидії корупції;
- конкретизацію видів обмежень суб'єктів відповідальності за корупційні правопорушення;
- обмеження щодо осіб, які звільнені з посад або припинили діяльність, пов'язану з виконанням функцій держави;
- порядок здійснення фінансового контролю, декларування як доходів, так і витрат посадовців;
- недопущення виникнення конфлікту інтересів у осіб, які уповноважені на виконання функцій держави;

- антикорупційна експертиза проектів нормативно-правових актів;
- заборона одержання органами державної влади та органами місцевого самоврядування від фізичних, юридичних осіб безоплатно послуг та майна;
- надання права об'єднанням громадян, а також окремим громадянам брати участь у діяльності із запобігання і виявлення корупційних проявів;
- інформування громадян про заходи, спрямовані на запобігання і протидію корупції;
- облік осіб, яких притягнуто до відповідальності за вчинення корупційних правопорушень;
- заходи щодо відновлення порушених прав держави та інших осіб, які постраждали внаслідок корупційних правопорушень з боку суб'єктів відповідальності за корупційні правопорушення [10].

Фактично в Україні певний час не було чинного Закону щодо запобігання і протидії корупції. Закон України «Про боротьбу з корупцією», прийнятий у 1995 р. [11] втратив чинність з прийняттям Верховною Радою України 11 червня 2009 р. антикорупційного законодавства [12], яке так і не було введено в дію, а Закони України «Про засади запобігання і протидії корупції» і «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» введені в дію з 1 липня 2011 р.

Корупція і влада є одночасно антагоністами і супутниками: влада породжує корупцію, без неї корупція, як явище неможлива в принципі; корупція як соціальна корозія постійно «роз'їдає» державні структури; державна влада, у свою чергу, весь час прагне знищити корупцію. У такому подвійному стані і відбувається співіснування зазначених явищ. Водночас жодна з них не може здобути повної перемоги, як і зазнати повної поразки, оскільки повне корумпування спільних відносин у сфері публічної влади означало б крах держави, а повне викоренення корумпованих зв'язків є неможливим, виходячи з соціальної сутності як корупції, так і влади. Вказана ситуація, в якійсь мірі є парадоксальною по своїй суті, але це реальна дійсність з якою потрібно рахуватися та брати до уваги при з'ясуванні сутності корупції.

Морально-психологічні наслідки корупції проявляються в тому, що вона:

- є потужним фактором деморалізації суспільства, девальвації моральних цінностей, деформації індивідуальної та суспільної психології;
- нищить духовні та моральні цінності;
- сприяє поширенню у суспільстві кримінальної психології;
- знижує мотивацію службових осіб у сфері державного управління, а також громадян у різних сферах соціального життя.

Корупція породжує у психології громадян відчуття безсилля, беззахисності перед державою, її окремими інститутами, посадовими та службовими особами.

Масштабне поширення корупції все більше витісняє правові, етичні відносини між людьми, а сама корупція із соціальної аномалії поступово перетворюється на правило і стає звичним способом вирішення життєвих проблем, стає нормою функціонування влади і способом життя значної частини членів суспільства. За таких обставин у суспільній психології відбувається злам – люди у своїй поведінці з самого початку психологічно налаштовані на протиправні спроби вирішення питань. Відомий російський кримінолог С.Л. Сибіряков відмічав, що

саме така психологічна атмосфера була притаманна радянському суспільству. Він вважав, що специфікою «свідсько-радянського» суспільства тривалий час був принцип «ти – мені, я – тобі». Відповідно значна частина населення країни буквально, як губка увібрала в себе ці принципи і часто слідувала їм, тим більше, що у багатьох випадках і в тих умовах інакше не можна було б «дістати дефіцит», створити, здійснити, влаштуватись на роботу тощо [13].

Висновки. Проаналізувавши вищезазначене, можемо зробити такий висновок: корупція є складним і багатоаспектним соціальним явищем. Її соціальну сутність характеризують економічний, політичний, правовий, морально-психологічний та інші аспекти. Політичний аспект займає особливе місце, оскільки корупція як соціальний феномен виникає в результаті здійснення публічної влади, є продуктом неефективного функціонування владних структур. Основним показником суспільної небезпеки корупції, який також характеризує її соціальну сутність і визначає її зміст як об'єкта адміністративно-правового дослідження, є негативні наслідки корупції, з'ясування яких дозволяє:

- виробити науковий підхід до розуміння цього негативного явища;
- визначити реальні задачі у сфері запобігання і протидії корупційним правопорушенням;
- сформулювати дієві заходи щодо запобігання і протидії корупції.

Формування засад антикорупційної політики в державі, на наш погляд, має базуватись на тому, що корупція як соціальне явище притаманне всім без винятку суспільним формаціям, усім державам світу, вона – невід'ємний атрибут публічної влади. Відмінність різних держав полягає не у наявності чи відсутності корупції як такої, а в її масштабах, характері корупційних проявів, впливу корупції на економічні, політичні, правові, моральні. Психологічні та інші соціальні процеси. Нерозуміння цього аспекту призводить до постановки нереальних завдань перед державними органами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Невмержицький Є.В.* Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні : дис...канд. політ. наук : 23.00.02 / Інститут держави і права України НАН України. – К., - 1999. – С. 6.
2. *Энгельс Ф.* Положение рабочего класса в Англии. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т.3. – С. 293-573.
3. *Шнайдер Г.Й.* Кримінологія. – М. : Прогресс-Универс., 1994. – С. 73.
4. *Гвоздецький В.Д.* Правові, економічні та духовні засади протидії корупції. // Віктор Гвоздецький. Міліція України №3-4 – 2011. Науково-практичний збірник «Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених» №100. – С. 24-25.
5. *Степанши С.В.* Против криминализации России // Российская юстиция. – 1999. – №1. – С. 2.
6. *Зелинский А.Ф.* Криминальная психология. Научно-практическое издание. – К.: Юринком Интер, 1999. – 240 с.
7. *Омельченко С.* Етапи розвитку корупції як негативного суспільного явища // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2000. – №7. – С. 72-73.
8. *Гвоздецький В.Д.* Корупція – як соціальне явище: зміст та сутність. // В. Гвоздецький. Міліція України № 5-6, – 2001. Науково-практичний збірник «Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених» №101. – С. 21-23.

9. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2001 року № 3206-VI /Ресурс доступу: zakon.rada.gov.ua

10. Гвоздецький В.Д. Витоки та розвиток корупції в Україні. //Віктор Гвоздецький. Наука і правоохорона №1. – 2011. – С.45-53.

11. Закон України «Про боротьбу з корупцією» //Нормативні акти України щодо охорони правопорядку – К. : 1996. – С. 407-413.

12. Закони України: «Про засади запобігання та протидії корупції» від 11 червня 2009 року №1506-VI, «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» від 11 червня 2009 року №1507-VI, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 11 червня 2009 року №1508-VI //Офіційне видання. Комітет Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією. – К. : – 2009, – 67 с.

13. Гвоздецький В.Д. Корупція – відображення стану суспільного організму // В. Гвоздецький. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – № 3-4. – 2011. – С. 124-132.

Гвоздецький В.Д. Корупція – як соціальне, психологічне і моральне явище

У статті проаналізовані питання генезису, сучасного стану антикорупційного законодавства, його здобутків, перспектив та основних напрямів розвитку. З урахуванням новітніх наукових напрацювань значна увага в статті приділяється дослідженню антикорупційного законодавства, діалектичному зв'язку між правильним визначенням змісту, сутності корупції та реальними кроками держав щодо її запобігання і протидії.

Ключові слова: корупція, корупційні правопорушення, явище корумпованості, запобігання і протидія корупції, соціальне, психологічне, моральне явище.

Гвоздецкий В.Д. Коррупция – как социальное, психологическое и моральное явление

В статье проанализированы вопросы генезиса, современного состояния антикоррупционного законодательства, его достижений, перспектив и основных направлений развития. С учетом научных достижений значительное внимание уделяется исследованию антикоррупционного законодательства, диалектической связи между правильным определением содержания, сути коррупции и реальными шагами государств к ее преодолению.

Ключевые слова: коррупция, коррупционные правонарушения, явление корумпованности, предотвращение и противодействие коррупции, социальное, психологическое, моральное явление.

Gvozdetzkyi V.D. Corruption as a social, psychological and moral phenomenon

The article analyses the issues of genesis, current state of the anti-corruption legislation, its attainments, prospects and the key development trends. Based on the contemporary academic findings, special emphasis is drawn to the research of the anti-corruption laws, dialectical relationship between the correct definition of the corruption nature and content, and the actual government actions to its prevention and combating.

Key words: corruption, corruption offences, the phenomenon of corruption, prevention and combating the corruption, social, psychological, moral phenomenon.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2012.

ДО УВАГИ АВТОРІВ ЖУРНАЛУ «ЮРИДИЧНА НАУКА»

Статті, що надсилаються до редакції журналу «Юридична наука», відповідно до постанови президії Вищої атестаційної комісії України № 7D05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», **повинні відповідати таким вимогам:**

- наукова стаття повинна бути актуальною, з виразно окресленою проблематикою, містити наукові положення, розроблені особисто автором, висновки про наукове та практичне значення наукової розробки.

- Стаття має включати такі необхідні елементи:

- постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми, що розглядається;
- визначення окремих питань, що не вирішені в обраній для дослідження проблемі;
- формулювання цілей статті;
- виклад основних обґрунтованих результатів дослідження;
- висновки з даного дослідження;
- внутрішню структурування (розділи з назвами або виділені частини).

- Посилання на ту чи іншу роботу у тексті повинні позначатися в дужках за порядковим номером цієї роботи в списку використаних джерел з вказівкою на відповідну сторінку ([3, с. 12]).

- Список використаних джерел у кінці статті складається відповідно до вимог державного стандарту України ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання».

- Після списку використаних джерел подаються анотації та ключові слова трьома мовами (українська, російська, англійська). Анотації мають містити також прізвище та ім'я автора, назву статті відповідними мовами.

- Загальний обсяг публікації (назва статті, відомості про автора, текст статті, використані матеріали, анотації, ключові слова) не повинен перевищувати 20-30 тис. знаків, як виняток, не більше 40 тис. знаків.

- **До наукової статті необхідно додавати:**

- електронний варіант статті у форматі Word;
- інформаційну довідку про автора українською та англійською мовами:
- прізвище, ім'я, по батькові (повністю), науковий ступінь, вчене звання, місце роботи і посада, поштова адреса, контактний телефон;
- заява з підписами автора (ів) про те, що надіслана стаття не друкувалася і не подана до будь-яких інших видань;
- фото автора (ів) у форматі jpg, tif;
- якісні ілюстративні матеріали з назвою та нумерацією, придатні для сканування;
- витяг з протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку, засвідчений належним чином (до статей аспірантів, ад'юнктів і здобувачів наукового ступеня).

- Стаття, подана до редакції без дотримання зазначених вимог, опублікуванню не підлягає.

Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей.

За достовірність поданої інформації відповідальність несе автор.

Гонорар за публікацію не сплачується.

Передрук опублікованих матеріалів журналу здійснюється тільки з дозволу автора і редакції.

Надані матеріали не повертаються.

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ ЖУРНАЛА «ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА»

Статьи, присылаемые в редакцию журнала «Юридическая наука», согласно постановлению президиума ВАК Украины № 7D05 / 1 от 15 января 2003 г. «О повышении требований к профессиональным изданиям, внесенным в перечень ВАК Украины», **должны соответствовать следующим требованиям:**

- научная статья должна быть актуальной, с отчетливо очерченной проблематикой, содержать научные положения, разработанные лично автором, научно-обоснованные выводы и предложения по практическому применению научного исследования.

- Статья должна включать такие необходимые элементы:

- постановка проблемы и ее связь с важными научными и практическими заданиями;
- анализ последних исследований и публикаций по рассматриваемой проблеме;
- определение отдельных вопросов, не решенных в выбранной для исследования проблеме;

- формулирование целей статьи;
- изложение основных обоснованных результатов исследования;
- выводы из данного исследования;
- внутреннюю структуризацию (разделы с названиями или выделенные части).

- Ссылки на ту или иную работу в тексте должны обозначаться в скобках согласно порядковому номеру цитируемой работы в библиографии с указанием на соответствующую страницу ([3, с. 12]).

- Список литературы в конце статьи должен быть составлен в соответствии с требованиями межгосударственного стандарта ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

- После списка литературы подаются аннотации и ключевые слова на трех языках (украинский, русский, английский). Аннотации должны содержать также фамилию и имя автора, название статьи соответствующими языками.

- Общий объем публикации (название статьи, сведения об авторе, текст статьи, использованные материалы, аннотации, ключевые слова) не должен превышать 20-30 тыс. знаков, в порядке исключения, не более 40 тыс. знаков.

- **К научной статье необходимо представить:**

- электронный вариант статьи в формате Word;
- информационная справка об авторе на украинском и английском языках;
- фамилия, имя, отчество (полностью), научная степень, ученое звание, место работы и должность, почтовый адрес, контактный телефон;
- заявление с подписями автора (ов) о том, что присланная статья не публиковалась и не подана в любые другие издания;
- фото автора (ов) в формате jpg, tif;
- качественные иллюстративные материалы с названием и нумерацией, пригодные для сканирования;
- выписку из протокола заседания кафедры о рекомендации статьи к печати, заверенную надлежащим образом (для статей аспирантов, адъюнктов и соискателей ученой степени).

- Статья, представленная в редакцию без соблюдения указанных требований, опубликована не будет.

Редакция оставляет за собой право на рецензирование, редактирование, сокращение и отклонение статей.

За достоверность представленной информации ответственность несет автор.

Гонорар за публикацию не оплачивается.

Перепечатка публикуемых материалов журнала осуществляется только с разрешения автора и редакции.

Предоставленные материалы не возвращаются.

GUIDELINES TO AUTHORS OF THE «JURIDICAL SCIENCE» JOURNAL

According to the decision of the Supreme Certification Commission of Ukraine № 7D05/1 of January, 15, 2003 «On the increase of requirements to professional publications, registered with VAK of Ukraine», the articles to be published in the «Juridical Science» *journal*, **have to include the structural elements below:**

- a research article has to be relevant, with the key issues clearly outlined, contain scientific provisions designed personally by the author, draw the findings of scientific and practical value of the scientific research;

- the article must include the following required elements:

- determination of the problem in its relation to the key scientific and practical tasks;
- critical review of the latest research and publications on the topic considered;
- a layout of the unresolved target issues on the given problem;
- setting up the key objectives of the article;
- reasonable presentation of the basic research results;
- conclusions and findings of the given research;
- the internal structuring / titled sections or parts underlined;

- References to the sources within the text should be marked with square brackets by the sequence number of the given paper in the list of sources indicating the appropriate page, e.g. [3, p. 12].

- A bibliography list at the bottom of the article must meet the requirements of the State Standard of Ukraine GOST 7.1:2006 «System of standards on information, librarianship and publishing. Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and arrangement rules».

- The bibliography list must be followed by the summary and the key words in three languages (Ukrainian, Russian, English). The summary should also include author's full name, title of the article in three languages respectively.

- Total size of the publication (article title, information about the author, text of the article, bibliography, summary, key words) should not exceed 20-30 thousand printing characters, no more than 40 thousand characters as an exception.

- **The submitted article should be accompanied by:**

- an electronic version of the article in a MS Word format;
- information about the author in Ukrainian and English:
- full name (family name, name and the patronymic), academic and scientific degrees, title of your position and the full name of the institution/organization you represent, contact (postal) address, telephone numbers;
- a statement signed by the author(s) confirming that the article has not been printed or submitted to any other publications;
- a recent photo of the author(s) in the JPG or TIF format;
- high quality illustrative materials titled and numbered, suitable for scanning;
- an extract from the minutes of the Chair approving the article for publication, properly certified (for articles submitted by postgraduates and degree seeking associates).

- The articles which do not meet the above requirements, will not be published.

The Editorial Board reserves the right to review, edit, make reductions and reject the articles.

The reliability of the information is the responsibility of the author.

Fees for publication are not paid.

No material published in the journal may be reproduced without the permission of the author and publisher.

The materials submitted are not to be returned.